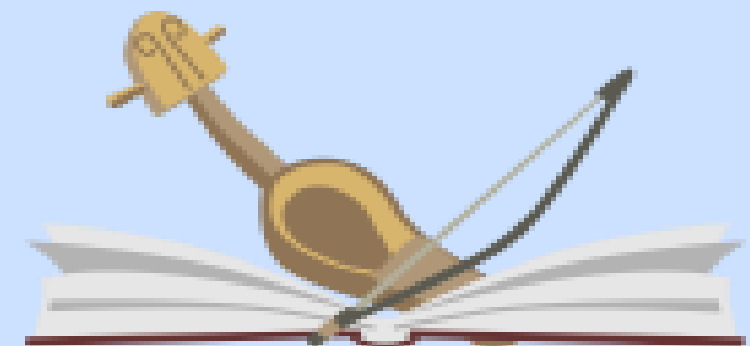

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ ILIMLER AKADEMIYASÍ
QARAQALPAQSTAN BÓLIMI

QARAQALPAQ GUMANITAR ILIMLER ILIM IZWERTLEW INSTITUTÍ

QARAQALPAQ FILOLOFIYASÍNÍN MÁSELELERI
Ilimiy seminar

MAQALALAR TOPLAMÍ

Nókis – 2025

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ ILIMLER AKADEMIYASÍ
QARAQALPAQSTAN BÓLIMI

QARAQALPAQ GUMANITAR ILIMLER ILIM IZERTLEW INSTITUTÍ

QARAQALPAQ FILOLOGIYASÍNÍN
MÁSELELERI

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı hám
mádeniyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri Ábdiraman Ótepovtıń 120 jılıǵı hám
Qaraqalpaqstan Respublikası Jazıwshılar awqamınıń aǵzası, talantlı jazıwshı
Ótegen Ayjanovtıń 100 jılıǵına
baǵıshlangan

RESPUBLIKALÍQ ILIMIY-ÁMELIY KONFERENCIYA

MAQALALAR TOPLAMÍ

Nókis
«Ilim» – 2025

UOK:4
KBK: 80
Q-50

Qaraqalpaq filologiyasının máseleleri. I Kitap // Maqalalar toplamı. ÓZRIAQQB
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı. – Nókis: «Ilim», 2025. – 169 b.

«Qaraqalpaq filologiyasının máseleleri» atamasındaǵı bul ilimiy maqalalar toplamı Ózbekstan Respublikası Ministrler Keńesiniń 2024-jıl 28-fevral sánesindegi 01-08/19-02/72-sanlı arnawlı bayanlamasına tiykarlanıp XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı hám mádeniyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri Ábdıraman Ótepovtıń 120 jıllıǵı hám Qaraqalpaqstan Respublikası Jazıwshılar awqamınıń aǵzası, talantlı jazıwshı Ótegen Ayjanovtıń 100 jıllıǵına baǵıshlanıp ótkerilgen Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları tiykarında tayarlandı.

Toplam materiallarınan filolog-qánigeler, ana tili hám ádebiyatı pání oqıtıwshıları, magistrLAR hám bakalavr baǵdarındaǵı studentler paydalanıwı múmkin.

Redkollegiya:

Karlibaev M.A., (bas redaktor)
Bekbergenova Z.U.,
Tleuniyazova G.B.,
Palımov P.N.,
Jarimbetova T.Q.,

Pikir bildiriwshiler:

M.Esebaev,
Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD) doc.
I.Mambetov,
Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı Ilimiy keńesiniń 2025-jılı 30-may sánesindegi №5-sanlı qararı menen baspaǵa usınılǵan.

ISBN 978-9943-374-88-1

© «Ilim», 2025

ЖАРҚ ЕТИП ЖАНҒАН ЖУЛДЫЗДАЙ...
(Әбдираман Өтеповтың өмири хәм дөретиўшилиги ҳақында)

Бекбергенова З.У.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710361>

Әбдираман Өтепов – драматургия хәм миллий театрдың тийкарын салыўшылардың бири болды. Ол 1905-жылы Қоңырат районында туўылған. Ә.Өтеповтың миллий театрымыз бенен көркем әдебиятымызды раўажландырыўдағы дөретиўшилик ислери 1919-жыллары, яғный он төрт жасларынан басланады.

Ол 1922-жылдан Округлик жаслар комитетинде, «Соркөл» елатындағы партия комитетининде ислеген. 1927-жыллардан баслап «Таң нуры» труппасын дүзиў хәм оны беккемлеў ислери менен қызғын шуғылланады. Усының тийкарында 1930-жылы биринши миллий театр дүзилди хәм Ә.Өтепов усы театрдың директоры болды (1930-1932). 1920-жыллардан баслап Ә.Өтеповтың «Теңин тапқан қыз», «Гүман», «Бояўшы», «Ўәкил», «200 грамм», «Еки баслы суў қабақ» сыяқлы пьесалары жазылды хәм сахналастырылды. 1956-жылы «Теңин тапқан қыз» пьесасы қайта исленип сахнаға қойылды. Ә.Өтеповтың «Таңламалы шығармалары» 1965-жылы Т.Алланазаровтың таярлаўы менен қайтадан баспадан шықты.

Ә.Өтеповтың театр, музыка, әдебият майданындағы дөретиўшилик ислери 1920-1934-жыллар аралығында жүзеге келди хәм усы жыллар аралығында қәлиплести.

Келешек талант ийеси Әбдираман Өтеповтың дәслепки дөретиўшилигине жол ашқан Қоңырат қаласы болды. Бул жерде 1919-жылдан баслап рәсмий түрде шөлкемлестирилген татар жасларының драмалық дөгереди бар еди. 1920-жылы Қоңыратта ЧОН (Жаңа хукимет тәрәпинен шөлкемлестирилген арнаўлы мақсетли бөлимшелер) отряды дүзиледи. Ә.Өтепов мине, усы отрядқа ағза болып киреди. Бул жағдай оған қаланың барлық жәмийетлик жумыслары менен жақыннан таныс болыўға мүмкиншилик туўдырады.

1920-жылдың аяқларында Қоңырат округкомы қасынан шөлкемлескен жергиликли жаслар драма дөгерегине меңгериўши болып тайынланады.

Әбдираман Өтеповтың өмиринде айрықша бир умытылмас из қалдырған ҳәдийсе оның өзбек халқының талантлы драматурги хәм мәдений ағартыў ғайраткери, театр искери, жаўынгер жазыўшы Ҳамза Ҳәкимзада Ниязий менен ушырасыўы болды.

Ҳамза 1922-жылы Хорезмдеги «Сайёр» театр труппасы менен Қоңырат қаласына гастрольға келеди. Әбдираман Өтепов Ҳамза басқарып келген Хорезм труппасын үлкен қызығыушылық пенен көреді. Ҳамзаның базардағы ўақыясын өз қулағы менен есितеді. Мәсләхәт, кеңеслерине қатнасады.

Ҳамза өзиниң Қоңыратта болған усы сапарының жуўмағында, жергиликли жаслардан қалалық театр труппасын шөлкемлестиреди. Уйғынның «Түркстан тәўиби» деген кишигирим комедиясын өзи сахналастырады.

1992-жылы Әбдираман Өтепов усы аты аталған қалалық театр труппасына көркем-сиясий басшы етип тайынланады. Солай етип, өзиниң өмирин ийгиликли иске арнаған Әбдираман Өтеповтың театр майданындағы хызметі мине, усы дөгеректен басланады.

Әбдираман Өтепов усы жыллардан баслап көркем шығармалар жазыўға да қызғын кириседи. 1922-жылы ол басқарған Қоңырат труппасы ушын «Зиндан», «Җездежан» атлы инсценировкаларын дөретеди.

1922–1924-жыллардың арасында Әбдираман Өтепов көплеген мәкемелерде жұмыс ислейди.

1924-жылдың ақыры, 1925-жылдың басында Қоңырат районының партия комитети Әбдираман Өтеповты «Соркөл» волостына партия ячейкасының секретары етип жибереди. Усы жыллары волостта хатшы болып ислеп атырған халық шайыры Аяпберген Муўса улының тиккелей жәрдеми менен «Соркөл» волосты қасындағы «Қызыл үйге» сол елаттағы барлық бақсы, жыраўларды, атақлы қыссаханларды, хош хаўаз жигит-желеңлерди жыйнап агитациялық коллектив шөлкемлестиреди. «Шәлеке бай» атлы биринши бир актли комедиясын дөретеди. Көп образлардың прототиплери сол елаттың конкрет адамлары болады.

1927-жылы «Таң нуры» труппасы Қоңыратқа гастрольге келеди. «Таң нуры» труппасының меңгериўшиси, Төрткүлдеги педтехникумның тәбиятттануў муғаллими Зариф Фатихович Қасымов болады.

«Таң нуры» труппасының репертуары Қасым Әўезовтың «Тилек жолында», Сейфулғабит Мәжитовтың «Ерназар алакөз» (ең дәслепки варианты) драмаларынан хәм қарақалпақ, өзбек, қазақ, татар намаларынан хәм қосықларынан куралған концерт бағдарламасынан ибарат еди. Ә.Өтепов узақ ўақыт олар менен бирге жүрип труппаның барлық репертуары, артист, артисткалары, жұмыс тәртиби, сахналық усыллары менен жақыннан танысады.

Ә.Өтепов усы миллий труппаның жұмысы менен оғада қызығып, оның репертуары ушын жаңа драмалық шығармалар дөретеди. Өзиниң «Җездежан», «Зиндан» инсценировкаларын қайта истейди. 1927-жылы «Көшеге шықсам» деген

шығармасын жазады. «Шәлеке бай» атлы бир пердели пьесасын үш пердели етип қайта ислеп береді.

Белгили театр хәм драматургия изертлеушиси Төреш Алланазаров Әбдираман Өтепов ҳаққында мынандай баҳалы пикирлерин билдирди: «Талантлы драматург, шайыр, режиссер, актёр хәм музыкант, республикамыздың көрнекли искери Ә.Өтепов барлығы болып 29 жас жасады. Соның 12 жылын дөретиўшилик мийнетке арнады. Усы азғана ўақыттың ишинде ол қәлеми төселген, тили өткир, дөретиўшилик ойы, фантазиясы жөн алып қәлиплескен, хәр тәрәплеме шыныққан жазыўшы-драматург болып жетилисти. 16 ири көлемли, 40 киши көлемли сахналық шығарма жазып қалдырды».

Талантлы драматургтың киши көлемдеги шығармаларына «Зиндан», «Жездежан», «Алтынғүл», «Қум гелле», «Гүлхатиша», «Маруса қыз», «Кетсең неттим», «Нени айтайын», «Көшеге шықсам», «Сен не дейсең», «60 метр, 70 метр», «Хаў, бул ким?», «Колхозшы хәм доктор», «Айтайын ба? Қайтайын ба?» сыяқлы инценоровкалары хәм музыкасыз қысқа көринисли пьесалары киреди. Автордың 1920-жылларда бул қысқа шығармаларды жазыўдағы мақсети, усы жыллары кең көлемли драмалардан гөре халқымызға оператив тәриздеги усындай жеңил шығармалар, агитациялық драмалар зәрүр еди. Соның менен бирге сол дәўирдің жағдайына байланыслы бул драмалық шығармаларды бириншиден сахналастырыў аңсат болса, екиншиден зәрүрли декорация (безеўлер), кийим-кеншек, қалалық клублардың болыўын талап етпестен, дус келген жерде қойып кете бериўге қолайлы болған. Бул киши көлемли комедиялар концерт алдында ямаса арасында көрсетип барылған.

Драматургтың ири көлемли драмалық шығармалары қатарына «Теңин тапқан қыз», «Ашлық зары», «Еки баслы суў қабақ», «Столовая», «Одеколон», «900 грамм», «Бояўшы ўәкил», «Жалқаў дийқан», «Колхоз турмысы», «Жасырын мөлдек», «Әне қалас», «Гүман», «Марқабай батыр», «Гүлзийба», «Айсәнем», «Қызыл Марат» пьесалары киреди.

Ә.Өтепов бул драмалық шығармаларында да драмалық, комедиялық хәм трагедиялық сүүретлеўлерди барынша шебер қолланыўға хәрекет еткенлиги сезилип турады. Автор бул драмалық шығармаларын да дәслеп қысқа көлемде жазып, тематикасын хәм қахарманларының хәрекетлерин тамашағөйлердің сынынан өткерип отырады. Халықтың қызығыўшылығына миясар болғанларын соңынан кеңейтип, ири көлемли драмаға айландырады. Бул да драматургтың излениўшилигинен, шеберлигинен дәрек береді.

Драматургтың аты аталған киши хәм кең көлемли драмалық шығармаларының хәр биринде сол дәўирдің келбети, адамлардың психологиясы

менен ис-хәрекетлери, ескилик пенен жаңалықтың айырмашылығы, халқымызды оқып, саўат ашыўға, жаңа заманға аяқ қосыўға хәм унамсыз иллетлерден қутылыўға бағдарлаўшы идеялар баслы тематикаға айланады.

Ә.Өтепов XX әсирдин дәслепки шерегинде қарақалпақ көркем әдебияты менен мәдениятына хәм режиссер, хәм драматург, хәм шайыр, хәм қосықшы, хәм актёр сыпатында қалыўсыз хызмет етти. Хәттеки, театрда ҳаял адамлардың образын ойнайтуғын актёрлар жетиспей турған пайытлары, ҳаял адамның кийимин кийип алып, ролге кирип, ойнап кете беретугын талантқа ийе болғанлығын автордың заманласлары хәм шәкиртлериниң пикирлери тастыйықлайды.

Әбдираман Өтепов 1930-жылы жаңа ашылған қарақалпақтың биринши мәмлекетлик миллий театрына директор етип таярланады. Ол усы орында 1932-жылға шекем ислеиди. Халқымыз хәм мәмлекет алдында өз жуўапкершилигин жақсы сезинген бул жаўынгер жазыўшы, мәденият ғайраткери, мәмлекетлик театрды заманагөй репертуарлар менен байытыўда хәм оның дәретиўшилик жақтан хәртәреплеме өсип раўажланыўы ушын, жан күйер заманласлары менен бир қатарда турып көп ғана пайдалы ислерди атқарады. Ә.Өтепов 1933-жылдың басында Төрткүлден Қоңыратқа көшип келеди хәм 1934-жылы 12-февральда 29 жасында сүзек кесели менен аўырып, мезгилсиз қайтыс болады.

Бурынғы Аўқам халық артисти, халқымызға белгили қосықшы Айымхан Шамуратова Әбдираман Өтеповтың шәкирти сыпатында былайынша пикир билдиреди: «Устазға шәкирт усайды деген. Әбдираман аға Хамзадан өрнек алып, жан күйдирип, азғана өмириниң ишинде-ак театр шөлкемлестирип, көркем өнеримизге жол ашып берип кетти. Әбдираман аға да Хамзаға усап қосықлар жазып, намалар шығарып, өзи де айтар еди хәм бизлерге үйрететуғын еди. Мысалы, «Жездежан», «Турғыл қарындасым» деген қосықларды өзи жазып, өзи айтып жүрди. «Алтынгүл» деген айтысты маған үйретти. Әбдираман аға Хамзадан өрнек алып Қарақалпақстанда көркем өнер тараўының тырнағын салған адам. Мен Әбдираман аға менен азырақ жыл иследим. Хамзаны еске алсам Әбдираман көз алдыма елеслейди».

Өзбекстан Қахарманы, халқымыздың сүйикли шайыры И.Юсупов өзиниң «Актрисаның ығбалы» лиро-драмасын елимиздин туңғыш театр хызметкерлери талантлы режиссёр-драматург Ә.Өтепов хәм актриса А.Шамуратованың прототиплери тийкарында дәретеди.

Ә.Өтеповтың дәретиўшилигине елеўли орынды ийелейтуғын ең көрнекли шығармасы «Теңин тапқан қыз». Бул пьеса автор тәрәпинен үш мәртебе қайта исленип, ең ақырында 5 пердели музыкалы комедия болып бизге жетти.

Усылайынша, сегиз қырлы талант ийеси Әбдираман Өтепов өзиниң азғана өмириниң ишинде-ақ, халқымызға талантлы шайыр, драматург, режиссёр, актёр, қосықшы ҳәм театр ҳәм мәденият ислерин шөлкемлестириўши ислери менен қалыўсыз хызмет етип кетти.

Әдебиятлар:

1. Алланазаров Т. Театр ҳәм драматургия. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – Б. 36-37.
2. Шамуратова А. Театр – өмирим ҳәм тәғдирим. – Нөкис: Билим, 2016. – Б. 12-25.
3. Қарақалпақ совет әдебияты (жәмәәтлик авторлар). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – Б. 47-54.

MEN SIZDI KÓRMEGENMEN, BIRAQ...

Abdiramanova D.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710369>

Abdiraman Óteпов – qaraqalpaq dramaturgiyasınıń tiykarın salıwshılardıń biri. Ol talantlı dramaturg, rejissyor, sázende, kórnekli teatr iskeri sıpatında qaraqalpaq xalqınıń tariyxında belgili iz qaldırǵan insan.

Insan bul dúnyada kórgeninen emes, júreginde sezgeninen jıllılıq tabadı, deydi jası úlkenler. Men ómirim dawamında bir márte de kórmegen adamdı saǵınaman. Ol menin babam – Abdiraman Óteпов. Men tuwılǵanımda ol álle qashan bul dúnyanı tárk etken edi. Onıń júzin kórmedim, dawısın esitpedim, mehirin sezbedim. Biraq júregimde oǵan degen qanday da bir jıllı sezim, saǵınısh hám mehir bar ekeninligin bilemen. Men babamnıń dramaturg ekenligin birinshi bolıp 1-klasımda bildim. Ol waqıtta muzika mektebinde oqıytuǵın edim. Kúnlerdiń bir kúnde Qońırattaǵı muzika mektebinde babamnıń atına baǵıshlanǵan úlken kólemli koncert baǵdarlaması ótkerildi. Sol kúni meniń babam “ataqlı shayır bolǵan ekenǵoy” – dep oylanǵan edim. Sebebi, sol koncertke júdá kóp adamlar jiynalǵan, hámme jer babamnıń suwretleri menen toltırılǵan edi. Koncert tawsılǵannan soń hámme adamlar bizlerdiń úyimizge miyman bolıp barǵan edi. Sol waqıttaǵı jası 70-75 ke shamalasıp qalǵan ata-apalar meni shaqırıp alıp: “– sen Qońırattaǵı birinshi dramaturg Abdiraman Óteповtıń shawlıǵı bolasań, sonı bileseń be? – dep kóp márte tákirar-tákirar aytqanları esimnen ketpeydi. Biraq men sol waqıtta babamdı jaslıǵında shayır bolǵan eken, – dep oylay beretuǵın edim. Sebebi, men ol waqıtta jazıwshı, shayır, dramaturg hámмесin bir nárese dep oylaytuǵın edim. Sonnan keyin babam haqqında kóbirek bilгим keldi. Hár qashan úyimizdegi góne albomlardı aqtarıp, babamnıń súwretlerin, kitapların izler edim. Geyde uydegiler onıń qanday haq kewilli, sezimtallı, qábiletli insan bolǵanın ayıp beredi. Dramaturg bolǵan, saxnanı, ádebiyattı, kórkem ónerdi júdá kórgen eken. Óz dáwirinde el húrmetine sazawar insan bolıptı. Men babam haqqında kóp nárseler bilгим keler, biraq shańaraq aǵzalarınan sorasam, ozim qálegenimshe kóp maǵlıwmatlar ala almaytuǵın edim. Kishkene waqıtımda anam “10-klastıń ádebiyat sabaqlıǵında babań haqqında kóp maǵlıwmatlar jazılǵan” – dep aytatuǵın edi. Men 10-klass sabaqlıǵın taptım. Kitap qolıma tıyıwden Abdiraman Óteповqa tiyisli betlerdi ashıp oqıy basladım. Men babama tiyisli hárbir maǵlıwmattı sonday dárejede berilip oqıdım, usı waqıtqa deyin heshbir shıǵarmanı bunday etip berilip, qızıǵıp oqımaǵan edim. Házirgi kúnge deyin sol oqıǵan nárselerim yadımda, hátteki, qay sózi, qay jerde turǵanı da kóz aldımda tur. Babam Abdiraman Óteповtıń “Shaxizada” dep atalǵan dástanı bar eken. Ákeme bul haqqında ayıp edim,

ákem ágamnıń birinshi qız perzentine usı attı qoyatuǵının ayttı, men sol kúni qattı quwandım. Men sonnan keyin jáne de kóp maǵlıwmatlar bilgim keldi. Babam dramaturg, aktyor, hátte muzıkant ta bolǵanın esitip, jáne de kóbirek maqtanısh sezimi payda boldı. Óz dáwirinde qaraqalpaq teatrına tiykar salǵan insanlardan biri eken. Bir neshe zamanlas kórkem óner sheberleri onnan tálim alǵan, turmıs sabáǵın úyrengen. Búgin de Qońıratqa, Nókiste, pútkil Qaraqalpaqstanda kórkem óner adamları onı tilge aladı. Mine, házir institutta 1-kursta oqıyman babam Abdiraman Ótepovtıń 120 jıllıǵına baǵıshlanǵan keń kólemli konferenciya boladı eken, bul jańalıqtı esitip qattı quwandım. Ustazım Saodat Shınnazarova telefon telegramıma bir xabarlandırıwdı tasladı. Men Ájiniyaz atındaǵı instituttıń Baslawısh tálim fakultetinde 1-kursında topar jetekshisi bolǵanlıqtan, dáslep bul xabardı toparıma tiyisli tapsırmalardan biri dep esapladım. Biraq, erteńine ustazım maǵan: «Dinara, seniń babańa arnalıp Respublika kóleminde Ózbekstan Respublikası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilim izertlew institutı tárepinen úlken konferenciya ótkerilejaq eken. Seniń babań jeti qırlı, bir sırlı, naǵız kórkem óner pidayısqı, qaraqalpaqtıń talantlı ulı bolǵan. Ol haqqında eske túsiriwler, ne bilgeniń bolsa jaz», – dedi. Men sol kúnnen baslap jáne de kóp maǵlıwmat tawıwǵa kiristim. Búgin, mine, 9-may “Eslew hám qádirlew kúni”. Hár jıldaqıday erte tańda shańaraǵımız benen babamdı zıyaratlawǵa jolǵa shıqtıq. Onıń denesi Qońıratqa “Dástan axun” qoyımshılıǵına jerlengen.

Ákem qábir janında quran oqıdı, men eskertkishtiń qasına alıp kelgen gúlimdi qoydım. Sol waqıtta júregimde bir jıllı sezim oyandı. Men onı hesh qashan kórmegen bolsam da, onı saǵınatuǵınımdı ańladım. Bul zıyarat maǵan jáne bir nárseni esletti: insan tek ǵana denesi menen emes, jaqsı isi, iygilikli sózi hám qaldırǵan izi menen máńgi jasar eken. Babam qaldırǵan izi, jaratqan shıǵarmaları, shańaraǵımızǵa qaldırǵan ibratlı atı – men ushın biybaha miyras.

Úyge keliwden men hámmeden babam haqqında biletúǵınlarınızdıń hammesin aytıp berin dep soray basladım. Ájapam (Ákemniń tuwısqan ájapası) sóz basladı: Babamızdıń milleti qaraqalpaq, ruwı xoja, ómiriniń kóp bólegi ruslar arasında ótken, sonlıqtan rus tilin de jetik bilgen. Ákesi Ótep, anası Zefura, úsh balası bolǵan Paraxat, Sábit hám Marjangúl, úlken balası Sábit bir jasında, qızı Marjangúl 16 jasında awırıp qaytısqan bolǵan, úsh aqlıǵı Tatiyana, Farrux, Jeńisbay, bes shawlıǵı bar. Abdiraman Ótepov – talantlı dramaturg. Onıń “Teńin tapqan qız” dep atalǵan pyesas bar. Birinshi bul pyesa “ Sháleke bay” dep atalǵan. Ondaǵı bas másele – hayal-qızlardıń óz teńine qosılıp, erkin hám baxıtlı turmıs qurıwǵa haqılı ekenligin kórsetedi. Bunnan basqa, “Gúman “pyesas da bar. Bul pyesanı saxnalastırıwda qızıq waqıyalar bolǵan eken. Pyesanı saxnalastırıwda babam, úydegi kórpe-tósek, kese-sháynek, iyt, pıshıq hammesin arbaǵa júklep alıp saxnaǵa aparǵan. Hátteki, atamdı da alıp bargan. Bulardı

ájapam atam Paraxat xojadan esitken. Ajapam akesiniń (meniń atam) negizdi atı Meyerxold bolǵanın ayttı. Biraq, hújjetlerde onıń atı Paraxat dep jazılǵanların, ne ushın bulay ózgerkenlerin aytıp berdi. Atamnıń atın babam qoyǵan eken. Meyerxold – rus teatr mádeniyatınıń rejissyorı bolǵan adam eken. Babam óz balasına bul attı qoyıw ushın rejissyor Meyerxoldqa qosıq formasında xat jollaydı. Bunı esitip men hayran boldım, sebebi bul waqıyanı birinshi márte esitip turǵan edim. Ájapamnıń esitiwlerine qaraǵanda babamızdı Tórtkúl qalasında awqatına záhar qosıp óltirgen. Biraq bul anıq emes, sebebi kitaplarda onıń súzek keseligi menen awırıp qaytıw bolǵanı aytıladı. Bunnan tısqari, Orjonikidze mektebiniń muǵallımı Saǵıyda apam da (jengemniń anası) óz bilgenlerin aytıp berdi: Ol student waqtında, fakultetler arasında pyesa jarısında Ibrayım Yusupovtıń “Aktrisanıń ıǵbalı” shıǵarmasındaǵı Abdiraman Ótepowtıń hayalı Salima apanıń rolin oynaǵan eken. Sol waqıtta Ibrayım Yusupov oǵan kóp maqtaw sózler aytqan. “Aktrisanıń ıǵbalı” shıǵarmasında negizgi waqıyalar Abdiraman Ótepow hám Ayımxan Shamuratovalar atırıpında bolıp ótken. Onnan soń ákem atamnan esitkenlerin ayta basladı: Babam Zárif Qasimov penen birge “Tań nurı” truppasın dúzedi hám oǵan aktyorlardı jıynay baslaydı. Bul truppaga Jolmurza Aymurzaeva, Namazbay baqsı, Aytjan baqsı, Ibrayım Patullaevlardı alıp kelgen. Bir kúni “Onınshı” awılga pyesa qoyıwga kelgende, 16 jaslı Ayımxan Shamuratova truppaga jolıǵıp qosıq ayta alatuǵını aytqan. Sonnan bir-eki kún ótip Abdiraman Ótepow onı Tórtkúlge alıp ketken hám artistlik teatrğa qosqan. Bunnan xabar tapqan Ayımxan Shamuratovanıń dayıları Abdiraman Ótepowtı óltirmekshi boladı. Biraq, Abdiraman Ótepowtı joldasları qayıqqa mindirip, Qıpshaq dalalarına ótkerip jibergen eken. Bunnan basqa da joldasları kóp bolǵan: Asan Begimov, Nawrız Japaqov, Qallı Ayımbetov, Tóresh Allanazarovlar onıń islerin dawam etken. Ákemniń aytıwına qaraǵanda, atamdı Abdiraman babamnıń anası Zefura apa tárbiyalagan. Atam hámme waqıyalardı Zefura apadan esitken. Seyfulǵabit Májitov onıń birinshi ustazı bolǵan eken. “Tań nurı” truppasın quratuǵın waqtında Seyfulǵabit Majitov, Qasım Áwezovlar júdá kóp járdemin bergen. Atam Ibrayım Yusupovqa “Aktrisanıń ıǵbalı” shıǵarmasında Abdiraman Ótepow haqqında jazıp, ele de xalıqqa atın keń jaydırıwga járdem bergenlerin aytıp, úlken raxmetin bildirgen. 1987-jılı Abdiraman Ótepowtıń qábiriniń janına hákimiyat tárepinen eskertkish qoyılǵan hám sol waqıtta kóplergen jazıwshılar, shayı, teatr aktyorları kelgen.

Shańaraǵımız benen kóp nárselerdi eske túsirdik, babam haqqında, babamnıń atı tilge alıńanda júregimde bir jıllılıq, maqtanısh hám saǵınısh sezimleri tuwıladı. Sebebi, ol ápiwayı insan emes, xalıq ushın xızmet etken kórkem óner pidayısı edi-dá. Men bolsa búgin babamnıń shawlıǵı ekenligime maqtanaman. Men geyde tın ortasında, aspandaǵı juldızlarğa qarap, atamdı qıyalımda kóz aldıma keltiremen. Ol qanday adam bolǵan? Dawısları qalay jańlaǵan? Meni kórgende, ne dep sóyler edi hám jıllı sezim menen

basımnan sıypalar ma edi? Kewlimde bul sorawlar sheksiz. Hár saparı túnde jatıwdan aldın ol haqqında oylap, “Qánekey, men de bir mártebe kórgenimde edi...” – dep árman etetuǵın edim. Qıyalımda onı sulıw júzli, aq shashlı, mehriban bir insan dep kóremen. Ol meni bawırına basıp, “Meniń shawlıq qızım” dep basımnan sıypalaytuǵının kóz aldına keltiremen. Úyimizde babamnan qalǵan estelik nárseler kóp dep ayta almayman, tek kitabı, suwretleri ǵana bar. Biraq, sol kitaplardı hár saparı ashqan waqıtında babamnıń ruwxı maǵan:

– Men seni kórmegenmen, biraq sen meniń izimdi dawam et! – degen sıyaqlı boladı. Bir waqıtta oyıma usı qosıq qatarları keldi.

Babam Abdiraman – ol ullı insan,
Men de izin dawam etip bararman,
Keleshekte ustaz bolıw niyetim,
Balalarǵa sabaq beriw maqsetim.

Árman etemen: bir kúni onıń saxnalastırǵan spektakllerin kitap etip jámlep, ómir jolı haqqında shıǵarma jazaman. Ol insan haqqında xalıq ele de kóbirek bilsin, bilmegenler esitip, onıń mashaqatlı ómir jollarınan ibrat alsın.

Men búgin, babamnıń shawlıǵı ekenime maqtanış etemen.

ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ДӘҰИР ШЫНЛЫҒЫНЫҢ СҮҰРЕТЛЕНИҰИ

Зарипова З. С

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710375>

Хәр бир дәуирде сол жәмийеттеги халық турмысын жарытып бере алатуғын көркем сөз усталары болады. ХХ әсирдің басында жүз берген үлкен өзгерислер хәр бир халықтың белгили дәретиушилерин жүзеге алып келди. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театры Қарақалпақстанның ески театрларынан болып, 1926-жылы «Таң нуры» труппасы тийкарында пайда болған. Ә.Өтепов усы театрдың шөлкемлестирилиуине өзиниң үлкен үлесин қосқан Зәрип Қасымов, Қ.Аўезов, А.Бегимовлар менен бир қатарда тилге алынады.

Ә.Өтепов 1905-жылы Қоңырат қаласында дүньға келеди. Ол жаслайынан халық арасында болатуғын той-тамашаларда, жыйынларда бақсы-жыраўлардың дәстанларды, термелерди атқарыу шеберлигине, қыз-жигитлер айтысларын, лаққылардың ўақыяларды қызықлы етип жеткерип бериу уқыбына ықлас қойып барады. Оның көркем сөз устасы болып жетилисиуине сол дәуирде халықтың жырын жырлаған ел ишинен шыққан шайырлардың тәсири белгили дәрежеде тәсир еткен. Соның менен бирге, рус патшасы тәрепинен өз елинен сүргин етилген рус революцонерлериниң, атап айтқанда, әкеси менен бирге балық саўдасы менен шуғылланған Трофимов хәм Луценколардың тәсири үлкен болған. Луценконың жәрдеми арқасында сүргинге жиберилген басқа да рус революцонерлериниң турмысы менен танысады [1.6]. Нәтийжеде, жас Әбдираман Өтеповтың жүрегінде Ыатанға деген мухаббат, ел сүйиўшилиқ, еркинликке деген умтылыўшылық сезимлери күшейеди. Рус балалары менен ойнап жүрип олардың үрп-әдетлерин, миллий кийим-кеншеклерин, русша аяқ ойынларын көрип, қосықларын тыңлайды [1.6]. Булардың бәри жас талант ийесиниң санасына өз тәсирин тийгизбей қоймайды. Жазыўшы өзи жасаған дәуирдің хәр қыйлы ўақыяларын, көринислерин шеберлик пенен өз дәретпелери арқалы халыққа усынып отырған. Оның шығармаларында халық арасындағы жаңалықлар, мийнеткеш халықтың еркинликке жетисиу жолындағы тилеклери, ескилик қалдықларының сапластырылыўы сыяқлы жәмийетте болып атырған жағдайлар орын алады.

Информатор Қуўат Сейтниязовтың хабарлаўы бойынша 1920-жылы Қоңыратта жергиликли жаслардан хәўескерлер дөгергеи шөлкемлестириледи. Бул дөгеректи Қоңырат округлик халық билимлендириу бөлиминиң баслығы

С.Мәжитов басқарады. Ә.Өтепов 1922-жылы усы дөгерекке басшы етип тайынланады [2.4]. Әлбетте, бул оның өз исине болған қызығыушылығының, тынбай мийнет ислегенинің нәтийжеси болып табылады. Ол усы дөгерекке басшылық етиў менен бирге шығармалар жазып баслайды. 1922-жылы ең дәслепки сахналық дөретпелери «Зиндан», «Жездежан», «Сапаргүл», «Гүлзийба» атлы үш актли драмалары жарық көреді. 1923-жылы «Алтынгүл», «Кетсең неттим», «Таза қоныс» х.т.б. сахналық көринислер менен жеке атқарыў мақсетиндеги хәр түрли мазмундағы қосықларын жазады [2.5].

Ә.Өтепов 1927-жылы Төрткүлге келип, аўыл кеңес баслықларын таярлайтуғын үш айлық курста оқыйды. 1927-жылы жанадан ашылған педогогикалық, аўыл хожалық техникумларынан талантлы жасларды топлап «Таң нуры» труппасын шөлкеслестиреди хәм областлық халық билимлендириў бөлиминиң 15-декабрьдеги №46-буйрығы менен усы труппаның басшысы етип тайынланады [2.13]. Усындай жетискенликлерден руўхланған Ә.Өтепов 1927–1928-оқыў жылының қысында төрт ири пьесаны сахналастырады. Бул С.Мәжитовтың еки бөлимнен ибарат «Ерназар алакөз», Қ.Әўезовтың бес актли «Тилек жолында», Ә.Өтеповтың үш актли «Шәлеке бай» пьесаларының қайта исленген варианты хәм С.Мәжитовтың «Жигит болдық» атлы пьесалары еди. Усылар менен бир қатарда, Ә.Өтепов халық арасынан шыққан шайырлардың, жас жазыўшылардың шығармаларын киргизип, үлкен концерт бағдарламасын ислеп шығады. Ә.Өтепов жәмийет арасында сиясий-ағартыў жумысларын күшейтип драматургларды жазыўшы шайырларды хәм басқа да көрнекли жәмийетлик искерлерди труппа дөгерегине жәмлейди. Ә.Өтепов басшылық еткен «Таң нуры» труппасы 31 адам курамына жетеди хәм Қарақалпақстан аймағының барлық район, аўыл аймақларына гастрольге шығады [2.6]. Сахналастырылған көринислер халық турмысы хәм халық турмысына кирип киятырған жаңа дәстүрлерден ибарат еди. Ә.Өтепов дөретпелеринде ескилик қалдықларын шеберлик пенен сатиралық көринислер менен әшкаралап көрсетеди. Буның мысалы ретинде халқымыздың кеўилинен терең орын алған «Шәлеке бай» пьесасын алып қарайық.

Шәлеке бай жасы бир жерге барып қалса да өзиниң баласы менен қатар жас қызды ҳаяллыққа алмақшы болады. Жас көриниў ушын сақалындағы ақларды баласы Темирбекке жулдырады. Темирбек сақалының басым көпшилиги ақ болғанлығы себепли байдың дерлик барлық сақалын шырпып таслайды. Буған күйип пискен байға ҳаялы тисим аўырды деген бәне менен жағына орамал таңып алыўды мәсләхәт береді [2.19]. Бул пьеса халқымыз тәрeпинен жоқары баҳаланып, XX әсирдиң 70-80-жыллары да сахнамыздан орын алды. Соны да

айтып өтиў керек Ә.Өтепов дәретпелерин халыққа таза ҳалында тез жеткерип бериўди мақул тапқан. Ол сол дәўирдеги көп ҳаял алыўшылық, өсекшилик, мәмлекет мүлкин талан-тараж етиў, мәсликке берилиў сыяқлы жаман иллетлерди ушырасқан жеринде жазып сахнада сатиралық күлкиниң күши менен жоқ етип жибериле ушын театрды бирден-бир курал деп биледи [2.6]. Оның шығармалар топламы кәсіплеслеринен жазып алынып Т.Алланазаров хәм Т.Нийетуллаевлар тәрәпинен баспаға таярланды хәм 1965-жылы «Қарақалпақстан» баспасында «Әбдираман Өтепов» деген ат пенен жарық көрди. Топлам өз ишине бир неше пьесаларды, қысқа сахналық көринислерди хәм турмыслық талаптарға арналған бир неше қосықларды өз ишине алады. Бул топламда «Шәлеке бай» пьесасының аты «Теңин тапқан қыз» атамасына өзгертилип басып шығарылды. Соңынан 1990-жылы «Қарақалпақстан» бспасынан «Теңин тапқан қыз» атамасында басылып шығарылады. Усы китаптан және де «Бояўшы ўәкил», «Жалқаў дийқан» пьесалары да орын алады. 1995-жылы жазыўшының 90-жыллық юбилейине арнап «Теңин тапқан қыз» пьесасы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен өз алдына китап етип қайта басып шығарылды. Мийнеткеш халық арасында қойылған бундай сахналастырылған көринислер, әлбетте, халықтың жаңа дәўирге деген исенимин күшейтеди. Соның менен бирге, бул пьесада сол дәўирдеги өз теңине бас қоса алмаған қызлардың аянышлы тәғдири сөз етиледі. Жоқшылық себепли жас қызлардың малға сатылыўлары, жарлы хожалықлардың ўстем класс ўәкиллерине қарсы шыға алмаўы, шарасызлықтың шырмаўығына түсип өз перзентлерин бахытсыз етиўлери халықтың жүрегине таныс жағдайлар саналады. Сонлықтан да, бул пьеса халық тәрәпинен сўйип тамаша етип қойылмастан, өз дәўиринде мыңлаған жаңа дәўирге қәдем басыўға екиленип турған халықтың көзин ашқан, жай халыққа түсиникли ҳақыйқатты сўўретлеўши қунлы сахналық көринис болып табылады.

Ә.Өтепов жүдә шаққан, қуўнақ, қызықшылық өнери жүдә күшли инсан болған. Қойылып атырған спектаклдерде рети келгенде күлкили сахналық көринислерди шеберлик пенен атқарған. «Таң нуры» труппасының репертуарына бурынғы өзиниң Қоңыратта жазған «Жездежан», «Зиндан» атлы шығармаларын киргизеди. Оның жазған пьесалары, қосықлары халық тәрәпинен жоқары баҳаланады. Ол бундай жетискенликлерден илхамланып бир қанша пьесалар жазады. 1927-жылы «Көшеге шықсам», «Қум гелле» пьесасын жазады. Соның менен бирге «Шәлеке бай» пьесасын ўш актке көбейтеди. Усылар менен бир қатарда, «Еки баслы суў қабақ», «Қасып жибер, осып жибер», «Тоғыз жүз грамм», «Жалқаў дийқан», «Гўман», «Мол келипти» сыяқлы сатиралық сахналық көринис жазып тамашағөйлерге усынады [2.13].

Ә.Өтеповтың дәретпелерінде күнделікли өмірдің хақықатлығын жанландырып көрсетілгенлігін көріуимізге болады. Ол сахнаны турмыстың айнасы деп санайды. Өз дәретпелері арқалы турмыста жүз беріп атырған мийнеткеш халықтың теңсіздіктері хәм оны сапластырыу үшін жаңа заманға қорықпай қәдем таслау керек екенлігін өз пьесалары арқалы көрсетіп береді. Бирге кәсіплес болған заманласларының берген мағлыұматларына қарағанда Ә.Өтепов өз дәретпелерін бир жайда отырып жазбаған. Дәретпелері сапарға шығып баратырғанда яки сахна артында, яки жумыс бабы менен жүрген жерлерінде жазған [2.16]. Буған мысал ретінде Төрткул районының Нариман колхозына гастрольге барған жерінде сол колхоздың ағзасы Сейтмураттың турмысын сәулелендіретуғын «Бояұшы ўәкил» атлы бир актлы, еки картиналы музыкалы драмасын, «Жалқаў дийхан» комедиясын Сейтмураттың өзи менен бирге сөйлесіп отырып жазған. «Бояұшы ўәкил» пьесасында өтирик мағлыұмат беріп, өзіннің кеўил хошы менен бәнт болған айырым ўәкиллер сатиралық усылда әшкараланады. Бул пьесаның аты дәслепп «Әширет ышқында» деп аталып соңынан «Бояұшы ўәкил» деп өзгертіледі. Бул пьеса 1930–1931-жыллары бир колхоздың турмысынан алып жазылған. Бирақ, баспасөзде жәрияланбағанлығы себепли Қарақалпақ филормониясының артисти Жаббарберген Шахмуратовтан жазып алынған хәм топламға киргизілген [3.30].

Ә.Өтеповтың шығармаларында турмыс хақықатлығы сатиралық көринислер менен араласып келеді. 1929-жылы «Мен хайранман ўай-ўай», «Көшеге шықсам», «Хаў-хаў бул ким?», «Қәйниси менен келиншектің айтысы», «Айтайын ба, қайтайын ба?», «Алпыс метр жетпис метр», «Колхозшы менен доктор» шығармалары жарық көрді. Драматург бир қанша жоқары лаўазымларда хызмет етиўине қарамастан театрдан, дәретіўшилиқ ислеринен алысламаған. Ол өзіннің қысқа өмири даўамында әсирлерге татыйтуғын өлмес шығармалар дәретіп кеткен. Ә.Өтепов драматургияны театрдың ажыралмас бөлеги деп санаған.

Солай етип, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театрының тырнағын қалаұшылардың бири Әбдираман Өтепов өз дәўиринің жәмийетлик хәм турмыс ўақыяларын шеберлик пенен халыққа жеткеріп бере алған инсан болып табылады. Өз дәретпелерінде адамгершилиқ, еркинлик, теңлик, ўатан сүйиўшилиқ пазыйлетлерін алға сүре отырып, сол дәўирдеги айырым басшылардың өз ўазыйпасына жуўапкерсизлик пенен қараўларын, күнделікли турмыста ушырасатуғын әдеп-иқрамлық пазыйлетлеринен шетке шығып иллетимізге жат хәрекет ислейтуғын адамларды сатиралық тәрізде сынға алады. Әбдираман Өтепов өзіннің қысқа өмири

даўамында Қарақалпақ драматургиясында, мәдениятында, әдебиятында өшпес из қалдырып кетти.

Әдебиятлар:

1. Өтепов Ә. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965.
2. Өтепов Ә. Теңин тапқан қыз.– Нөкис: Қарақалпақстан, 1995.
3. Өтепов Ә. Теңин тапқан қыз. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.

ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Утемуратова Х.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710379>

Ә.Өтепов қысқа ғана өмір сүрді (1905-1934-жыллар). Оның көркемлігі жоқары драмалық шығармалары Т.Алланазаров хәм Қ.Айымбетовлар тәрәпинен изертленді. Ә.Өтеповтан мийрас болып «Теңин тапқан қыз» драмасы менен «Бояўшы ўәкил», «Гүман», «Одеколон», «900 грамм» хәм «Еки баслы суўқабақ» комедиялық дәрәтпелери қалды. Оның «Теңин тапқан қыз» драмалық дәрәтпеси тамашағөйлер тәрәпинен қызығыўшылық пенен күтип алынды. Ең дәслеп «Шәлеке бай» атамасы менен жарық көрген бул шығарма кейин қайта исленип, «Теңин тапқан қыз» атлы драмалық шығармаға айналдырылды [3:20-27]. Дәслеп бул драмалық шығарманың «Шәлеке бай» атамасында дәрәтилиўи, драматургтің Шәлеке образына айрықша итибар аўдарғанлығын көрсетеди.

Романға татырлық тәғдирге ийе Тиллахан бул драмада бас қахарман етип таңланады. Султамурат атлы жықпа-жығылма адамның шаңарағында ержеткен Тиллахан Шәлеке бай оған аўыз салғанда, өз теңин табыў ушын гүреседи.

Драмалық дәрәтпениң атамасы да «Теңин тапқан қыз» деп бийкарға қойылмаған. Инсан өз бахтын табыўи ҳаққында туўындыда сөз болады. Хаял-қызлар теңлиги турмыста баслы мәселе есапланады. Тиллаханның белсенди ҳәрекетлери, гүресшеңлиги нәтийжесинде ол Шәлеке байдың қурған дузағынан қутылады, илим-хикмет ийелеўге умтылады. Драматургтің дәрәтпеси усы таманы менен баҳаланады. Тиллахан әўели уяң, басына түскен саўдаларға қайғырады, кейин Сәлменниң жәрдемінде ўақыялардың мәнисине түсинеди, ол кем-кемнен өз бахтын қатары менен таўып, оқыўға атланады. Хәқыйқатында да, қыздың билим алыўи турмыстың талабы еди. Хәр бир жас өз теңи менен бахытлы болыўи керек. Адамның теңин табыў ушын умтылыслары драмада сәўлеленеди. Сәлмен жаңаша пикирлейтуғын, тек өз бахыт-ығбалы ушын ғана емес, басқалардың да өмири ушын гүресетуғын инсан сыпатында сўўретленеди. Драматург романларға тема боларлық тәғдирлерди усы қысқа ғана драмалық шығармада сәўлелендирген, бул Ә.Өтеповтың поэтикалық-көркемлик шеберлигинен дерек береді.

Шәлеке бай образы тамашағөйлердің күлкисин туўдырады. Себеби, егеделик жасқа жеткен, алпыс бес жасар Шәлеке байлығының арқасында жас қыз алып, оның сезимлери менен санаспай, тек өз мәпин ойлайды. Турмыста бундай топас адамлар бизиң заманымызда да ушырасады. Өзгелерден артық дүнья-мүлик

пенен басқаларды көзге илмей, тек өз пайдасын гөзлейтуғын надан Шәлеке образы барлық дәуірлерде де әхмийетли образ есапланады. Бул драмалық шығарманың өміршеңлиги Шәлеке образында белгили болады.

Диалоглардың хәм монологлардың шебер пайдаланылыұы драматургтің утысларынан саналады. Шынында да, кейинги жыллары романларда да, әсиресе, тарийхый романларда диалоглардың хәм монологлардың көркем қолланылыұы илимпазлардың дыққатын тартады. Әдебиятшы З.Бекбергенова «Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар)» атлы илимий мийнетинде бул кубылысқа итибар қаратады [1:205]. Жазыұшы К.Мәмбетовтың «Түркстан» романында да диалоглар хәм монологлар орынлы пайдаланылған [6:212]. Хәсен хожа менен дәруиштиң өз-ара көлемли диалогы, сәўбети тарийхый шығарма бетлеринде ушырасады. Тарийхый дөретпелерде монолог хәм диалоглар арқалы қахарманлар образы ашып бериледи, олардың куўанышы менен қайғысы сүүретленеди.

«Хәсен хожа: – Басқа дәруишлер сеннен гүманланып қалған жоқ па?

Дәруиш. – Яқ, мен гейде төрелерге усап аўқатланғаным менен төбетлерге усап жатып жүриўге үйренип кеткенмен...» [6:190]. Хәсен хожа менен Зулхан дәруиштиң диалогларында сиясат мәселелери ҳаққында сөз барады.

«Хәсен хожа: – Мениң тилегимди айтпадың ба?

Дәруиш: – Айттым. Бирақ бизлер жаўлап алған жердеги халықтың аман қалыұы гүман деп айтты...» [6:191].

Солай етип, қахарманлардың жеке өзгешеликлерин көрсетиўде диалоглардың хызмети айрықша болып келеди.

Жазыұшы К.Каримовтың «Аға бий» атлы романында да бас қахарман сыпатында Ережеп Қулшы улы таңланады [5:436]. Қулшы бий, Сейфулмәлик, Асқар бай, Айдос, Бегис, Мыржық, Орынбай, Сырым бий, Өмирбек лаққылар да оның тарийхый дөретпелеринде персонажлар ретинде алынады.

Олардың өмириндеги хәдийселер, архивлик хўжетлердеги фактлар, жылнамалардан, Хийўа хроникаларынан, аўызеки әңгимелерден-гүрринлерден, тарийхшы хәм әдебиятшы илимпазлардың илимий-изертлеў мийнетлеринен, хәттеки күлдирги сөзлерден де жазыұшы орынлы пайдаланады.

Жазыұшы-драматург Қ.Мәтмуратов та өзиниң «Тербенбес. Лепес бай» романында Лепес бай образын шебер жасайды [7:336]. Ә.Өтеповтың дәстүрлерин даўам еткен жазыұшы диалоглардан хәм монологлардан өнимли пайдаланған. Қ.Мәтмуратовтың «Бир үйде еки өмир», «Әкели жетимлер» драмалық дөретпелери де сахналарда қойылды. Оның «Тербенбес, Лепес бай» романы менен бул драмалық туўындыларын салыстырып үйренгенде, драматург пенен

жазыўшының өзгешеликтери белгили болады. Лепес байдың образын ашып бериўде көркем сөз шебери диалоглардың мүмкиншиликтеринен утымлы пайдаланады.

Демек, Ә.Өтеповтың «Зиндан» атлы шығармасында саўда адамларының турмысы қәлемге алынған. «Гүман» драмалық туўындысында Мурат хәм Ажар бас қахарманлар етип алынады. Шаңарақтағы исеним, ерли-зайыпшылар арасындағы сыйласық, бир-биреўди хұрметлеў сезимтери оғада әҳмийетли. Мәрзия образында өсекшилик, басқаларға жаманлық етиў қәсийеттери бериледи. Мурат образы өзгеше жасалады. Мурат пенен Мәрзияның ҳәрекеттери трагедиялық сыпатқа ийе.

Ә.Өтепов өз дәретпелеринде әдеп-иқрамлылық мәселелерин, мәскүнемлик, өтирикшилик, ғыбаткешлик, көп сөзлилик, жалқаўлық сыяқлы адамзатқа жараспайтуғын жат иллеттерди күлките алады. Фольклордағы айтыслар негизинде де келиншек пенен бийкешиниң айтысын дәретти. Солай етип, жәхән драматургиясының тәжирийбелери хәм фольклорлық мийраслардан үйрениў нәтийжесинде Ә.Өтеповтың драмалық дәретпелери жазылды. «900 грамм» атлы дәретпеси де жалқаўлықты әшкаралаўы менен әҳмийетли есапланады.

Филология илимлериниң докторы, профессор З.Бекбергенова «Шайыр-драматургтиң көркемлик дүньясы» атлы илимий мийнетинде поэзия менен драматургияның өз-ара байланысына айрықша дыққат аўдарған еди [2:92]. Шайыр хәм драматург Т.Сейтжановтың «Күйгелек көзли яр», «Беруний», «Қырағы көзлер» хәм «Әўесек» х.т.б. драмалық дәретпелери талқыға тартылып, белгили бир илимий-теориялық жуўмақлар шығарылады. Бул жуўмақлар Ә.Өтепов мийрасларын үйрениўде де әҳмийетли саналады.

Әдебиятшы П.Нуржанов өз изертлеўлеринде де романлар менен драмалардың өз-ара байланысына дыққат қаратады [4:336]. Шынында да, романлар менен драмалық шығармалар тығыз байланыслы. Драмалық дәретпелердеги усылларды жазыўшылар өз романларында пайдаланғанлығын көриў мүмкин. Сахналық дәретпелердеги айырым тәрептерин көркем сөз усталары дәретиўшилик пенен раўажландырып, өзлериниң прозалық дәретпелеринде қолланады. Автор образы, авторлық баянлаўлар, сыпатламалар, портретлер, ремарка, диалог, ишки монологлар хәм көркем ўақыт пайдаланылыўында бул қубылыслар мәлим болады.

Сахналық шығармаларда көркем ўақыттың қолланылыўының өз өзгешелиги мәлим болады. Тамашағөйдиң көз алдында, белгили ўақыт даўамында ҳәрекеттерге, эпикалық мөкан, орынларға, кеңисликке хәм образларға тийкарғы дыққат қаратылады. Драмалық дәретпелердеги бул сыпатлы белгилерге роман

жазыўшылар да дәретиўшилиқ пенен қатнас жасағанлығы мәлим. Көркем сөз зергери К.Мәмбетовтың «Түркстан» тарийхый романында бир әсирге шамалас дәўир отыз үш күнге сыйдырылып бериледи [6:212]. Қахарманлар образлары жасалыўында, көркем қыялдан персонажлар дәретилиўинде де драма менен романның өз-ара тәсири белгили болады. Аманлықтың ядқа алыўлары, көз алдына келтириўлери хәм еске түсириўлери арқалы тарийх ўақыялары сәўлелендириледі.

Ҳақыйқатында да, Ә.Өтепов сахна шебери сыпатында қунлы драмалық дәретпелерин, комедияларын мийрас етип қалдырды. Оның қарақалпақ драматургиясында комедия жанрын раўажландырыўдағы хызметлери гиреўли саналады. Жуўмақлап айтқанда, Ә.Өтеповтың «Теңин тапқан қыз», «Бояўшы ўәкил», «Зиндан», «Гүман», «900 грамм» хәм «Одеколон» атлы драмалық дәретпелери әдебият тарийхында өз орнына ийе.

Әдебиятлар:

1. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). –Нөкис: Илим, 2020. – 205 б.
2. Бекбергенова З. Шайыр-драматургтиң көркемлик дүньясы. – Нөкис: Авангард, 2023. – 92 б.
3. История каракалпакской советской литературы. – Ташкент: ФАН, 1983. – 332 с.
4. Нуржанов П. Әдебият ҳаққында ойлар. – Нөкис: Билим, 2023.
5. Каримов К. Аға бий. – Нөкис: Билим, 2017. – 436 б.
6. Мәмбетов К. Түркстан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 212 б.
7. Мәтмуратов Қ. Тербенбес. – Нөкис: Билим, 2004. – 336 б.
8. Сейтов Ш. Халқабад. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – 648 б.

ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ СОЦИАЛЛЫҚ- ПОЭТИКАЛЫҚ ТАЛҚЫНЫ

Тлеуниязова Г.Б.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710385>

Қарақалпақ әдебиятында хақықый драматургиялық өнердің негизи ХХ әсирдің басында қаланды. Халықты ғалаба сауатландырыу хәм мәдениятты рауажландырыуды талап еткен бул дәуір белгили дәрежеде табыслы болды. Театрлық түсиниктиң қәлиплесиўинде 1926-жылы қурылған «Таң нуры» труппасының хызмети тиккелей тәсир етти. Усы труппа арқалы тамашагөйлер сахналық өнердің дәслепки үлгилери менен танысып, миллий драматургияға деген қызығыўшылығы артты. Қарақалпақ драматургиясы тараўына усындай жаңалықларды ең дәслепки алып келиўши кәрўан қатарының басында Ә.Өтепов та турды.

Ол өзиниң 29 жыллық қысқа өмири даўамында «Еки баслы суўқабақ» (1922-1924), «Шалеке бай» (кейинги аты «Теңин тапқан қыз») (1925-1927) «Бояўшы ўәкил» (1930), «900 грамм» (1930), «Одеколон» (1930), «Жалқаў дийқан» (бир акт, үш көринис) (1930) хәм т.б. 16 ири көлемли сахналық шығарма жазып, миллий драматургия өнерин, драма жанрын рауажландырыўға айтарлықтай қосты.

Ә.Өтеповтың драмалық шығармаларында тарийхый-социаллық бағдар жетекши болды. Себеби, бул шығармалар халықты колхозластырыу дәуиринде жазылды хәм тийкарғы проблематикалары жаңа жәмийетке халықтың масласыўы, оған тосқынлық етиўши факторлар: немқурайдылық, жалқаўлық, ериншеклик сыяқлы иллетлерди сынға алыўдан ибарат болды.

Оның «Теңин тапқан қыз» драмасы 1925–1927-жыллары дөретилди. Қарақалпақ халқының 1920-жылларындағы мәдений турмысы, драматургиясы, әдебият хәм мәденияты бойынша изертлеўлер алып барған Қ.Айымбетов, Т.Алланазаров, Ә.Насруллаев, Б.Турсыновлар тәрәпинен бул драма бойынша илимий талкылаўлар, сын пикирлер билдирилди. Буларда шығарманын идея-тематикалық өзгешелиги, жанрлық өзгешелиги хәм автор шеберлиги мәселелери жетерлише сөз етилди. Биз бул шығамадағы автордың көркем нийети, көркемлик шеберлигин тарийхый-жәмийетлик көзкарастан қарастырыўды мақул көрдик.

ХХ әсирдің 20–30-жыллары Орта Азия халықлары ушын қурамалы жәмийетлик-сиясий өзгерислер менен өзгешеленеди. Бул дәуірде патриархаллық

дәстүр менен кеңес идеологиясы арасындағы карама-карсылықтар барынша өткір сыпат алды. Әбдираман Өтепов усы дәуір шынлығын бириншилерден болып драмалық шығарма формасында көтерген жазыушы ретінде тарихта қалды. Оның ең көлемлі, мазмунлы шығармасы – «Теңін тапқан қыз» драмасы хаял-қызлар теңлиги темасын реалисттик, жәмийетлик хәм психологиялық қырлары менен ашқан, өз дәуіріне ылайық дәслепки сәтти көркем тууындылардың бири саналады. Хәр бир көркем шығарманың негизинде жәмийетлик-психологиялық контекст жатады. Сол сыяқлы бул драманың да баслы идеясы – қарақалпақ хаял-қызларының еркинлиги жолындағы гүресин көрсетиу болып табылады. Бул шығармадағы негизги ўақия желиси Шәлеке бай менен Султамурат балықшының шаңарақтары арасындағы класслык айырмашылықтар арқалы ашылады. Бири – қурғын қатлам ўакили, екиншиси – гедей халық ўакили. Усы еки шаңарақ арасындағы турмыслық, дүньятанымлық, кунлылық, қәдириятлық айырмашылықтар сол дәуірдің жәмийетлик қурылысын анық сыпатлайды.

Шығармада бас қахарманлар Тиллахан менен жас муғаллим Сәлмен арасындағы сезим арқалы хаял-қызлар теңлиги идеясы көркемлик жақтан терең ашылады. Бул байланыс тосаттан емес – автор оларды бир-бири менен руўхый жақынлық, ишки исеним хәм ортақ идеялық мақсет арқалы табыстырады. Сәлмен – жаңа заманның, жаңа ойдың ўакили, ал Тиллахан – усы жаңалықты қабыллаўға умтылған, бирақ ески дәстүр шырмаўында қалған хаялдың образы. Олардың арасында мухаббат сезиминиң туўылыўы – ишки руўхый еркинликке умтылыўдың, өз теңін табыўдың символы сыпатында усынылған.

Шығармада автор типлик образлар системасын сәтти колланады. Шәлеке бай – феодаллық дәстүрдің ўакили, өз бийлигин хаял-қызлар менен жарлыларға жүргизиўди дурыс деп есаплайтуғын топар ўакили. Оның хаялы хәм улы Бекмураттың образлары – сол дәуірдеги үстем топарлар арасында пайда болған ишки қарсылықтың көриниси. Олар Тиллаханның тәғдирине итибарсыз қарамайды, Шәлекениң хәрекетине қарсылық билдириў арқалы адамгершилик, әдалатлылық сыяқлы улыўмаинсанылық қәдириятларды қорғайды.

Султамурат пенен Мариям – төменги қатлам ўәкиллери бола тура, сол үстем топардың идеологиясын қабыллап, қызы Тиллаханды байға сатыўға разы болған персонажлар. Автор бул персонажларды ашшы сатира, мысқыл арқалы көрсетип, олардың дүньякумарлығын сынайды. Бирақ шығарма соңында олардың санасы жаңаланып, жаңа жәмийетке бейимлесиўи арқалы кеңес идеологиясының тәсири көрсетиледи.

Ә.Өтепов бул шығармасында өз ўақтында үстемлик еткен совет идеологиясының көркем әдебиятқа қойған қатаң тәртиплерин бузып өтеди.

Драматургтің көплеген шығармаларында усы тенденция байқалады. Буны оның көркем әдебиетке садықлығы, дәретиўшилиқ излениси сыпатында баҳалаўға болады (Ол идеология бойынша жарлылар тек ғана унамлы образда, байлар тек ғана унамсыз образда сўўретлениўи керек болды. Бул өз гезегинде көркем әдебиеттің жарлыландырып таслаўы мүмкин болған унамсыз сыпат еди – Т.Г.).

1920-жыллардағы қарақалпақ жәмийетинде ҳаял-қызлардын өз қәлеўи менен турмысқа шығыўы, билим алыўы, жәмийетлик өмирге араласыўы – революциялық идея болды. Енди усы шығармаға бүгинги дәўир көзқарасынан қарайтуғын болсақ, ҳәзир бул ҳуқықлар нызам менен бекитилгени менен, психологиялық, мәдений ҳәм салт-дәстүрлик тосқынлықлар еле де бар. Гейбир орынларда елеге шекем ата-ананың қысымы менен ямаса экономикалық себеп пенен ериксиз турмысқа шығыў, хаяллардың жеке пикири менен санаспаў, ал шаңарақта еркек мен хаялдың жәмийетлик теңсизлиги сыяқлы мәселелер ушырасып турады. Усы көзқарастан алғанда, Тиллахан образы – ҳәзирги заман жасларына да үлги боларлық образ.

Демек, «Теңин тапқан қыз» – тек тарийхый-жәмийетлик шынлықты көркем сәўлелендиретуғын шығарма ғана емес, сонлықтан:

- Бул шығарма гендерлик тәрбия қуралы бола алады, соның ушын мектеплер менен жоқары оқыў орынларында сабақларда пайдаланыўға болады;

- Егер шығарма заманагой режиссура менен сахналастырылып, театр репертуарларына қайта койылса, жаслардың да, үлкенлердің де қызығыўшылығын оятар еди.

- Егер ҳәзирги заман жағдайына бейимлескен жәмийетлик роликлер менен кинодрамаларға айналдырылған жаңаланған нусқаларын жаратыў да әҳмийетли.

Булардан баска да Ә.Өтеповтың «Бояўшы уәкил» пьесасында қарақалпақ драматургиясында аўыл шарўашылығын жаналандырыў процесинин карама-карсылығын, бюрократия менен формализмге қарсы гүрес арқалы жәмийетлик сана менен ҳадал мийнетти сўўретлейди. Ал, «Гүман» пьесасы 1932-жылы жазылып, онда 1930-жылдардың басындағы жәмийеттеги ең әҳмийетли мәселелердің бири – шаңарак, неке, хаял менен еркектің жаңа қарым-қатынасы туўралы болған. Пьеса ықшам композициялық қурылысы менен, мазмун тереңлиги менен өзгешеленеди. Хәр бир көринис бир тутас драмалық раўажланаўды қурайды, эпизодлар арасында бос кеңислик жоқ. Ажар мен Мурат арасындағы конфликт бир шаңарақтың ишиндеги идеологиялық гүрес ретинде бериледи. Бул драма сол дәўирдің реалистлик әдебиятында тың жаңалық есапланды. Бул пьесада да автор хаялдың шаңарақта ғана емес, жәмийеттеги орнына дыккат каратады. Сонлықтан, бул пьеса қарақалпақ драматургиясында

феминистлик бағдардағы дәслепки белгилердің бири деўге болады. Соның менен бирге, турмыста орын алған ҳаял-қызларға қарсы зорлық, патриархаллық хұкимдарлықтың қалдықлары да сынға алынады.

Ә.Өтепов доретиўшилиги ХХ әсирдің 30-жылдарындағы Қарақалпақ жамийетлик айнасы. Ол драмалық жанр арқалы жамийетлик мәселелерди көтерип қана қоймай, жоқары көркемлик дәрежеге көтергенлигин көрип өттик. Деген менен, оның драмаларына совет дәўири идеологиясының тәсири болғанлығы тарийхый хәм объектив шынлық. Бирақ бул жағдайды кемшилик деп бахалаў ямаса әдебий хәм көркемлик шеберликти жоққа шығарыў дурыс болмайды. Себеби, бул шығармалар партиялық, класслық, идеялық бағытта жазылыўы мәжбүрият саналды. Ә.Өтеповтың пьесаларында ҳаял-қызлар теңлиги, бюрократияға қарсы гүрес, жаңаша шанарақлық қатнас, жәмийет алдындағы мораллық жуўапкершилик сыяқлы мәселелер сол дәўир идеологиясының негизги темалары болды. Бирақ автор оларды көркемлик усыл менен, көркем образлар арқалы, драмалық конфликт арқалы жеткизген. Сонлықтан, оның идеологияға бойсындырылған шығармаларын драматургтиң кемшилиги ретинде емес, ўақыттың, тарийхый жағдайдың шәртлиги сыпатында қарастырыў илимий көзкарастан дурыс болады.

Улыўмаластырып айтқанда, Әбдираман Өтеповтың «Теңин тапқан қыз», «Бояўшы ўәкил», «Гүман» сыяқлы драмалары қарақалпақ драматургиясының раўажланыў процесиндеги әҳмийетли жаңалық болып табылады. Автор шығармаларында:

- тарийхый шынлық пенен инсан тәғдирин шебер ушластырады;
- көркем образлар арқалы терең жәмийетлик-философиялық мәселелерди көтереди;

- ҳаял-қызлар теңлиги, мораллық жаңаланыў, жәмийетлик жуўапкершилик, жаңашыллық сыяқлы заманағой хәм ғалабалық темаларды қозғайды.

Әдебиятлар:

1. Алланазаров Т. Искусствомыздың таң жулдызы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1969. – 44 б.
2. Өтепов Ә. Пьесалар хәм инсценировкалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965. – 110 б.
3. Өтепов Ә. Теңин тапқан қыз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. – 36 б.
4. Турсынов Б. Драматургия хәм театрымыздың мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 116 б.

ӨТЕГЕН АЙЖАНОВТЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИК МИЙРАСЫ

Утамбетова А.Ж.

Филология илимлери кандидаты, үлкен илимий хызметкер
ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710395>

Белгили прозаик жазыушы Өтеген Айжанов 1925-жылы 25-январьда Мойнак районының 10-ауыл кеңесінде туылған.

Ө.Айжановтың дөретиушилиги Мойнак балықшыларының турмысы менен тығыз байланысly. Оның дөретпелерінде Арал балықшыларының өмири өзиниң көркем сәуелелениуин тапты.

Ол 1943-1944-жыллары екннши жәхән урысына қатнасады хәм ауыр жарадар болып, соңынан ауылда муғаллим болып ислейди. 1950-жылы Ташкенттеги юридикалық мектепти тамамлап, Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесінде хызмет атқарады (1950-1952), социаллық тәмийнат министрлигинде аға инспектор болады (1952-1954). Ө.Айжановтың «Толқын» атлы биринши гүрриңи 1950-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында дағазаланды, биринши топламы «Балықшы жигит» деген ат пенен 1955-жылы жарыққа шықты. «Намыс» атлы повести 1960-жылы басылды. Жазыушыны көпшиликке танытқан «Арал қушағында» романы (1958) болды. Роман 1975-жылы екннши мәртебе басылды. Бул шығарма қарақалпақ прозасының тарийхында белгили қубылыс болды.

Ө.Айжанов 1960-жылы 35 жасында дүньядан өтти. Ол усы азғана өмириниң ишинде әдебият тарийхында аты қалғандай көркем шығармалар дөретип кетти. Уллы Ұатандарлық урыс жылларында жан-тәнин аямай немец фашистлеринен Ұатанды қорғауға қатнасты, урыстан соңғы жыллары ол биринши шығармаларын жәриялады. Жазыушы дүньядан өткеннен соң «Устаз хәм шәкирт» (1969) повести жәрияланды.

Ө.Айжановтың гүрринлериниң тематикасы бай, ортаға қойған мәселелери турмысшаң, тәрбиялық әхмийети күшли, идеясы жоқары хәм көркем. Ол турмыста бизиң менен бирге жасап атырған адамлардың арасындағы жарамсақ жағымпаз еки жүзли, жалатай, паракор адамларды қатты сатира оғына түйрейди, оларды аямастан өткир тил менен әшкара етеди. Оның гүрринлеринде адамның кемшилигиниң үстинен күлсин мейли, яки оның айырым айыпларын айтып әшкара етсин мейли барқулла жазыушы Адам деген атты ардақлап оны жоқары қойып хұрметлейтуғын идея береди. Жазыушы оқыушысына хәқыйқат

мазмундағы адам болыўды үйретеди, Адам деген атқа нуксан келтиретуғын хәр қандай жарамас ислерден бойын ала қашатуғын идеяны оятады.

«Пальто» гүрриңинде жазыўшы турмыс ҳақыйқатлығында ушырасатуғын бир сюжет арқалы адамның ең жоқарғы баҳасы-адамгершилик екенлигин ортаға қояды. Гүрриң қаҳарманы Мырзабек ушын турмыс пүтинлей басқаша, ол адамларды адамгершилиги арқалы емес, ал жумыс орны арқалы танийды. Ол усындай өзиниң алдына қойған планлары иске асыўы ушын Сержанның үйине тойға хызмет етиўге келеди. Оның мақсети жасы киши болып тойға хызмет етиў емес, ал тойға шақыртылған үлкен хызметтеги адамларға хызмет етип бир көзге түсиў олар менен танысып қалыў ушын. Ол қәпелимде алжасады, фронтқа қатнасқан, бир қолы жоқ кисини үлкен жумыстағылардың бири деп түсинип қалады да оның пальтосын шешиўге жақынласады, бирақ ол тез оның басқа адам екенлигин түсинип қолын тартып алады. Майып киси пальтосын шешиўге жәрдем сорасада ол жақынласпайды. Бундай жарамсақ адамлар ғана усылай ислей алады! Ал үлкен хызметтеги адам келгенинде ол өзин умытып оның пальтосына асылады. Муратов оның орынсыз жарамсақланғанын жақтырмай қасына жақынластырмайды. Мине, енди өзиниң нийетине жете алмаған жарамсақ усылай пәнт жейди. Жазыўшы қаҳарманын усылай әшқара етип, бундай адамлардың өзлериниң нийетине жетиў ушын хәр қандай курбанлыққа таяр туратуғынын берип, оларды ашшы сатира отыңда әшқара етеди.

Ө.Айжанов өткир сатирик болыў менен бирге ол шебер юморист жазыўшы. Ол қаҳарманларына гейде хәзил-дәлкек аралас сақый күлкиси менен қарайды оларды өмирди суйиўге, бул дүньяның гөззаллығын баҳалаўды дүньяны күлкиге толтыратуғын адам болыўды нәсиятлайды. «Жийен» гүрриңинде баласы менен жийенин излеп киятырған қаҳарман менен ушырасамыз. Оның баласына әңгимеси бойынша жийени бул дүньядағы қарар көзи ең жақын туўысқаны, көптен бери олар бир-бирин көрмеген, мүмкин жийени сағыныпта жүрген шығар. Мине, усындай шийрин қыяллар менен алыстан излеп киятырған кисиниң алдынан баласын шыбық пенен қуўып жүрген жийени шығады. Ол дайысын көрип бираз турады да, қайтадан баласын қуўыўын даўам етеди. Мине усы деталь арқалы жазыўшы адамлар арасындағы айтып тил менен жеткизиў мүмкин емес өкпени береді, күни менен толып тасып сөйлеп киятырған дайысы жийениниң мына күтип алыўын көрип қатты пушайман жейди. Ө.Айжановтың гүрриңлериниң барлығында дерлик усындай қысқа турмыс эпизодынан үлкен турмыс шынлығы ашылады оннан терең мазмундағы идея ашылады.

Ө.Айжановтың «Арал кушағында» романы қарақалпақ романшылығында ең жақсы жетискенликлердиң биринен есапланады. Роман Уллы Ыатандарлық урыс

жылларында Арал балықшыларының фронт ушын жан аямай гүрескен қахарманлық ислери туўралы жазылған Роман қахарманлары – тылда мийнет еткен адамлар болып, ортаға қойылған мәселе-тылдағы қахарманлықты сүүретлейди.

Романда «Қызыл нур» колхозы балықшыларының турмысы дыққатқа алынған. Романның сюжетиниң орайына балықшы Ерназар ғаррының семьясы турады. Ол аўдарыспаққа шекем адам есабына алынбай күнин зордан көрген жалаңаяқ дийхан, ал жаңа заман орнағаннан кейин ол қурғын хожалық болып бахытлы турмыста жасайды үш улы еки келини бар. Енди усындай бахытлы турмысын қызғанған немец фашистлерин жоқ етиўди ол фронтқа атланған улларынан талап етеди. Оның үлкен уллары Бегдулла менен Сағыйдулла фронтқа бириншилер қатарында атланып душпан менен қахарманларша алысады. Жазыўшы романда усы семьяның фронт ушын жан аямай ислеген ҳадал хызметин мақтаныш етеди.

Ө.Айжанов 1959-жылдан Жазыўшылар аўкамының ағзалығына қабылланды. Ол талантлы жазыўшы сыпатында қысқа өмириниң ишинде бир неше гүрриңлерин, повестлери менен романын келешек әўладларға жақыннан танытып үлгерди.

ӨТЕГЕН АЙЖАНОВТЫҢ ГҮРРИҢДЕРИНДЕГІ КӨРКЕМ ШЕБЕРЛІК

Жәрімбетова Т.Қ.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710400>

Қарақалпақ әдебиятында 1950-жыллары хәрекетшен және актив жанр есапланған гүрриңнің баслы темасы урыс ўақыялары, пахтакеш, колхозшылар, тракторшылар, агрономлар, ески қалдықларға гүрес сыяқлы темалар болды. Негизинде, қандай жанр болыўына қарамастан, жазыўшыға тән нәрсе – оның шийеленискен терең өмирлик конфликтлер таба билиўлиги деп, айтсақ болады. Усы қатарда жазыўшы Өтеген Айжанаовтың да бираз гүрриңлеринде сол дәўирлерге, яғный бурынғы аўқам Советлер Союзына арналған патриотлық сезимлер, берилген. Оның «Намыс», «Балықшыжигит», «Қуўаныш», «Мийримли бала», «Пальто», «Жоғалған конфета», «Судта», «Шатасқанойлар», «Жийен», «Телефон», «Пердегүл» гүрриңлерининң базы биреўлеринде турмыслық ўақыялар менен бирге шаўқымлы шақырықлар, курғақ бояўлар, мақтаў сөзлер де ўйилип төгиледи. Лекин, бул шығармалар өз ўақты ушын мазмунлы жазылған шығармалар есапланады. Мысалы, «Балықшы жигит» гүрриңинде Аймурат 15 центнер балық аўлаў мәмлекетлик планын орынлаў ушын қақаман қыс декабрьде айында жанындағы тәжирийбесиз жигит Сейтбек пенен катерде Мойнақтың Арал теңизинде асаў толқынларға қарсы шығып, планды әмелге асырыў ушын өмирин қәўип астына қояды. Аймураттың баслы мақсети – алдында жақынлап киятырған байрам сәнесине планды орынлаў турады, сонлықтан оған жулқынып турған толқынлар, ҳаўа райының қырсықлығы көзге көринбейди. Тәжирийбесиз Сейтбектиң қайтыў керек дегенине ол планымызды орынламасақ, бизлер Советлер елиниң ҳақыйқый гражданы емеспиз, дейди де алға жүзе береді. Колхоз баслықлар жыйналыс дүзип, Аймураттың мәртлигин мақтап, лекин, өмирин қәўип астына қоймаў кереклигин де айтып өтеди. Гүрриңде автор тәрәпинен сәўлеленген пейзажлық бояўлар оқыўшы менен бурқасынлап турған Арал теңизи арасында байланыс жасайды, яғный, бүгинги күнде экологиялық апатта турған теңиздиң әжайып сүўретлениўи еркисиз сол тәбиятты кумсатады. Мысалы, «Сейнер (балық аўлайтуғын моторлы кеме), кеме, катерлер теңиздиң үстинен жол салып, суўды ийримлетеди, тыныш теңиз мысалы гилемдей төселип жатса да, буйра толқын аспанға шапшып, кеўилге әлле қандай қорқыныш сезимлерин пайда етеди. Ҳаўа таза. Аспан барған сайын ашыла берди. Қахарман адамлардың мийнет жигери артып, көзинди қызықтырады, оларға қараў қызықлы ҳәм кеўилли. Теңиздиң салқын және таза ҳаўасы мурнынды жарады, өкпенди толтырып бойыңа

дәридей сиңеди» [1;4]. Автор теңиздің көркемлігін жақсы жеткереді. Ал, мазмунында болса, Аймурат толқынларға қарсы барып, планды орынлайман, Советлер союзының мәрт гражданыман деп, қорқынышты писент етпейі сүүретленсе, ал, «Қуаныш» (кейінгі атамасы «Ерлі зайыптардың арасына есі кеткен түседі» деп аталады) гүрриңінде жас келин Зийбагүл қалаға оқығға кетемен деп, күйеуі менен урысып жүріп, мал шаруашылығы арасында жүн тапсырыу планын ойлап жүреді. Аўыл предсетальери болған жыйналыстар, сыйырлардың мол от-жемлери ҳаққында ойлаў, Лекин, бул гүрриңлерде ишки сезимлер байқалмайды.

Профессор Баҳадырова гүрриңлер бойынша арнаулы изертлеўлер алып барды. Ол «Конфликтлердің турмысшаңлығы ҳәм тәбийғыйлығы гүрриңлерди герой тулғасының жасалаўына, характериниң дәретилийўине ашық ҳәм тынық бояўлар менен көринген жарқын образларға алып келеди» [2;156] деп жазады ҳәм Ө.Айжановтың «Намыс» (1980), «Шатасқан ойлар» гүрриңлерінде жазыўшының деталь табыўдағы шеберлигин айта келип, нәтийжеде автордың жетискенлиги өз идеясын бериўде дәлийлдің күшлилигинде, деп есаплайды. «Намыс» Жумагүл, Өмет, Мырзабек, улы Дәўлет, Пирман менен Жамийлалар арасындағы өмир соқпақлары сүүретленеди. Бунда жазыўшы күйеуі урысқа кетип, үйине қайта алмаған, олардан аманат болып қалған перзентлеринен үлкен үмит күтип жасаған жас ҳаяллардың ар-намысы баслы идеялық бағдар болады. Туўры, гүрриндеги ўақыя сәтти табылған деталлары менен хабарлаў дәрежесинде қалып, психологиялық тербениўди бере алмайды. Деген менен, жазыўшы Ө.Айжанов шығармада турмыслық үлкен идеяларды, яғный, адамлар санасында қатып қалған, мәниссиз жасаў тәризине өзгерис киргизиў мақсетин алып шығады, яғный, инсаният ушын бир сөзлилик, беглигин бузбаў, опалы болыў сыяқлы сезимлерди турмыслық қарама-қарсылықлар арқалы көркем сәўлелендиреди. Бердан менен Жумагүл балалы болады, күйеуі Бердан армияға кеткеннен қайтип үйине оралмайды, усы арада аўыл адамлары Жумагүлдің үйине барып, оны күйеуиниң ажағасына бас косыўды ойлап, үйине келеди, сонда кишкене баласы Даўлен моллаларды көрип, мен усы ўидиң азаматы боламан, ким керексизлер гедейди, олар анасының үйретип қойған ақылына ҳайран қалысып, сениң әкең көз жумып кетти, ал, Өмет болса, сениң үлкен әкең болады, дейди, енди оның төсеги кимге тийисли, биз сонны шешейик, деп келдик, шырағым. Әй, уятсызлар-әй, балаға да усы сөзди еситтиреме киси! Ал, ғаррылар уят-пуют пенен иси жоқ, ертеңине тап Жумагүлге келип, сен жас болған соң, биз бир сыпарасын айтып атырмыз. Журт сениң мақул деген сөзинди еситкиси келеди, деп еди, Жумагүл: – Мен ушын журттың тынышы кетпеяқ қойсын, деп жай айтса да шартасына айтады. Ғаррылар

хаўлығысып, бузылған екен деп, өсекерткенименен, өсеклер гәплер де оған ғамқоршы болып, хәмме Жумагүлди жақлай береді. Ыақыт өтип, аўыл адамы Мырзабек Жумагүлдин кеўлине түсий ушын баласы Дәўлет пенен досласыў арқалы жол табыў деп шешеди хәм Берданның әжағасы Әметке нийетин билдиргенде, ол: жоғал шайтанның туқымы, уялмайсаң ба, не бетин менен айтып турсаң, деп, жеркип жибереді. Лекин, Жумагүлге билдирилген бул кеўил сөзлер, аўыл арасындағы өсек сөзлерди бар күшл иерк-ықрары менен жеңеди, керисинше, бундай жағдайлар оған өзиниң Берданын күтиўден артық бахыт жок екенлигин сезиндирип, жигерине жигер қосып, хешқандай соқлығысыўлар оны дизе бүктirmeйди. Жазыўшы бул орында хаял адамда күш жигер, ар-намыс болса турмыста хәмме нәрсени жеңе алатуғынын аңлатпақшы болады. Жуўмағында, Берданның қайтыс болғаны ҳаққында хабар келиўи менен әжағасы инимнен де, келин сеннен де, инимди жоқлаған халықтан да ыразаман деген жоқлаўы менен жуўмақланады.

Әдебиятлар:

1. Айжанов Ә. Балықшы жигит. Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы. 1955. –Б. 3-4.
2. Қарақалпақ әдебияттануы мәселелери. Авторлар коллективи. – Нөкис: Илим, 2019. –Б. 156.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТҮР ҚОСЫҒЫ СЫҢСЫҰ ХӘМ ОНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ МАЗМУНЫ

Палымбетов К.С.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710411>

Шаңарақлық той дәстүр қосықтарының бири – сыңсыұ. Қарақалпақ халқында сыңсыұ қыз узатыұ тойында айтылған. Сыңсыұ қосықтарының мазмунында тийкарынан узатылатуғын қыздың кеўил-кеширмелери, ишки сезим-туйғылары, дәртли толғаныслари баянланады. Сыңсыұдың тийкаргы объекти қыз, сонлықтан қосықта оның руўхый халаты сәўлеленип, турмыс-тәғдиринің өзгеше болыўына себепши болған жәмийетке, социаллық турмысқа, елдеги теңсизлик пенен әдалатсызлықтың хұким сүриўине, өз мақсети хәм үстемлигин дүнья мүлки, байлығы менен әмелге асырып, қызлар ерки хәм муҳаббатын аяқ асты етип атырған бай адамларға, сондай-ақ, байлыққа қызығып (қызының қалыңына алған қалың малына) яки абырой-мәртебеге ерисиўди ойлаған әкелер менен ағаларды (әжаға), тәғдиринің ғарры, бай адамларға байланыўына себепши болған жеңгелери менен апаларына наразылық кейпияты бериледи.

Сыңсыұ қосықтарында көбинесе қыздың кеўил-кеширмелерин образлы түрде, тымсаллап, астарлы мәниде жеткерий, соның менен бирге пикирди туўрыдан туўры, анық дәл, туўра мәнисинде баянлаўда ушырасады. Жуўап талап етилмейтуғын риторикалық сораў гәплерде жийи қолланылып отырады.

Қарақалпақ шаңарақларында қыз тәрбиясына, олардың әдеп-икрамлылығына, тәлим-тәрбиясы менен ийбесине айрықша итибар қаратылған. Қызлар өз әкесинен тысқары жигит ағаларын да айрықша хұрмет етип, олардың сөзин еки етпеген. Оларды өзлеринің сүйениши сыпатында көрген. Соның ушын да қосықта тәғдиrine налып, өзинің кеўил күйин баян етип атырған қыз ең жақыны сыпатында қараған ағаларына «жаным ағам», «жан аға» сөзлерин қолланып пикирин баянлайды. Лекин, қайсы сыңсыұ қосығын алып қарасақта лирик қаҳарманның өз пикирин өткир сөзлер менен қыпсаламастан, кеўилиндеги наразылықты ашық түрде баян еткенин көремиз. Мысалы:

Әдира қалғыр ақ терлик, атқа батты-аў,
Аўырсынып жан ағам малға сатты-аў,
Сатса-сатсын жан ағам өлмек бар ма?
Ер баладай алшаңлап жүрмеген соң.

Аппақ-аппақ жумыртқа ай бола ма?

Мени сатып жан ағам бай бола ма?
Сатса-сатсын жан ағам өлмек бар ма?
Ер баладай алшаңлап жүрмек бар ма?

Шашағы шашбауымның шашылған жоқ,
Бир гүлим он екимде ашылған жоқ,
Жан ағам айтқаныма сен көн дейсең,
Қызығы жаслығымның басылған жоқ [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 30].

Қарақалпақтардың үй хожалығында патриархаль-феодаллық көзқарастың еле күшлі уақытында үй хожалықтың басшысы әке ямаса (әке жоқ болса) жигит аға болған. Үй ишинің ағзалары әкеге ямаса жигит ағаға қарсы сөйлеуге хақысы жоқ еді [Пирназаров: 56], – деп жазады А.Пирназаров. Дурыс, феодаллық тәртіп хуким сүріп тұрған дәуірде, хаял-қызлардың хуқықсызлығы, жәмийеттеги социаллық теңсізлик себепли қызлардың малы көп байларға зорлап берилиў халаты орын алған. Усы социаллық теңсізликтің көриниси сыңсыў қосықтарының мазмунында ашық баянланған. Сыңсыўларда әкеге, жигит ағасына қыздың кеўил-кеширмесиндеги наразылық кейпияты берилгени менен шаңарақта ана сыпатында сөзи тыңланбаған өз анасына қыздың мухаббаты, мехри айрықша жырланады. Бунда қыздың тилинен «ғәрип анам» сөзи жийи қолланылады.

Шашым узын жемелигим дөңбеди,
Залым әкем өз теңиме бермеди.

Әкемди нәйлейин ақшаға қызды,
Ығбалым нәйлейин жаманға сызды,
Көрип-билип берди мени жаманға,
Ақ сүт берген ғәрип анам хош енди.

Әкем залым беремен деп қоймады,
Ғәрип анам дийдарыма тоймады,
Тап төрінде таўландырып қоймады,
Ақ сүт берген ғәрип анам хош енди [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 30].

Мысалдан көринип тұрғанындай қыздың ишки дебдиўи, хәсирети хәм дәрти менен баянланған қатарларда, өткендеги белгили бир тарийхый жәмийетлик турмыстағы шаңарақтағы айырым әкелердің феодаллық образы да айқын сүүретленген. «Әкемди нәйлейин ақшаға қызды» деген қатарларда қыздан алынатуғын қалың малға ишара етилген. Соны да айтыў керек, елде еки жақтың ана-аналарының келисими менен бир-бирин унатқан жаслардың некелесиўи де

көп болған, соның менен бирге, айырым қыздардың зорлық пенен унатпаған адамына узатылыуы да жийи ушырасып турған. Сонлықтан да өзи қәлемеген адамына басы шатылғанлығына наразы болған қыздың кеуилиндеги ғәзеби соншелли өз әкесине «залым» деген сөзди айтыуға мәжбүр болған. Өз қызын қәлемеген адамына бериуге ата-ана да мәжбүр болған пайытлары көп болған. Ғеш нәрсеси болмай, байларға жалланып жұмыс ислеп, күнин зорға көріп отырған жарлы хожалықтың ийеси, яғный әке байға қарыздар болып қалып, төлейтуғын ғеш нәрсеси болмағанлықтан шарасыз қалған. Усы жағдайдан пайдаланған бай, жалланба дийқанының қызын хаяллыққа сораған, сонда ғана қарызынан қутылатуғынын айтқан. Қыз да усындай тәшүишли жағдайға түскен, ууайым-қайғыға батқан ата-анасын қутқарыу ушын, мәжбүрий өзи қәлемеген ғарры бай адамларға тоқал болып тийиуге ыразы болған. Егер байдың еки хаялы болатуғын болса, бурын түскени бәйбише, кейингиси тоқал деп есапланған. Булар күндеслер деп аталған. Бәйбише менен тоқал арасында урыс-қағыс болатуғынлығы тәбийий, сонлықтан халықта «Күндеслерде күнде жәнжел» деген нақыл дөреген. Шаңарақта тоқал бәйбишеден кем саналып, үй, хожалықта теңлик хуқықына ийе болмаған. Тоқалды адам есабына алмағанлықтан хәм бийлик, байлық, хәкимият жарыстырыуда жеңип шығыу ушын «Ийт териси ий болмас, тоқалдан тууған бий болмас» деп тоқалдан тууған балаларды да бәйбишениң балаларынан кем санайтуғын болған. Усындай тәғдирине налып, кеуили ғамға батқан қызлар сыңсыу қосығын айтқан. Соның менен бирге, айырым ата-аналар қызының ерки, кеуили, қәлеуи менен есапласпастан, өзлериниң танысларына, яки мал-мүликли, бай адамға қызын хаял етип берип жибериу жағдайлары ушырасып турған. Қыздың сөзи, пикири, мухаббаты тыңланбаған. Мысалы:

Ақ шайыдан көйлегим,

Зерге батты билегим.

Ғарры байдың қолында,

Зарлар болды жүрегим [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 24].

Бул сыңсыудың биринши, екинши қатарында қыздың турмысқа шыққан жериниң байлығы айтылған. Лекин, бахытсызлығы үшінши, төртинши қатарларда сәулелендирип берилген.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, лирик қахарманның ишки кеуил-кеширмесин қыпсаламастан ашық айдын айтыуы сынсыу қосықларының характерли өзгешелигин көрсетеди. Буның айқын дәлили сонда, өзін бахытсыз сезинген қыздың, кеуилиндеги дәртін ата-анасына ашық билдирген сыңсыудың үлгилери толық сақланып, дәуиримизге жетип келген. Мысалы:

Кеулин қыймай ата менен ананың,

Жат еллерге сапар шектим әрманлы,
Таўсылғандай жақын жердиң жигити,
Сүймеген адамға кетип бараман.

Бир қызыл гүл едим қазан етилер,
Айрылмас бәлеге мени шаттылар,
Мийримсизлер мал дүньяға баттылар,
Құрған аўға түсип кеттим әрманлы.

Ата-анам қарамады халыма,
Неке қыйған молла қалды қаныма,
Аўзы жүнли «гүржи» келди жаныма,
Қызыл гүлдей едим, солдым әрманлы.

Ата-анам нәпсине қасқыр шаўыпты,
Елде жоқ наданды маған таўыпты,
Дүнья-малға еси дәрти аўыпты,
Қайғыланып елден кеттим әрманлы.

Қой емеспен, қассапларға сатпаға,
Қус емеспен мерген гөзлеп атпаға,
Адам емес ойнап-күлип жатпаға,
Бир қызыл гүл едим солдым әрманлы [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 29].

Бұл қатарлардағы «қызыл гүл» – образлы сүўретлеўлердиң бири болып, фольклордағы дәстүрий түрде қолланылатуғын «қыз» образының символлық мәниси. Сыңсыўда қыздың кеўил кеширмеси арқалы ата-ананың образы, олардың мийримсизлиги «Мийримсизлер мал дүньяға баттылар», қызының халына қарамаўы «Ата-анам қарамады халыма», мал-дүньяға қызығыўы «Дүнья-малға еси дәрти аўыпты», нәпсиниң кеңлиги «Ата-анам нәпсине қасқыр шаўыпты» ашық баянланады. Қыз өзиниң бахытсызлығын «Сүймеген адамға кетип бараман», «Айрылмас бәлеге мени шаттылар», «Аўзы жүнли «гүржи» келди жаныма», «Қызыл гүлдей едим, солдым әрманлы» т.б. қатарлар арқалы аңлатып, өзін «солыған қызыл гүлге» мегзетип, кеўилиндеги муңын метафоралық усылда образлы түрде жеткерип береді. Өзиниң қәдир-қымбатының болмағанлығына, қыз сыпатында баҳасының жоқлығына налыў сезимлери төмендеги қатарларда аңласылады.

Қой емеспен, қассапларға сатпаға,

Қус емеспен мерген гөзлеп атпаға [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 30] т.б.

Мысалдан көринип турғанындай, адамға қус яки хайуанларға исленген қатнастай емес, ал, адамдай қатнас жасалыуы кереклиги хаққында көзқарас бериледи. Бул қатарлар қызлардың сана-сезими, ой-пикири тереңлескенин көрсетеди.

Улыўма, шаңарақларда өткерилетуғын той дәстүрлериндеги қәлиплескен қатаң дәстүр, яғный тойдан алдын қызды айттырып барыў, куда түсиў, куда болыў, қалың мал бериў, қалың малды алыў, той бериў, қудаларды шақырыў, мал сойып күтиў, сарпайлаў хәм т.б. елдің дәстүрлери болған. Лекин, ҳаял-қызларға болған қатнас, феодаллық мүнәсибеттеги көзқарастың көринислери сынсыў қосықларының мазмунында сақланып қалғанлығын жоқарыдағы мысаллардан айқын көремиз.

Жуўмақлап айтқанда, өткен дәўирлерде қыз узатыў тойында айтылған сынсыў қосықлары халықтың тарийхы, этнографиясы, әсиресе, ҳаял-қызлардың тәғдири, турмысы хаққында мағлыўмат беретуғын терең идеяға хәм мазмунға ийе, социаллық жәмийетлик мәселелерди сәўлелендиретуғын фольклор мийрасы есапланады.

Әдебиятлар:

1. Қарақалпақ дәстүр қосықтары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис, «Билим», 1997.
2. Пирназаров А. Омар шайырдың өмири хәм творчествосы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.

2002–2012-JILLARDAĞI QARAQALPAQ POVESTLERININ RAWAJLANIW BAĞDARLARINA QISQASHA SÍPATLAMA

Bekbergenova Z.U.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710420>

Kórkem realistlik prozanın basqa túrleri sıyaqlı povest janrı shıǵarmaları hár bir on jıllıqlar aralıǵında túr hám janrlıq, ideya-tematikalıq, kórkemlik jaqtan da ádewir dárejede óskenligi menen ózgeshelenip turadı. Biz bunı 2002-2012-jıllardaǵı «Ámiwdárya» jurnalında basılıp shıqqan povestlerdin sanı hám sapası menen de belgilep ótsek boladı. Álbette, 1990 hám 2000-jılları ǵárezsizliktiń dáslepki on jıllıqlarında elimizde ótiw dáwiriniń qıyınshılıqları sebepli jazıwshı-shayırlarımız hám kórkem óner tarawı xızmetkerleri ushın kitap shıǵarıw úlken mashqalaǵa aylanǵanlıǵı sır emes. Usınday qarjı máselelerine baylanıslı kitap baspa isleri biraz tosańlap qalǵan payıtları qıyınshılıqlardıń ornın basıwda kúndelikli gazetalar menen birgelikte respublikamızda birden bir kórkem ádebiyat, sın hám jámiyetlik oy-pikir «Ámiwdárya» jurnalı betlerinde kishi kólemli poeziyalıq dóretpelerden tartıp, poemalar, gúrriń, povest hám romanlar úzliksiz járiyalanıp bardı. Sonlıqtan da, biz bul maqalamızda ǵárezsizligimizdiń ekinshi on jıllıǵında, yaǵnıy 2002-2012-jıllar aralıǵında «Ámiwdárya» jurnalında járiyalanǵan qaraqalpaq povestleriniń rawajlanıw bağdarlarına toqtap ótiwdi maqul kórdik. Álbette, hár bir on jıllıqlarda, yamasa belgili bir dáwir ishinde dóretilgen kórkem shıǵarmalarda xalqımızdın sociallıq turmıs tárizi menen birgelikte jámiyetlik hám mádeniy ózgerislerdin tási sezilip turadı. Jazıwshılar ózleri jasaǵan dáwir shınlıǵınan, adamlardıń is-háreketlerinen kelip shıǵıp, átirapında bolıp atırǵan ózgerislerge, jańalıqlar menen unamsız illetlerge kóz qarastarın zamannın hám kitap oqıwshılarınıń talǵamına hám talabına say ráwishte sáwlelendiriwge umtıladı. Usı kózqarastan alıp qaraytuǵın bolsaq, 2002-2012-jılları jazıwshı Ábdisayıt Paxratdinovtıń «Mashaqatlı ómir» (№6, 2002), Jarasıqbay Serjanovtıń «Ózimniń obalı joq» (№1, 2003), Gúlaysha Esemuratovanıń «Bir shańaraq waqıyası» (№1, 2003), Esbergen Ótepbergenliniń «Aygúl» (№2; №3, 2003), Muratbay Nızanovtıń «Aqshagúl» №5-6, 2003), Ábdimurat Atajanovtıń «Rozanıń kúyewi emespen» (№2, 2004), Qalıy Jumaniyazovtıń «Juldızlar jol silteydi» (№4, 2004), Á.Tilewovtıń «Jetim qızdın baxtı» (№4, 2004), Jarasıqbay Serjanovtıń «Ǵargıs» (№2; №3, 2005), T.Xudaybergenovtıń «Kimlerden qalmaǵan dúnya» (Mafiyanıń baslıǵı menen sáwbet) (№1; 4, 2005), Marat Tawmuratovtıń «Toǵay qosıǵı» (№5/6, 2005; №1, 2006), Jumamurat Ábdimuratovtıń «Kemliktiń kamalı bar» (№2, 2006), Naǵıyma Álievanıń «Táǵdir oyını» («Ámiwdárya», №1, 2007), Axmet Aqnazarovtıń «Janaybat» detektiv (№2, 2008),

Ábdimurat Atajanovtın «Órmekshiniń awı» (№4; 5/6, 2008, №1, 2009), Allanazar Ábdievtnıń «Sawın sıyır» detektiv (5/6, 2008; №1, 2009), Ábdibay Qarlıbaevtnıń «Publicistika» rubrikası astında «Ádira qalǵır...» (Tariyxıy publicistikalıq povest) (№2; 3, 4, 2009), Maxsud Ibragimovtnıń «Sel» (№5/6, 2009, №1, 2010), Alpısbay Sultanovtnıń «Muhabbat máwritleri» (№5, 2010), Esenbay Ermanovtnıń «Ullılıqqa umtı, inim» (№5, 2010), Qurban Shaniyazovtnıń «Ala-sapıran» tariyxıy-publicistikalıq povesti («5, 2010), Ábdimurat Atajanovtnıń «Meniń kózim menen qarań» (№4; 5, 2011), Gúlnara Sarıbaevanıń «Pıshaq» (№4, 2011), Sharap Usnatdinovtnıń «Polat Madreymov» povest-esse (№4, 2011), Sharap Usnatdinovtnıń «Sońǵı ańshı» (№2; 3, 2012) sıyaqlı bir qatar povestlerinde avtorlardıń atap ótilgen dáwir prozasında bul janr shıǵarmalarınń syujetlik jelisinde ótiw dáwiriniń, yaǵnıy ǵárezsizlik dáwiriniń nápesin tolıq sińire otırıp, publicistikalıq, detektivlik, morallıq, etikalıq hám zamanagóy temalardı sáwlelendirgenliginen dárek berdi.

Atap ótilgen povestlerdiń tematikasına názer taslaytuǵın bolsaq, avtorlardıń járiyalıq dáwiriniń bergen imkaniyatlarınan tolıq paydalana otırıp, ózlerin erkin sezgenligi, dáwirdiń insan shaxsiyatı menen ishki keshirmelerine tiygizgen tásinin barınsha adamzatlıq hám morallıq-estetikalıq kózqarastan sáwlelendiriwge háreket etkenligin ańlawımızǵa boladı. Mısalı, Ábdısayıt Paxratdinovtnıń «Mashaqatlı ómir» povestinde tariyxıy dáwir hám tariyxıy qaharmanlar táǵdiri xronologiyalıq tárizde bir neshe temalardı bólip alıp sóz etilse, Jarasıqbay Serjanovtnıń «Ózimniń obalım joq» povestinde bolsa, barlıq waqıyalar shıǵarma qaharmanı Ádilbay Áljanovtnıń tilinen bayan etiledi. Ol óziniń qolına pul túsip bayıǵannan soń kózine may pitip, ul-qızları menen súyip qosılǵan kelinshegi Arzayımniń kózine shóp salıp jeńil tábiyatlı hayal Úlperi menen qarım-qatnasta bolǵanlıǵın, Úlperiniń onıń aqshası menen baylıqlarınan paydalanıp, awırıp kesel bolıp qalǵanında taslap ketkenligin «ózimniń de obalım joq» degen ókinish sezimleri menen isenimli ashıp beredi. Gúlaysha Esemuratovanıń «Bir shańaraq waqıyası» povestinde bolsa, búgingi kúndegi ayırım shańaraqlarda bolıp turatıwın turmıslıq mashqalalar Ómirbek hám onıń kempiri hám úylene almay júrgen balası mısasında qızıqlı sóz etiledi. Esbergen Ótepbergenliniń «Aygúl» povestinde jazıwshınıń burın sóz etilgen «Qumar» povesti sıyaqlı ashıqlıq, muhabbat teması súwretlense, Muratbay Nızanovtnıń «Aqshagúl» povestinde ótiw dáwiriniń qıyınshılıqları, yaǵnıy, XX ásirdiń ayaǵında xalqımızdın, ásirese hayal-qızlarımızdın táǵdirine bazar ekonomikası qatnasıqlarınıń tiygizgen tásiiri turmıs shınlıǵı mısasında oǵada isenimli sóz etiledi. Jarasıqbay Serjanovtnıń «Ǵargıs» povestiniń ideya-tematikası jámiyette ómir súrip atırǵan adamlardı iyman-insapqa, miyrim-shápáátlikke shaqırıwǵa baǵdarlasa, T.Xudaybergenovtnıń «Kimlerden qalmaǵan dúnya» (Mafıyanıń baslıǵı menen sáwbet) povestiniń syujetinde bolsa ótiw dáwirinde júz bergen turmıs hádiyseleri

dástúriy usılda emes, allegoriyalıq, simvolikalıq ham absurd usılında ózgeshe tárizde sóz etilgenligin kóremiz. Jazıwshı Marat Tawmuratovtıń «Toǵay qosıǵı» povestinde bolsa, qolımnan keledi dep qonıshınan basıp júrgen toǵay xojalıǵında isleytuǵın ayırım hámeldarlardıń, haq júrekli, óz isiniń pıdayısı bolǵan jurnalist jigit Muratbay menen inspektor Jiyenbaydı isli etiwge umtılwı hám ózleriniń ekologiyamızǵa keltirip atırǵan apatshılıqların, toǵay ańlarına bolǵan jawızlıq háreketlerin jasırwǵa urınıwı, Jumamurat Ábdimuratovtıń «Kemliktiń kamalı bar», Naǵıyma Álievanıń «Táǵdır oyını» kishkene qıssasında da turmıs waqıyaları jaslardıń táǵdiri mısasında sóz etiledi. Mısalı, Sarıǵúldiń jalǵız balası Tawmurattıń ómirlik joldas tabıwda adaspay jol tutıwı, ózi tańlaǵan qızı Jadıranıń ógey ana tárepinen ómiri qorlıqqa aylanıwdan sál qalǵanlıǵı, ákesi Sársenniń hayalınıń sumlıǵın hám zulımlıǵın sezgennen soń úyden shıǵarıp jiberiwi sıyaqlı qıyırman-shıyırman hádiyseler isenimli súwretlenedi. Axmet Aqnazarovtıń «Janaybat», Allanazar Ábdievtiń «Sawın sıyır» povestlerinde jámiyetshilikte ayırım adamlardıń jınayı islerge qol urıwı detektiv súwretlewler menen bayanlansa, Ábdimurat Atajanovtıń «Órmekshiniń awı» povestinde uzaq ótmish tariyxımızda bolıp ótken tariyxıy hádiyseler súwretlenedi. Ábdibay Qarlıbaevtiń «Publicistika» rubrikası astında járiyalanǵan «Ádira qalǵır...» tariyxıy publicistikalıq povesti menen Qurban Shaniyazovtıń «Ala-sapıran» tariyxıy-publicistikalıq povestlerinde jaqın ótmish tariyxımızda burılıslı hádiyselerge sebep bolǵan turmıs waqıyaları keń publikaǵa ashıqtan-ashıq jetkerip beriledi. Jazıwshı hám jurnalist Sharap Usnatdinovtıń «Polat Madreymov» povest-essesinde kórkem ónerimiz hám mádeniyatımızda óz ornına iye bolǵan Polat Mádreymovtıń ómiri ham dóretiwshilik iskerligi ómirbayanlıq bay faktlik materiallar menen qızıqlı hám kórkem súwretlense, usı avtordıń «Sońǵı ańshı» povestinde bolsa ǵárezsizligimizdiń sharapatı menen ótkendegi diniy insanlardıń ómirine tuwǵan qáwip qáterlerdi, povest qaharmanı Haymatdinniń obrazı hám qıyınshılıqqa tolı ómiri mısasında búgingi áwladlarǵa jetkerip beriwge eriskenligi ayqın sezilip turadı. Álbette, biz qısqasha atap ótken avtorlardıń bir qatar povestlerinde bul janr shıǵarmalarınıń syujetlik jelisinde ótiw dáwiriniń, yaǵnıy ǵárezsizlik dáwiriniń nápesi keń kitap oqıwshılarına tariyxıy-publicistikalıq, tariyxıy, detektiv, ádep-ikramlıq (morallıq), etikalıq hám zamanagóy temalarda keńnen sáwlelendirilip jetkerip berilgenliginen dárek beredi.

Solay etip, 2002-2012-jıllardagı qaraqalpaq povestlerin ideya-tematikalıq, janrlıq baǵdarları boyınsha tómendegishe bólip úyreniw maqsetke muwapıq keletuǵının ańladıq: 1) turmıs máselelerin sáwlelendiriwshi zamanagóy tematikadaǵı povestler; 2) alıs hám jaqın ótmish waqıyaların súwretlegen tariyxıy povestler; 3) turmısta jasap atırǵan hám jasap ótken realistlik qaharmanlardıń ómirine tiykarlanǵan hújjetli povestler; 4) detektiv waqıyalardı sáwlelendirgen povestler; 5) fantastikalıq waqıyalarǵa

arnalğan povestler; 6) yumorlıq povestler; 7) satiralıq povestler h.t.b. sıyaqlı baǵdarlarda rawajlanıp atırǵanlıǵın kóremiz.

Povest janrı kólemi hám turmıs waqıyaların qamtıp súwretlew ózgesheligi jaǵınan gúrrińnen úlken, romannan kishi bolǵan aralıq janr esaplanca, biz joqarıda atap ótken qaraqalpaq povestleriniń syujetinde de qaharmanlar ómiriniń belgili bir bólegi real tárizde súwretleniwi menen basqa janr shıǵarmalarınan ózgeshelenip turadı.

Solay etip, povest janrı kólemi hám turmıs waqıyaların qamtıp súwretlew ózgesheligi jaǵınan gúrrińnen úlken, romannan kishi bolǵan aralıq janr esaplanadı. Kóbirek povestlerdiń syujetinde qaharmanlar ómiriniń belgili bir bólegi real tárizde súwretleniwi menen basqa janr shıǵarmalarınan ózgeshelenip turadı.

Usı jılları dóretilgen povestlerdi mazmunlıq hám janrlıq, stillik hám kórkemlik jaqtan úyreniw, bul janr shıǵarmalarınıń rawajlanıw tendenciýaların anıqlawǵa keń imkaniyat jaratadı.

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ БАҚСЫ-ЖЫРАҰЛАРДАН ЖАЗЫП АЛЫНЫҰЫ ХӘМ БАСПАДА БАСЫП ШЫҒАРЫЛЫҰЫ

Есебаев М.М.

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710428>

XVIII әсирдің орталарынан баслап орыс илимпазлары қарақалпақ фольклоры үлгилери менен қызыға баслайды. Муравин хәм Гладышевлар 1740-1741-жыллары Орскиден Хийұаға кетип баратырғанда жол бойы қарақалпақлар арасында этнографиялық жазыұлар жүргизеди. Қарақалпақларға тийисли материалларды П.Рычковта жазып алады. 1857–1858-жыллары қазақтың белгили илимпазы Ш.Ұалийханов қарақалпақлар арасында болып, бир неше фольклорлық шығармалар жазып алыұ менен қарақалпақлардың қосықшылық өнерин жоқары бақалайды. Художник, жазыұшы Н.Каразин «Хаял патшалығы хаққында ертеке» Шымбайда турыұшы бир кемпирден жазып алды хәм оны рус тилинде 1875-жылы «Древняя и новая Россия деген журналдың III томында бастырып шығарады. Қарақалпақлар арасында кең таралған «Юсуп хәм Ахмет» дәстанларының Хорезим варианты венгер тюркологи Х. Вамбери тәрeпинен оның «Чигатай этюдлары» мийнетинде немец тилине аұдарылып 1911-жылы бастырып шығарады [1.15-16]. Қарақалпақ халық аұызеки әдебиятының үлгилери биринши мәртебе жазып алынып хәм жыйнала баслады.

XX әсирдің басларына келип рус хәм жергиликли илимпазлар тәрeпинен қарақалпақ халқының тарийхы, мәденияты, социаллық турмысы этнографиясы менен бирге жасап киятырған фольклорлық материалларын жыйнаұ, әсиресе, солардың ишинде, жыраұ-бақсылардан дәстанларды жазып алыұ ислери қызғын алып барылды. Дәслепкилерден болып фольклорист-этногрф А.А. Диваев (1858-1935) Әмиұдәрья бөлиминиң начальниги К.И. Разгонов арқалы сол ўақыттағы төрткүл волосында жасаұшы қарақалпақ жыраұы Жийемурат Бекмухаммедовтан «Алпамыс» дәстанын жазып алады. А.А. Диваев 1901-жылы Ташкентте қарақалпақ хәм рус тиллеринде бастырып шығарады [2.40.].

Н.Дәўқараевтың мийнетинде қарақалпақ халық аұызеки әдебиятын жыйнап алыұда рус алымларының мийнетин жоқары бақалайды. Қарақалпақ халық аұызеки дәрeтпелерин соның ишинде халық дәстанларын жайнаұға үлкен итибар береди. Ол өз мийнетинде: «А.Россикова Төрткүлде хәр түрли адамлардан жазып алған бирнеше қарақалпақ ертекелерин 1901-жалы рус тилинде бастырып шығарады. 1905-жылы профессор Мелиоранский «Едиге» жырының қырғызша-қарақалпақша вариантын бастырып шығарады. 1913-жылы А.А. Беляев Төрткүл,

Нөкис, Шымбай, Қоңыратта болады. «Едиге», «Қоблан», жырларын, «Шежирени» хәм басқада толып атырған фольклорлық материалларды жазып алады. Булардан «Едиге жырын, «Шежирени» ески араб алфавити менен қарақалпақ тилинде, «Қобланның» қысқаша мазмунын рус тилинде 1916–1917-жаллары Ашхабадта бастырып шығарады.» [3.29.] Бул халық дәстанлары хәм халық аўызеки дөретпелери жазып алынып, баспада жәрияланыўы жағынан үлкен әхмийетке ийе болды. Себеби, дәстан сол дәўирдеги жыраўлардың жанлы атқарыўшылық шеберлигин сөйлеў тилин үйрениўде хәм халық мәденияты менен турмысын, үрп-әдетлерин хәм халық дәстүрлерин үйрениўде бай мағлыўматлар береді.

1934-жылы Моквада Жазыўшылар аўқамының биринши съезди өтилиўи менен онда М.Горькийдің баянатында хәм съездеги шығып сөйлеген сөзинде «миллетин азы-көби талантың сапасына тәсир етпейди... майда миллетлердин де дүньяға белгили көркем шығармалар бергенлери көп... өз фольклорыңызды жыйнаңлар, сақлаңлар, көркем сөздің сағасы фольклорда... Сулайман Стальскийдей халық талантларына ғамқорлық қылыңлар» [4.34.] – деген гәплери Қарақалпақстанда да миллий мийрасқа хұрмет пенен қараўға хәм оларды жыйнаўға үлкен имканиятлар есиги ашылды. 1929–1930-жыллары жоқ етилген миллий жазба мийрасларды ел ишинен қайтадан жыйнаў, жазып алыў, және де жергиликли баспа сөзлерде жәриялаў басланды. Соның ишинде миллий дәстанларымызды бақсы, жыраўлардан жазып алыў хәм оларды баспада басып шығарыў күннің актуаль мәселелерине айланды.

Усындай халық дәстанларын жыйнаўда Н.Дәўқараев, А.Бегимов, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Н.Жапақов, Ә.Шамуратов, Х.Тәжимуратов, С.Мәўленов, Ш.Хожаниязовлардың басламасы менен фольклорлық үлгилердин хәм революцияға шекемги шайырлардың дөретпелерин жыйнаў қолға алынды.

1930-жыллары Н.Жапақов, С.Мәўленов пенен бирге «Қоблан» дәстанын Есемурат жыраўдан жазып алып, 1941-жылы бастырып шығарды. Қ.Айымбетов атақлы Өгиз жыраўдан 1934-жылы «Алпамыс» хәм Ерполат жыраўдан «Едиге» дәстанларын жазып алып, 1937-жылы биринши рет Москвада бастырып шығарды. Н.Жапақов тәрeпинен «Халық ертеклери хәм қосықлары» деген фольклор үлгилери бастырылып шығарылды. Ә.Шамуратов тәрeпинен 1939-жылы Қуламет жыраўдан «Шәрьяр» дәстаны жазып алынды хәм 1940-жылы бастырылып шықты. [5. 24-25.] Сондай-ақ, дәстанларды хәм басқада халық аўызеки әдебиятына тийисли болған материалларды жыйнаўда көп мийнет еткен С.Мәўленов пенен Ш.Хожаниязовлар қарақалпақстан аймақларында көп экиспедицияларда қатнасып олар Қурбанбай жыраўдан «Қырық-қыз», «Қурбанбек», «Шийрин Шекер», «Ер қосай», «Хажы гирей» дәстанларын хәм Әбдимурат жыраўдан «Мәспатша»

дэстанын, Қаражан бақсыдан «Дәулетиярбек» [6.97.] дэстанларын жазып алған. Бунан басқа 20 аслам халық дэстанларын жазып алғанлығы мәлим.

Қарақалпақ халық дэстанларының бир түри «ашықлық» яғный лиро-эпикалық дэстанлар. Бул дэстанлар қарақалпақ халқы арасанда эзелден кең таралып, оқылып, атқарылып киятырған дэстанлардың бири болып есапланады. «Ғәрип-ашық» дэстаны қарақалпақлар арасында аўызша хәм китабий, қолжазба көширме хәм тағы басқа да түринде таралып келген.

Қарақалпақ әдебиаттаныў илимининң тийкарын салыўшы Н.Дәўқараев өзининң 1950-жылларда жазып питкерген «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген изертлеўинде Мысалы: «Қарақалпақлар арасында Ташкент, Самарқанд, Қабулда, Бухарада басылып шыққан китаплар тарала баслайды. Булардың ишинде «Юсип-Ахмет», «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хамра», «Хұрлиха-Хамра», «Гөруғлы», «Юсуп-Злейха» қусаған дэстанлар менен бир қатар Наўайы, Физули, Машраб, Мақтумқулы, қусаған шайырлардың шығармалары да тарала баслайды. Бул дэстанлар қарақалпақлар арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдинң ишинде түркменлер, хорезим өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде таралған. Қарақалпақ бақсылары қарақалпақ халқының жағдайына ыңғайластырып өзлеринше өзгерислер киргизип айтқанлығын атап өтеди. Бул дэстанлардың көпшилигин бақсылар қарақалпақлардың арасында XIX әсирдинң ишинде узақ жасаған түркменлердинң атақлы бақсысы Сүйеўден хәм хорезимли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады» [7.223-224.] – деп жазады. Бизге тийкарынан дэстанлар жыраўлар, бақсылар, қыссақанлар хәм айрым қатыкулақ адамлар арқалы жетип келди. Дэстанның дөреген хәм таралған географиялық территорияда басқа халықлар менен эзелден бирге жасап киятырған қарақалпақ халқының да «Ғәрип-ашық» дэстанының дөрелиўи менен қәлиплесиўинде теңдей үлесининң бар екенлиги айқын көзге түседи. Дэстанның хәзирги қолда бары тоғыз нусқасы жазып алынғын. Мысалы: Дэстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында Х.Тәжимуратов тәрәпинен таярланып жарық көрген нусқасы жетилискен варианты деўге болады. Х.Тәжимуратовтың ескертиўине қарағанда бул нусқаны 1930–1934-жыллары атақлы бақсы Ешшан Қосполатовтан жазып алған. Оған қосымша сол ўақлары лапызы хәм қысса оқыў манерасы менен көпшиликке танылған Балтабай қыссахан дегеннинң қол жазба нусқасынан да пайдаланылған. [8.124.] Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, китапханасының қол жазба фондында қарақалпақ бақсыларынан жазып алынған, соның менен бирге қол жазба күйинде тараған «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хәмире», «Ашық-Нәжеп» дэстанларының бир неше вариантлары сақланады. Мысалы, «Ғәрип-ашық»

дэстанының белгили қарақалпақ бақылары Жапақ Шамуратов, Әмет Тарийхов, Нарбай Көшекеновтан жазып алған үлгилери, қысса күйіндеги қарақалпақ кәтиблери көширип қайта ислеген Нөкис қаласында турыўшы Абутов Хәбибназардан, К.Медетовтан, сондай-ақ Қоңырат районында жасаўшы Балтабаев Юлдаштан алынған нұсқалар жүдә бақалы материаллар екенин айтыў керек [9.263.]. Халық аўзында дэстанның көп нұсқалары болған бирақ тилекке қарсы булардың барлығын жыйнап жазып алыўдың илажы болмаған. Деген менен бар мүмкиншиликтен пайдаланып тек 9 варианты жазып алынған. Солардың 3 варианты баспада басылып халыққа инам етилди. Дэстанның хәзирги қолда бары тоғыз нұсқасы жазып алынғын. Мысалы: Дэстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында басылып шықты. Х. Тәжимуратов тәрәпинен таярланған хәм 1930–1934-жыллары атақлы бақы Ешшан Қосполатовтан жазып алған. Усы вариант «Ғәрип-ашық хәм Саятхан-Хамра» дэстаны менен қосылып 1985-жылы қайта басылып «Қарақалпақ фольклоры» ның XIV томында шықты. [10.136.] Қарақалпақ фольклорының 27-42 көп томлығында, Нөкис «Илим» баспасы 2011-жалғы баслымында «Ғәрип-ашық» дэстанының Амет Тарийхов вариантын Н.Камалов 1959-жылы жазып алған.

Усыннан кейинги 57-66 көп томлығы, Нөкис «Илим» баспасы 2013-жалғы баслымында «Ғәрип-ашық» дэстанының Қазы Мәўлик варианты басылып шықты. 1927-жалы жазып алынған, араб имласынан көширген А.Хәбибуллаев. Хәзир усы үш вариант баспада басылып шықты хәм қалған алты варианты Ўзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, китапханасының қол жазба фондында сақлаўлы турыпты.

Еле баспада басылып шақпаған 6 варианты бар хәм редакторланып баспаға таярланғанлығы менен қол жазба фондында сақлаўлы тур. Бул қолжазба 1955-жылы Рейим Қайпназаров тәрәпинен «Ғәрип-Шасәнем» деген атама менен жазып алынған. 2004-жылы Баўетдинова Сәпиўра тәрәпинен баспаға таярланған.

Нагимов Кәрим жыраўдаң қызы Замираның қолында сақланған вариантының көширмеси С. Баҳадирова тәрәпинен жазып алынған. К.Медетов варианты бар баспаға таярлаған А.Календерова. Нарбай Кошекенов варианты 1911-жылы жазып алынған. Жапақ бақы Шамуратов варианты А.Жамалов тәрәпинен жазып алынған варианты хәм Хабибназар Абутов вариантлары баспаға таярланыўы менен қалып кеткен.

«Ғәрип-ашық» дэстанының қарақалпақша вариантларының мазмуны, сюжети, мотивлик уқсаслығы хәм өзгешеликлерин үйрениў, соның менен бирге басқы туўысқан халықлар версиялары менен салыстырмалы үйрениўди күтип турған әҳмийетли мәселелердин бир болып табылады.

Әдебиетлар:

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңызәки дәретпелери, –Нөкис: Билим, 1996.
2. Диваев А.А. Алпамыс батыр. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской обл. том X. – Ташкент, 1901.
3. Дәўқараев Н. Шағармаларының толық жыйнағы 2-том, Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
4. Пахратдинов Ә, Алламбергенов К, Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2011.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңызәки дәретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
7. Мақсетов Қ. Дәстанлар жараўлар бақсылар, – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
8. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.
9. Мақсетов Қ, Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры Нөкис: Қарақалпақстан, –1979.
10. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы, – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.

**ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҰЫНДАҒЫ ДӘСЛЕПКИ
ИЗЕРТЛЕҰЛЕРДЕ ҚОЛЛАНЫЛҒАН ИЛИМИЙ МЕТОДЛАР**

(Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» атлы илимий
излениси мысалында)

Байниязова Т.Қ.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710432>

XX әсирдиң жемиси болған қарақалпақ әдебияттануы – халқымыздың көркем қыялының шарықлауы және илимий ой-пикириниң тереңлесип хәм кеңейип баруы нәтийжесинде жүзеге келген қубылыс болып табылады. Миллий әдебияттануыдың пайда болуы өткен әсирдиң биринши шерегине туўра келеди, бунда ең әуели миллий әдебий сын әдебий, илимий ой-пикирдиң дәслепки көриниси ретинде ортаға шықты хәм өзинен соң илимий изленислердиң жүзеге келиуи ушын шәраят жаратты. Дәуирдиң тың мәселелерине қурылған изленислер, өз гезегинде, изертлеушилерге әдебият ҳаққындағы илимге кирип келиуе хәм буннан соңғы ўақытлары илимий дәретиўшилиқ пенен тыянақлы түрде шуғылланыўға жол ашып берди.

Қарақалпақ әдебияттануының дәслепки басқышларында әмелге асырылған изленислерди хәр тәрәплеме үйрениў хәзирги әдебияттануы ушын айрықша әҳмийетке ийе, сонлықтан да биз усы изертлеулерде қолланылған илимий методларға, сондай-ақ илимий әдебиятларда бул методлар жөнинде билдирилген теориялық пикирлер хәм көзқарасларға дыққат аўдармақшымыз.

Мәлим болғанындай, XX әсирдиң биринши ярымында қарақалпақ халқының әдебий мийрасын топлау, үйрениў хәм системаластыруы, сондай-ақ баспадан шығаруы жұмыслары қолға алынды. Солай етип, қарақалпақ әдебияттануында фольклор хәм классикалық әдебият материалы негизиндеги дәслепки фундаменталь изленистиң пайда болуы көрнекли алым, жазушы, белгили жәмийетлик искер Нәжим Дәўқараевтың аты менен байланысly. Ол 1946-жылы «XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты» деген темадағы кандидатлық диссертациясын жазады, бул мийнет илимпаз тәрәпинен 1951-жылы жақланған «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» атамасындағы докторлық жұмысының тийкарын курайды.

«Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери»нде миллий фольклор хәм XVIII-XIX әсирдеги, сондай-ақ 1950-жылларға шекемги жазба әдебият материалы биринши рет хронологиялық тәртипте қарастырылып, көп әсирлик қарақалпақ әдебиятының тарийхы жаратылған еди. Мийнет «Кирисиў» хәм

«Жуўмақ», «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тарийхый дереклери», «Қарақалпақ аўыз әдебияты хәм оның айтыўшылары», «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тематикасы хәм түрлери», «Қарақалпақ совет фольклоры» деген тийкарғы бөлимлерден ибарат болды¹.

Миллий әдебияттың тарийхый дереклерин үйренгенде, автор *тарийхый-генетикалық метод*қа жүгинеди, бунда ол өз халқының этногенезине қысқаша экскурс жасайды хәм оның басынан кешкен ўақыялар туўралы сөз етеди.

Тарийхый-генетикалық метод деген не? Тарийхый-генетикалық метод үйренилип атырған реаллықтың тарийхый хәрекеті процесинде оның сыпаты, функциясы хәм өзгериўиниң избе-из ашылыўы, бул объекттиң реаль тарийхын барынша кайта тиклеўге мүмкиншилик береді [10].

Бул метод фактларды түсиндириў, олардың пайда болыў себеplerин, раўажланыўы хәм ақыбетиниң (сонғы халаты) өзгешеликлерин, яғный себебин анықлаўды гөзлейди [4, б. 153].

Тарийхый-генетикалық метод үш мағанада қолланылады:

1. Әдебий шығарманың конкрет дереклерин пайдаланыўшы, жазыўшының дөретиўшилиқ лабораториясына сиңип барыўға имканият бериўши метод. Соңғы онжыллықларда бул метод мифопоэтиканы интенсив рәўиште ислеп шығыў есабынан байыды;

2. Шығарманы жүзеге келтирген болмыс (конкрет тарийхый ўақыт, жәмийетлик шәраят) пенен байланысын анықластырыўшы метод;

3. Шығарманың (хәм пүтини менен алғанда, жазыўшы дөретиўшилигиниң) хәм миллий, хәм жәхән әдебияты шеңберинде әдебий процесстин раўажланыўы, белгили әдебий бағдар менен байланысын анықлаўға мүмкиншилиқ бериўши метод [8].

Тарийхый-генетикалық метод әдетте әдебияттаныўдың басқа методлары менен қатар қолланылады, бул методтың шекленгенлигин илимде изертлеўшиниң дәўирдиң майда-шүйдесин түсиндириўге берилип кетиўи салдарынан шығарманың көркем феномен ретинде көринбей қалыўы итималлығы менен түсиндириледи.

Соны да тап өтиў керек, әдебият тарийхын жаратыўда тарийхый метод жекке өзи қолланбастан, әдетте басқа да илимий методлар менен өз-ара қарысып келиўи мүмкин. Мысалы, **тарийхый-функционаллық метод** оқыўшы аудиториясына сезилерли дәрежеде тәсир етиўши әдебий қубылысларды хәм ең өмиршең көркем шығармаларды үйрениўди нәзерде тутады. Белецкийдиң

¹ Бул изленис Н.Дәўқараев биймезгил дүньядан қайтқаннан соң, оның избасарлары тәрәпинен 1959-жылы рус тилинде, 1961–1977-жыллары қарақалпақ тилинде баспадан шықты.

көрсетіуінше, заманагөй кітап оқыушылары хәм келешек кітап оқыушылары ушын шығарманың эстетикалық қунлылығын салыстырғанда, хәм, екіншіден, хәр бир дәуір әдебий қубылыстарын кітап оқыушыларының социаллық хәм мәдений-психологиялық топарлары бойынша классификациялау арқалы әдебий шығармалардың хәрекет етиуін анықлауға болады [11].

Салыстырмалы-тарийхый методта еки я одан да артық әдебий қубылыс катара қойылып, илимий-теориялық жуумақлар бериледи. Оның структурасына объект хәм ққубылыстарды тарийхый жақтан қарастыруу принципи (яғный изертлеудің уақытлық аспекти) енгизилген болып, объекттиң ямаса тууыс объектлердің хәр қыйлы халатындағы уқсаслығын хәм айырмашылығын табыуды мақсет етеди.

«Бул метод микро-, сондай-ақ макродәрежеде қолланылуы мүмкин. Үйренилип атырған қубылыс қаншелли глобал болса, улыу маластыруудың дәрежеси жоқары болады хәм, соған сай, изертлеудің уазыйпасы фундаментал себеп-салдар нызамлылықларды анықлауға қарай көшеди» [5, б. 106-107].

Тарийхый метод үйренилип атырған объекттиң диахронлық халатын қыяслауды нәзерде тутады, ал **салыстыруу методы** болса салыстыруудың хәр қыйлы түрин қолланыуы мүмкин [2, б. 396].

Өзбек әдебияттаныуы уәкили Б.Каримов бул метод тийкарында илимий изертлеу жургизиуге болатуғын бир қанша бағдарларды көрсетеди:

- дүнья әдебияты дүрданалары яки миллий әдебияттың гөззал үлгилери өз-ара қыясланады;
- әдебий шығармалар жаратылған дәуирине гөре салыстырып үйрениледі;
- бир миллий әдебият уәкилинің салыстыруу ушын негизи бар шығармалары үйрениледі;
- миллий әдебият үлгилери дүнья әдебияты контекстинде тексериледи;
- әдебий процесс яки әдебият тарийхында бар болған әдебий хәдийселерге парықлы хәм уқсас тәреплери изертленеди;
- тема яки илимий проблема көз-қарасынан өз-ара жақын болған жазыушылардың шығармалары тексериледи;
- әдебий-эстетикалық эволюцияны бақлауда белгили бир жазыушы тәрепинен жазылған шығармалар объект етип алынады [9].

Мысалы, Н.Дәуқараев қарақалпақ ауыз еки әдебиятын салыстырмалы аспектте үйрениу барысында «Қырық қыз» дәстаны тек қарақалпақларда ғана бар екенин, басқа халықларда оның версиясы ушыраспайтуғынын айқынластырады хәм «оның әйjemги матриархат дәуиринен, әйjemги Окс жағасындағы хаяллар патшалығынан мағлыумат беретуғын дәстан екенлигине тоқтады» [1, б.15].

Типологиялық (салыстырмалы-типологиялық, тарийхый-типологиялық) метод әдебий кубыслардың улыұмалық теклик, маңызлық (ал тосаттан емес) белгилерин үйрениўге қаратылған [8], бунда типология – бул маңызлық белгилерине бола классификациялаўды аңлатады. Тарийхый-типологиялық метод типологиялық жақтан сәйкес, бирақ туўыслық емес кубылыслардың улыұмалығын олардың уқсаслығы раўажланыў шәраятларының сәйкеслиги нәтийжесинде келип шыққанын анықлайды [12].

Әдебиятты типологиялық жақтан үйрениў берилген әдебий-эстетикалық кубылыстың белгили бир типке, текке/туўыска тийисли екенин ашыўға имканият жаратады. М.Храпченко әдебиятты типологиялық уйрениў оны (әдебиятты – **Т.Б.**) салыстырмалы тарийхый үйрениўдин бир түри ретинде каралатуғын ескертип, әдебий кубылысларға бул еки жантасыўдың бир-бирине белгили дәрежеде жақын болғаны менен, олар идентик (бир-бири менен сәйкес) емеслигин атап өтеди: «әдебиятты типологиялық жақтан үйрениў әдебий кубылыслардың индивидуаль өзине тән белгилерин, олардың қуры сәйкес қырларын, хәм байланыслардың өзин айқынластырыўды емес, бәлки мәлим әдебий-эстетикалық улыұмалық, берилген кубылыстың белгили бир типке, текке дәрекли (яғный қандай да бир улыұма негизден, тийкардан келип шыққаны – **Т.Б.**) тийисли екени туўралы айтыўға мүмкиншилик беретугын сол принциплер хәм түп сағаларды ашыўды нәзерде тутады. Бул дәреклик әдебий фактлер өз-ара тиккелей байланыста болмаса да жийи жағдайда айқынластырылады» [7, б.246-247].

Типологиялық изертлеўлердин бирнешше дәрежелери белгили:

- әдебий кубылыслар типологиясы;
- жанрлар хәм стильлер типологиясы;
- әдебияттың тарийхый раўажланыўының типологиясы (тарийхый поэтика дара поэтикалық усыллар яки олардың системаларының эволюциясын қарастырады) [8].

Соны да тап өтиў керек, Е.Моргачева типологизацияны илимий билиўдин өз алдына методы ретинде көрсетеди: «типологизация ўазыйпалары предметлерди өз-ара байланыслы класслар бойынша жайғастырыўдың шеңберинен тыслайды; алдыңғы планға белгилер анализиниң комплекслиги хәм системалылығы шығады, хәм егер классификация усы белгиге бола қурылса, ол типология дәрежесине көтерилюи мүмкин» [5, б 110]. Илимпаздың бул көз-қарасында «Тарийхый изертлеў методлары» мийнети авторларының пикири менен үнлеслик байқалады: уқсас кубылыс хәм процесслерди анықлаў конкрет-тарийхый реаллықты «идеал типлер» делинетугын логикалық модельлер көринисинде схемалық сәўлелендириў арқалы ерисиледи. (Классификация) реал объектлердин

ол яки бул критериялары бойынша топарластырыўға негизленген. Тип – бул үйренилип атырған қубылыстың ең әҳмийетли тәреплерин сәўлелендиретуғын идеал конструкция [2, б. 399-400].

Тарийхый-әдебий методта салыстырылып атырған әдебий қубылыслардың улыўмалығы олардың пайда болыўынын улыўмалығы менен түсиндириледи.

Б.Каримов әдебият тарийхы ең әўели еки принцип тийкарында – хронологиялық (қәдимги, орта әсирлердеги, жаңа типтеги дәўирлестириў) хәм мәканлық (кеңислик – **Т.Б.**) белги (анық бир мәмлекет әдебияты тарийхы, белгили бир регион әдебияты тарийхы, этникалық жақтан жақын болған халықлар әдебияты тарийхы, дүнья әдебияты тарийхы) көз-карасынан методологиялық тийкарда парықланады, деп жазады [9].

Ҳақыйқатында да, «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери»н жазыўда Н.Дәўқараев әдебий-эстетикалық қубылыс ретинде миллий әдебиятты хронологиялық тәртипте, қарақалпақ халқының жайлаған мәканы менен байланыстыра отырып қарастырған еди.

Мийнет авторы миллий сөз өнери бойынша пикир билдирилген илимпазлар менен дискуссияға түседи, таллаўға тартылған материалға тийисли өз бақлаўларын хәм болжаўларын айтады, сондай-ақ әдебият тарийхын дәўирлестириўге қол урады. Мысалы, 1920-1949-жыллардағы қарақалпақ әдебиятының раўажланыўында тийкарғы төрт басқышты белгилейди хәм хәр бир басқыштың баслы өзгешеликлерин ашып көрсетеди, сондай-ақ 1931-1941-жыллар аралығындағы прозаға төмендегише тарийхый-әдебий характеристика береди: проза «жаңа ғана туўылып киятыр еди. Ирили-усақлы гүрринлер шыға баслады. Бирақ, бул дәслепки қәлем (қәдем – **Т.Б.**) сынаў ретинде болмайды, өйткени, олар көркемлик жағынан хәлсиз, образлар хәм типлер жасаўда схематизми, жарлылығы менен ажыралып туратуғын еди» [3, б. 220-221].

Соның менен бирге, Н.Дәўқараевтың изленисинде қарақалпақ жазба хәм аўыз еки әдебияты теңдей таллаўға тартылған. Буны изертлеў жумысының проблематикасы менен түсиндириўге болады, бирақ та тағы бир лийкини сонда, монголтаныўшы хәм тюрколог илимпаз Н.Поппениң ескерткениндей, жазба әдебиятты, яғный бизге жетип келген – мейли баспа шығарма ямаса колжазба болсын – ол яки бул тилдеги әдебиятты үйренгенде халық аўыз еки дөретиўшилигинен, фольклордан жиклеп айырыўға болмайды. Себеби, әдебий шығармалар жийи жағдайда массаға сиңеди хәм онда – базыда вариантларды жүзеге келтирип, базыда ҳайран қаларлық дәрежеде сап хәм бузылмаған тәризде өзиниң дәслепки характерин сақлаған ҳалатта – аўыз еки жол менен тарқалады. Бундай әдебий шығарма халық массасында дерлик өзгерместен сақланадыдағы,

көбинесе жаңа эпизодлар менен толықсып, өзгереді хәм әсте-ақырын өзиниң арғы образына (прообразына) танымастай дәрежеде қусамай қалады: «Фольклордың қәлеген түри жазба әдебияттың сәйкес түри менен тығыз рәуиште байланысқан хәм соңғысы изертленбей турып түсиниксиз, хәм керисинше, жазба әдебияттың қәлеген түри жийи-жийи халық аўыз еки дәретиўшилигиниң сәйкес түринен байланыссыз пүткиллей түсиниксиз» [6, б. 19-20].

Қулласы, Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» атлы илимий изленисинде халық аўыз еки дәретиўшилгинен тысқары ХХ әсирдиң дәслепки шерегине шекемги дәўирдеги шайырлардың дәретиўшилиги бирпүтинликте талқыға тартылғанына, хәм усылайынша миллий әдебият материалы тарийхий-генетикалық, тарийхий-функционаллық, салыстырмалы-тарийхий, салыстырмалы-типологиялық, әдебий-тарийхий метод тийкарында таллаўға тартылғанына, бунда миллий фольклор хәм жазба әдебият бирпүтин система ретинде қарастырылып, **системалы жантасыў** жетеклик еткенине гуўа боламыз.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ әдебияттаныўы әдебий-илимий дәретиўшиликтиң синкретикалық характердеги шағын формадағы дәслепки үлгилеринен баслап дәўирдиң актуаль проблемаларына бағышланған мақалалар, брошюралар, илимий басылымлар, фундаменталь изертлеўлерге қурылған ири көлемли монографияларды берген жәхән әдебияттаныў илиминиң қурам бөлеги ретиндеги өзине тән раўажланыў жолында жәмийетлик сана-сезиминиң өсиўи менен характерленетуғын конкрет тарийхий шәраятларда қурамалы эволюциялық процессти бастан кеширди. Хәзирги ўақытта бундай изленислерде қолланылған илимий методларды үйрениў, жергиликли алымлар тәрәпинен илимий методлардың меңгерилиўи дәрежесин хәм нәтийжелигин, қарақалпақ әдебияттаныўының перспективаларын белгилеў – өз изертлеўин күтип турған актуаль проблемалардың бири есапланады.

Әдебиятлар:

1. Баҳадырова С. Нәжим Дәўқараевтың өмири хәм творчестволық жолы // «Қарақалпақ илиминиң туңғыш жулдызы» / Қарақалпақстандағы биринши филология илимлериниң докторы, көрнекли алым, жазыўшы, белгили жәмийетлик искер, устаз Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. Нөкис: Илим, 2005. – 116 б., б. 15-16.
2. Гринин Л.Е., Коротаев А.В., Крадин Н.Н. Методы исторического исследования // Теория и методология истории: учебник для вузов / Отв.ред.В.В.Алексеев, Н.Н.Крадин, А.В.Коротаев, Л.Е.Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. – с.504, с.386-408.
3. Дәўқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери // Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – 359 б.
4. Мазур Л.Л. Историко-генетический метод // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А.О.Чубарьян. – Москва: Аквилон, 2014. – 576 с.

5. Моргачева Е.Н. Сравнительный метод: обзор подходов к классификации в общественных науках // Вестник РГГУ. Серия психология педагогика образование. Москва, 2016, №2 (4), с.102-114.
6. Поппе Н.Н. Проблемы бурят-монгольского литературоведения // Записки института Востоковедения Академии наук СССР. Том III, Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935. – 214 с., с.13-37.
7. Храпченко М. Типологическое изучение литературы // Храпченко М. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Москва: Советский писатель, 1975. – 408 с.
8. <https://www.calameo.com/read/0064004904e4b227f4b39>
9. <https://library.tiame.uz/ru/resources/01EX18ES3AYM42QZW0JRQC7QXJ>
10. <https://ponjatija.ru/node/11005>
11. <https://scientificarticle.ru/images/PDF/2017/16/osobennosti-metoda-i-metodiki.pdf>
12. <https://www.studocu.com/ru/document/rgpu-im-gertsena/russkaya-literatura-i-kul%D1%8Ctura/glossariyruslit-slovar%D1%8C-terminov/43454864>

ӘБДИМУРАТ АТАЖАНОВТЫҢ ГҮРРИҢЛЕРИНИҢ СЮЖЕТЛИК, КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗИНШЕЛИКЛЕРИ

Утамбетова А.Ж.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710436>

Миллий ғәрезсизлик жыллары әдеуір өтип, миллий идеологияның жеңислери базар экономикасының қыйыншылықтарын жеңіу жолларында бираз табысларға ересе баслады. Соның қатарында руўхыйлығымыздың бир саласы болған қарақалпақ әдебияты түрли жанрлар бойынша алға илгерилеп, романшылығымыздың үлкен табыслары, повестьердің идеялық тематикалық түрлениуи менен жанрлық стиллик раўажланыулары қатары көркем прозаның гүллениуи, оның сан жағынан әдеуір дәрежеде көзге түсиуи менен бирге, қысқа хәм көлемли шығармалардың басып шығарылыуы, гүрриңлердің дәретилюи хәм олардың өзине тәнликлери, қайнаған турмыс-өмир шынлығының хәр қыйлы ўақыяларының сюжетлик конфликтлик формаларға айланып, гүрриңлердің ишки компонентлериниң де түрленип көзге тасланыулары хәзирги қарақалпақ көркем сөз өнериниң үлкен табысларының қатарына жататуғынлығы ериксиз түрде өзине тартады.

Көркем прозада жас дәретиушилер де, кексе жазыушылар да бул жанрлық форманың заман талабына сай түрде бурынғы көркем дәстүрлерди даўам етип хәм раўажландырыуға ат салыспақта. Олардан Г.Есемуратова, Ә.Атажанов, М.Нызанов, Ө.Өтеулиев, А.Әбдиев, Х.Өтемуратова хәм тағы басқалардың атларын айрықша атауға туўра келеди. Бул бағытта, әсиресе, гүрриңниң түрленип барыуында М.Нызановтың сатиралық гүрриңлерин, А.Әбдиевтиң бурынғы көркем реалистлик гүрриң дәретпелерин бүгинги пүткил қарақалпақ прозасының табыслары деп айтыуға арзыйды. Олар өзлериниң идеялық тематикалық горизонты, сюжетке қамтылған турмыс ўақыяларының горизонты менен ғана емес, ал, тутас идеялық эстетикалық, сюжетлик композициялық поэтикасы менен раўажланған әдебиятлардың усы жанрлардағы дәрежелерине умтылыуы менен қуўанарлы түрде көзге түседи. Мүмкин олар хәзирги пүткил халқымыздың көркем танымының айтарлықтай жоқары дәрежелерге, бийик шоққыларға талпынысларын аңлатады десек дурыс болатуғын шығар.

Хәзирги қарақалпақ прозасында салмақлы орны бар жазыушы Ә.Атажановтың гүрриңлериниң сюжетлик композициялық өзіншеликлери сол, олардың айырымлары әдебий қахарманлар өмириниң узақ ўақытларын узақ жолларын сүүретлеген болып, оларды өз-ара салыстырып образлар жаратып,

айырымлары инсан образы шынлығының тереңірек сырларына кирип барып, өз көркем психологиялық сүўретлеўиниң тартымлылығы менен көзге тасланады.

Ә.Атажановтың қарақалақ әдебиятында гүрриң жанрына қосылған табыслы гүрриңлериниң бири «Бәринен де исеним артық» деп аталады. Гүрриңде қәлем ийесиниң басқа шығармалары сыяқлы инсанияттың ең нәзик хәм зәрүрли психологиялық, ақыл парасатлық қәсийетлериниң бири болған «ИСЕНИМ» хәм буған қарамастан асығыслық пенен қопаллық етип жубайының ямаса басқа бир адамлардың зейнине тийиўге себепши болатуғын қызғаншақлық, гүман мәселесиниң арасында конфликтке тийкар етип алып сюжет дүзиледи. Гүрриңде Қаным деген бир жас келиншек бланот арасынан бир жазықсыз қыздың сүўретин тосаттан таўып алып сол себепли қызғаныш отына лаўлап жанғанын билмей-ақ қалады. Бул жансыз сүўрет, сулыў қыздың көзге ысық болып, Қанымды мазақлап турғандай саўлатлы күлимсиреп турған келбети Қанымның ерине күшли мухаббаты, оған исенбеўшиликтиң ақыбетинде орынсыз ис-хәрекетлерге, терең қызғаныш отына түсе баслайды. Гүрриңдеги бундай ишки психологиялық қәсийетлер төмендегише басланады:

Қалың кітаплардың бетин шаңнан тазалап атырғанда арасынан қара қаплы, томпақ төрт мүйеш бланот еденге түседі. Төменге еңкейип Қаным оны қолына усағанда, ишиндеги бир сүўрет бети терис аўдарылып түсип кетеді. Сүўретти оңына аўдарып қарады да жым-жырт селтийип қалды келиншек... Өзиниң сүўрети емес. Сүўреттеги шайы көйлеги дәл бойына жарасқан дилбар оған күлимсиреп өзін мазақлағандай болды... «Еримниң бахты сен емес, мине, менмен, билип қой!» деген яңлы түйилди Қанымға.

Аппақ қағаз, ондағы ажарлы арыў, Қанымның қолын күйдирип, жүрегін өртеп баратыр. Сүўреттеги нәзелимниң кең маңлайына ығал жуғы жабысып, бираз жери дағалланыпты. «Хәй, ессиз нашар, мениң бахтымды урлап не қылайын деп едиң?!... Басқа еркек қапылып қалды ма?! Ямаса меники дүньяда жалғыз ба?...» [Атажанов:51].

Гүрриңде усылайынша Қанымның ишки дүньясында булқыған толқын яңлы қызғаныш, өз-өзинен иштен хәм сыртқа әсте-әсте даўыс шығарып та сөйленип күйиниў, ғарғаныў, ерин түрли-түрли жаман сөзлер менен бәләхәтлеў хәм тағы басқалар кем-кемнен күшейип, толқынланып барады.

«Хәссенийй! Сен хәўқылдақты, сен геўдиректи көзиме шөп салдырып, арымды аяғыңа бастырып қоймайман... Өйпей-й, мен де арымды арлап билемен, ойнама! Ойнап болыпсаң! Алдымда еле маймылдай ойнамай көр! Ийттей үргизип, пышықтай мияўлатпасам атымды басқа қояман. Қаным атымды өширемен... Шерменде қыламан, шерменде...!» [Атажанов:52].

Бул сыяқлы гүрриндеги монологлардың динамикасы менен драматизми шығарманың поэтикалық эстетикалық күш-қуатын арттырып, Қанымның ишки дүньясын ашып бериўди тереңлестирип, «рұх диалектика»сын жетерли сүүретлеўге баслайды. Сөйтип оларды авторлық баянлаўлардағы мынадай гәплер толықтырып барады:

«Ерине садық Қаным бир майданда гүман батпағына батып, ешейин нәрсени көтермейтуғын хәлсиз дәрежеге жетти. Буған қосымша ери түсте үйине келмеді... Усының өзи ыдыс толы лампамайға от тийгенге тең келди. Шайды жалғыз ишти...» [Атажанов:53].

Соңынан сюжетлик конфликтлик, композициялық раўажланыў барысында бул сүүреттиң ийеси Қанымның ери Нурымның ойнасы ямаса бурын жақсы көрген қызы емес, ал, институтта бирге тәлим алған, ол ўақытлары бул қызды Нурым басқа бир «доссымақ» курсласының зорлығынан аман алып шыққанлығы аян болды. Сол себепли олар арасында мәзи курслас дос емес, ағалы қарындаслық қатнас, зорабан жигиттиң қылўалары әшкәраланған еди. Бул орынларды да жазыўшы Ә.Атажанов объективлик реалистлик түрде нақма-нақластырып сүүретлеўи, өмирде де усылай болыўы Қанымның гүманының тийкарсыз екенлигин, яғный «гүман ийманнан айырады» деген нақылды тастыйықлап берген сыяқлы. Ол мынандай екен:

Нурым хәм тағы басқалар студентлик жыллары пахта теримине жәрдемге барған. Бул туўралы Нурымның ойлары...: «Бир күнлери тәрези басынан кеш қайттым. Таллар менен қыспа қоралар арасы түн толған яңлы қап-қараңғы. Былайынша жолдың сүлдери ғана көринеди... Ең шетки үйлердиң ортасындағы соқпақта жалғызбан. Жол кем-кем қысқарып, ени тарайып, қоралар арасындағы бир адам ғана сыятуғын соқпаққа тутасты. Шеңгел қораны жағалап баратырман. Оның ишки атызға суў ағатутын салмасының тусынан:

– Жибер! Жибер! Нәп бәлесең?! – деген қамсыққан, жыламсыраған даўыс еситилди.

– Ал, жақсы көрмеймен! Не қыласаң? Зорлайсаң ба?.

Мен сол орында табанда бирден тоқтадым... Әметтиң қолынан хәр нәрсе келеди. Қыздың намысына тийиўден де қайтпайды. Салманың сағасына басылған бир пәтте шеңгел жығылып қалған. Нурым сол аралықтан шеңгелдиң ишине кирди. Тың-тыңлады...

– Ыай-й, не қылғаның?! Ийт ширкин! Жаўыз!

...Нурым қатты кесеклерди табанында езип, қарықтан атлап, қалыңлықтағы мушқа жеткенше қыз қулындай қышқырды. Бир неше жерде оммақазан атып кулады. Қыздың ашшы даўысы, оның жеркенишли даўысы оны сол заматта

түргелтип желкесинен ийтерип алға зыңғытты. Оны унтап сабады. Өзинің де саў жери қалмады...» [Атажанов:55].

Бул Нурым менен сол сўўреттеги қыз арасындағы ағалы қарындаслы қатнастардың тийкары болып, сюжет пенен конфликт композиция даўамында олардың хәммеси Қанымға аян етилип, соңынан көп ўақытлардан кейин сўўреттеги қыздың өз өмирлик қостары менен Нурымлардың ўйине келип, апақшапақ болып қатнас жасаўлары арқалы жазыўшының мақсет-мурады өз орнына түседі, яғный автор идеалы тастыйқланып, Қанымның гүманы бираз ўақытларға шекем даўам етсе де, ол ақырында қостарының досларының алдында бираз қызара бөртип хызмет етеді, олар қонақ болып түнде, мийман болып азанда кеўилли түрде хошласыўға шекем барады. Ал, жоқарыдағы пахта теримине жәрдемге барғандағы ўақыялар Нурымның өз аўзынан биринши беттен аналитикалық формада өз динамикасы менен де сюжетке енгизилиўи үлкен поэтикалық сюжетлик хызмет атқарып, ол сюжетлик конфликтлик, композициялық роль ойнап, тутас ўақыялық раўажланыўды гүрриң жанрының талаплары сәйкес ҳалда қысқартыўға себепши болады, оның эмоционаллығын арттырады, қаҳарманлар образының тереңлигин келтирип шығарады. Бул гүрринде: «- Өне, күйеў бала, өне Қаным! Блокнотым ишиндеги сўўреттиң сыры усындай. Сўўретте де, менде де, Мийўагүлде де хеш қандай сум қыял, ҳарам нийет жоқ»-деп тастыйқланады.

Демек, әдебияттаныў түсиниклери менен айтқанда Ө.Атажановтың бул гүрринде сюжет пенен композиция қурыўда динамикалық хәм аналитикалық усыл формалары тығыз жәмлесип, синтезленип, олар улыўма қайнаған өмир менен әдебий қаҳарманлар образын, олардың характерин терең психологизм принциптеринде ашып бериўге жумсалған. Сол себепли бизиңше гүрриң 2000-жыллардағы қарақалпақ прозасында өзине тәнлиги менен улыўма көркем ақыл-парасат дүньямызды, руўхыйлығымызды байытыўға белгили үлес болып қосылады.

Әдебият:

1.Атажанов Ө. Қуйын. – Нөкис: Билим, 2011.

РОМАНЛАРДЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰ БАҒДАРЛАРЫ

Утемуратова Х.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710442>

Ғәрезсизлик дәуири көркем әдебиеттің рауажланыуына кең жол ашып берди. Әдебиеттаныу илиминің де хәр қыйлы бағдарда рауажланыуына мүмкиншилик жаратылды. Көркем әдебиетті көбірек көркемлігі, жанрлық-стильлік өзгешеликтері, жазыушылардың көркем-эстетикалық көзқараслары тийкарында изертлеу жолға қойылды.

Батыс хәм Шығыс романлары деген түсиниклер белгили. Негизи роман жанры Батыс прозасында пайда болған болса да, Шығыс әдебиетларында өз рауажланыу ызыамлылықларына, өзгешеликлерине хәм бағдарларына ийе.

Хәр бир дәуирдің өз шығармалары болады. Дәслепки қарақалпақ романларының бири саналған «Арал қушағында» дәретпеси де өз дәретилиу тарийхына ийе. Хәзирги дәуирде Арал теңизи қурып, балықшылар басқа кәсиплерди ийелеп атырған пайытта, бул тууынды теңиз келбетин, балықшылар турмысын сәулендириуи менен әхмийетли.

Жазыушы Ө.Айжановтың «Арал қушағында» романы 1958-жылы шықты. «Арал қушағында» деп атама берилген бул көлемли прозалық шығарма өзинің темасы менен оқыушының дыққатын тартады. Ө.Айжанов гүрриңлер жазыудың шебери сыпатында да белгили.

Дәслепки қарақалпақ романлары «Әмиүдәрәя бойында» (Ж.Аймурзаев) хәм «Балықшының қызы» (А.Бегимов) прозалық шығармалары менен бирге бул дәретпе оқыушылардың қызығыушылығын туудырғаны сөзсиз. Романда Бекимбет, Бекжан, Ерназар, Нарымбет, Өтебай. Азат, Айсәнем, Сағыйдулла, Перийза, Бегдулла, Гүлжан, Қылшынақ-Сонабай, Бийбижан, Әйтен, Людмила образларының хәр бири өзгеше жасалған. Урыс дәуириндеги «Қызыл нур» атлы колхоздың турмысындағы уақыялар сюжетке алынады. Бүгинги күн оқыушысы да Арал теңизинің толып-тасып турған келбетин усы романды оқыу арқалы табады. Пейзажлар көплек бериледи. Қысқы Арал келбети, жаздағы толқынлы теңиз, бәхәрги абыржы – бәри сүүретленеди. Балықшылар өмири, олардың ең бас душпан-фашистлерге қарсы гүреси, өз-ара талас-тартыслары конфликттиң тийкарын қурайды. Бекимбеттің шөлкемлестириушилик искерлігі арқасында урыс заманының қыйыншылықтарын жеңген мәрт балықшылар негизги қахарманлар есапланады. Бийбижан ана образы айрықша есте қалады. Ана

образын дөретиўге жазыўшылар хәм шайырлар үлкен итибар береді. Аналардың уллылығын ашып беріў ушын еле талай шығармалар жазылыўы керек. Улларын урыс майданына, саўашқа атландырған бул егеде кәйўанының балларына деген сағынышлары, айралық азаплары, душпанларға жек көриниш сезимлери, хат келгендеги куўаныш-шадлық туйғылары, келинлери Перийза хәм Гүлжан менен қарым-қатнасығы хәм адамларға деген оның мийирманлығы автор тәрәпинен шебер сүүретленеді. Нарымбет тәжирийбели кексе балықшы саналады, ол Азатқа устазлық қылады.

Азат пенен Айсәнем арасындағы ышқы-мухаббат сезимлери көркем сүүретленеді. Дәслеп олар бири-бирин түсиниспей жүреді, буннан Әйтен пайдаланбақшы болады, тайын қосық қатарларын пайдаланып, қызға хат жазады. Булар юморлық сүүретлеўлердің үлгиси саналады. Азат урысқа атланар алдында Айсәнем менен сәўбетлесип, екеўи бирин-бири уғынады. Қурамалы инсан тәғдирлери роман бетлерінде сюжетке алынады. Ең тийкарғысы урыс хәм паракхатшылық темасы жаңғырады. Елди басып алыўға умтылған душпанға қарсы гүрес исенимлі сәўлеленеді.

Бегдулланың тәғдири де, урыс кесапатынан майрылған жигит турмысы да оқыўшыны бийпәрўа қалдырмайды. Сағыйдулла менен Гүлжанның қатнасы, соң Сағыйдулланың урысқа атланыўы, Гүлжанның Сонабай менен байланыслары, булар трагедиялық бояўлар менен бериледі. Жеңил-желпи турмыс кешириўге әдетленген Гүлжан кейнинде ойсызлық ақыбетинен қыйналады. Қашқын образы әдебиятта көп жасалды. Образлардың тәрбиялық әхмийети оғада күшли болды. Образлардағы турмысшаңлық бул романның көркемлігин тәмийинлеўге хызмет етеді.

Бул дәслепки романлардан кейин қарақалпақ прозасында тарийхый, психологиялық, фантастикалық романлар, роман-эсселер, мемуарлар да пайда болды. Булардың раўажланыў өзгешеликлери, нызамлылықлары хәм бағдарлары илимпазлар тәрәпинен изертленилди [2:205; 4:336; 10:356]. Шынында да, жазыўшылар Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы, К.Мәмбетовтың «Посқан ел» дилогиясы хәм «Бозатаў» дөрәтпеси, К.Каримовтың «Аға бий» атамасындағы тетралогиялары, К.Султанов пенен А.Садықовлардың Бердақ хәм Әжинияз хаққында шығармалары, Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес. Лепес бай» дөрәтпелери тарийхый темадағы жазылған ең жақсы туўындылар болып есапланады. Буларда қахарманлардың ел-халық ушын пидәкерлик хызметлери ашып бериледі. Қарақалпақ әдебиятында тарийхый проза жанры өз раўажланыў өзгешелигине хәм нызамлылықларына ийе саналады. Тарийхый романларда сюжет қоспалы, қурамалы, кең жобалы хәм қосымша сюжетлик

бағдарлар раўажландырылған болады. Түс көриў мотивлери де сюжетке енгизиледи. К.Каримовтың «Аға бий» атлы романында көркем қыялдан жасалған қахарман Бектемирдің түси де сүүретленеди.

«Аўылда анасының жанында жалаңаяқ, көйлекшең турған емиш. Шөллегенин айтып, суў сорап атыр, анасы «суў жоқ, балам, шөлинди айран басады» деп усынған шәңгили қабақты аламан деп қолын созса, қолы ҳеш жетпес, анасына жақынласпақшы болып адым атса, ол да кем-кем қашып берер емиш [5:117].»

Хәкимқул, Зулхумар, Субхан жүзбасы, Әрепбай, Сәрбийке, Бектемир, Атамурат, Сапармурат, Қайыр, Бану, Джорджи қалмақ, Гөззал хәм Журынбай образлары көркем қыял жәрдемінде жасалады. Жазыўшының көркем қыялы тарийхый романларда белсенди ислетиледи.

Прототиплер негизинде Ережеп аға бий менен Ерназар алакөздің образлары жасалды. Өмирбек образын жасаўда күлдирги сөзлерди де пайдаланады.

Дәстанларда қахарманның туўылыўы мотиви қолланылады. Ережептің туўылыўы романда сүүретленеди. Қулшы бийдің бийперзентликтен қайғы шегиўи сүүретленеди. Жанымқыз бәйбише менен Айбийби образлары өзгеше жаратылады. Күндеслик ҳаққында пикирлер билдириледи. Ережеп аға бийдің биринши зайыбы Айқыз образы да қоспалылығы менен бериледи. Ережеп пенен Өмирбек арасындағы қатнасықлар да тарийхый роман сюжетинен орын алады. Күлдирги сөзлердеги мағлыўматларды реаль өмирге жақынластырып береді. Анекдотлардағы гиперболалық сүүретлеў менен берилген ўақыяларды турмыс шынлығына жақынластырып сәўлелендиреди. Ишки монологлар, диалоглар хәм полилоглар да көркем усыл сыпатында белгили болады.

К.Мәмбетовтың «Бозатаў» романында полилоглар да шебер қолланылады.

«— Биз өмирден тойдық!

— Жоқ болсын хан!

— Ел намысын аяққа басқан нөкерлерге мың нәлет!

— Мухаммед Панаға өлим!

— Атамуратқа әжел дарысын!» [7:110].

Адамлардың ашыў-ыза сезимлери полилогларда сәўлеленеди.

Әжинияздың қосық шығарыўы көркем эпизодларға айналдырылған. Устаз Ҳафыз, Әбдишүкир Балхый, Наўайы хәм Мақтумқулы шығармаларынан үзиндилер келтириледи [7:119].

Жазыўшы К.Мәмбетовтың «Түркстан» романында «кәрўан» деталы қолланылады.

«Өмир дегеннің өзі де кәрұан, – деди ол өз-өзине сыбырланып. Бірақ, жетип баратуғын мәнзилин билмейди» [6:115-115]. Демек, жазыушы К.Мәмбетов «кәрұан» деталына символлық мәни жүклеп қолланады

Жуұмақлап айтқанда, образлар жасауда, пейзажлардың көркем қолланылыуы, портреттерди шебер бериуде көркем сөз устасы Ө.Айжановтың «Арал қушағында» романы кейинги дөретилген шығармалар ушын тәжірийбе сыпатында пайдаланылыуын көриуге болады. Әсиресе, тарийхый темадағы жазылған шығармаларда бул тәжірийбе үлкен роль ойнады. Романлардың раўажланыуында белгили бир бағдарлар мәлим болады. Дәслепки дөретпелердеги көлемлилик, диалоглардың созылыуы, көп сөзлилик сыяқлы нуқсанлар сапластырылып, ықшамлылық, қысқа диалоглар, монологлар пайдаланылыуы белгили. Баянлау формасы да жетилисти. Хәр бир жазыушы өз стиллик өзгешеликлерине ийе болды.

Әдебиятлар:

1. Айжанов Ө. Арал қушағында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986. – 356.
2. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). – Нөкис: Илим, 2020. – 205 бет.
3. История каракалпакской советской литературы. – Ташкент: ФАН, 1983. – 332 с.
4. Нуржанов П. Әдебият ҳақында ойлар. – Нөкис: Билим, 2023. – 336 бет.
5. Каримов К. Аға бий. – Нөкис: Билим, 2017. – 476 бет.
6. Мәмбетов К. Түркстан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 12 бет.
7. Мәмбетов К. Бозатау. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986. – 156-бет.
8. Мәтмуратов Қ. Тербенбес. – Нөкис: Билим, 2004. – 336 бет.
9. Сейтов Ш. Халқабат. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – 648 бет.
10. Уэллек О., Уоррен О. Теория литературы. – Москва: Просвещение, 1986. – 356 с.

BETASHARLARDA DIDAKTIKA HAM YUMOR-SATIRA

Allamberganova P.J.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nokis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710448>

Qaraqalpaq salt-dástúr jırlarınń bir túri-betasharlar bolıp esaplanadı. Betashar óziniń mazmunı hám forması boyınsha oǵada áhmiyetli jasawı jaǵınan uzaq keleshekke iye dástúr qosıqlarınń biri. Onıń tiykarǵı ideyası taza túsken kelinshekke jańadan kelgen jeri menen tanıstırıw, kelinshekke násiyat aytıwdan ibarat. Usınday ideyalıq baǵıtı haqqında eń dáslepki ret pikirlerdi N.Dáwqaraev óz miynetinde bılay keltiredi: “Betasharda aytılatuǵın qosıqtıń mazmunı kelinge ádepli bol, qáyın ene, qayın atańdı, kúyewińdi, awıldıń jası ullı, jası kishilerin sıyla, degen qusaǵan násiyat aytıwdan ibarat boladı. Kelin jańa elge, basqa urıwǵa-jat elge keldi. Jańa qonısta jańa tártipke, jańa dástúrlerge, jańa adamlarǵa gezlesti, sonlıqtan, jańa túsken kelindi bul jaǵdaylar menen tanıstırıw, olardı orınlawǵa úgitlew kerekli bolǵan” [1:151] – dep, keń túrde mazmunın ashıp beredi. Ádebiyatımız tariyxın hám folklordı izertlewshi alım N.Japaqov: “Betashar qosıqlarında patriarxallıq semiyanı kúsheytiw maqsetleri menen birge, ádewir dárejede ulıwma adamgershilik, ádep – ikramlıq, Haq-hadal bolıw, jaǵdaylarında kópke kórinedi” [2:320] – sıyaqlı pikirlerdi óz dáwirinde bildirgen edi. Bul pikirde de betashardıń tiykarınan taza túsken kelinge násiyat beriw menen birlikte sol jańa qurılıp atırǵan shańaraqtı bekkemlewde násiyatlar áhmiyetiniń kúshli ekenligine tereńirek itibar qaratqanın ańlaymız. Betasharlarda tiykarınan didaktika hám yumor satıyralar baslı orında turadı. Sebebi, betashardıń janrlıq ózgesheliklerinde baslı belgileri usı násiyattan yaǵnıy didaktikadan hám tınlawshılardı zeriktirmew maqsetinde yumor-satiradanda ibarat ekenligi anıqlanadı. «Didaktikalıq poeziya (grek sózi, násiyatlıq poeziya) mazmunınan moral, násiyat ańlatılatuǵın shıǵarma. bunday shıǵarmalarǵa qaraqalpaq folkları, revolyuciyaǵa shekemgi ádebiyatı bay...» [1:47]. «Didaktikalıq ádebiyat óziniń quramına hár qıylı janrlardaǵı shıǵarmalardı qamtıydı» [4:10] – dep sıpatlaǵanınday awızeki ádebiyat janrlarınan betasharlarda da dáslepki bólim aqıl násiyattan baslanadı. Mısalı:

1. Jaqsı adam jamannıń

2. Eki jaqsı bas qossa,

Kórik asharı kelinshek,

Birin-biri qıymaydı,

Keshe shıqsan úyińnen

Eki jaman bas qossa,

Bet asharı kelinshek,

Bir elatqa sıymaydı-...[6.]

Adepli bolin kelinshek...

Yumor-satiraliq suwretlewler betasharda kop qollaniladi. Bundaqi maqset tiykarinan tinlawshilardi zeriktirmey kulki oyatiw maqsetinde diqqatin awdariwga shaqiradi. Shininda da qaraqalpaq xalqi azelden kulkiqumar xaliq. Asirlerden asirlerge ulasiw omir surip kiyatirgan Omirbek laqqi ham Jiyrenshe sheshen de, soz onerinin sultan bolip otken [3.24]. Biraq bizge deyin jetip kelgen qiyli-qiyli ushirma gaplerdin birazi tikkeley olardan ozlerine tiyisli bolsa, kobisin xaliq ozi doretip, olardi Omirbektin ati menen baylanistirgan. Usilay etip, awizeki adebiyatımızdin umitilmas qaharmani payda bolgan. Har qanday kulgili soz mani “wa-xa-xa” bolip qala bermeydi. Onin astarinda ulken turmishliq mani, tarbiyalıq ideya jatadi. Maselen, Omirbek laqqının bir anekdotın alıp qarayıq.

“Omirbek keshte otawda shay iship otırsa, bir topar atlilar uy sırtına kelip, qara uydin jabigin turedi.-Xabarlasqanday kim bar? – Ozimiz barmız, –deydi Omirbek. – Shıq dalağa, jol sorayjaqpız – deydi jolawshılar. – Jol ozimizge kerek, erten jureyin dep otırmız” [2:38], – depti sonda Omirbek. Mine, usı juwap arqalı ol adep-ikramdı umitqan, parasatsız, takabbir jolawshılardıń adebin beredi. Soz manisin tusingen adamga bul albette ulken sabaq bolari sozsiz. Awız adebiyatındaqi yumor-satira tek Omirbek yaqi Jiyrenshe sheshen sozi menen sheklenip qalmağan. Ol dastanlarda, qiyalıy ham turmishliq erteklerde, turmis-salt jirlarında, jumbaqlarda ham basqa da turli adebiy janrlarda ushırasıp otıradı. Olardi oqip yaki tinlap otirip, xalqımızdin sonshellı tapqırlıgına, sozge sheber-tapqırlıgına hayran qalasan. “Otirik ertek” ke bir nazer salıp koreyik: Men ozim jas kunimde baqa baqtım. Baqamnın arıgına jabiw japtım... [2:37]. Usınday ushirma sozler “Gereńler”, “Juz awız otirik aytqan shopan” erteklerinde de tolıp atır. Alpamıstaqi Gulshin menen Qultaydin aytısı, xalıq qosıqlarındaqi quda bala menen qudashalardıń aytısı sıyaqlı hazil sozdin marjanları qaraqalpaq yumor-satirasının tamırı adewir tereńde ekenligin bildiredi. Folklor- bul birden jıynalıp alingan narse emes. Ondaqi har bir qosıqtin, har bir ertektin yamasa dastanlardin doretiwshisi bolgan. Waqıtlardın otıwi menen olar umitılıp, folklorga aylangan. Demek, joqarıda biz atın atap otken ataqlı babalarımızdan basqa da bir neshe onlagan, juzlegen jaziwshi – shayır babalarımız jasap otken. Biz misallar keltirip otken kulgili qosıqlar, ertekler, aytıslardıń avtorları, albette, sol oz dawirinin bugingi til menen aytqanda yumorist yaki satirikleri bolgan degen juwmaqqa kelemiz. Jigirmalanshi asirge deyingi adebiyat wakilleri hesh kim “Minaw satirik, minaw yumorist, minaw lirik” dep jeke ayırıp izertlemegen. Olar haqiqatında da har qiyli janrlarda shıgarmalar doretken. Maselen, ullı shayırımız Berdaq dastan da jazdı,

Al, Betashar qosıqlarındağı yumor-satirada belgili dárejede sociyallıq motivler de seziledi. Kóbinese, ayırım adamlardıń unamsız tárepleri sınaǵa alınıp olar qattı qaralanadı. Mısalı:

- Ogan da ber jup sálem

2. Uwayımsız semirgen,

Toqpaq jilik kemirgen,

Qádir degen qaynaǵan

Buǵanda berin bir sálem.

4. Ayaǵın ǵaz-ǵaz basqan,

Sumlıǵı basınan asqan.

Sirimbay degen qaynaǵan,

Oǵan da berin bir sálem..

5. Kók kostyumın búrkengen,

Kelinlerine súykengen,

Omar atlı qaynaǵa

Iyilip ber jup sálem [5.]

Bundaǵı 1-mısalıda jámiyettegi birewdin esabınan bayıǵan hámeldar bolıp islewshi bugalter xalıq aldında áshkaralanadı. Oǵan satiranın ushı qaratılıp túyrelgenin kórsek, 2-3-4-5-mısallarda wayımsız, sıqmar,sumlıqlı jáne de tınısh júrmey birewlerdin hayalina súykeletin uyatsız adamgershiligi pás adam obrazın túyreydi.Turmısta bunday jaramsız adamlar bar ekeni anıq.Bunday satiyralardin mánisi xalıqtı onday unamsız háreketlerden awlaq bolıwǵa shaqırǵan,dep qarasaq boladı.Bet asharlarda yumorlıq súwretlewde adamlardin qásiyetleri ústinen kúliw basım beriledi.Mısalı:

Arıq qoyday tırısqan,

Aq iyti bar qabaǵan,

Kóringen menen julısqan.

Qatının kúnde sabǵan

Kobey qurdasına

Iyilip ber bir salem.

Quwat degen qurdasına ber, bir sálem [5.] –

kórip turǵanıımızday bul mısalılar tınlawshıǵa kúlki tuwǵızadı. Orınlı kúliw, usı ótkir kúlki arqalı adamlarda bolǵan geypara nadurıs minez-qulıqtı anlawǵa,olardı múmkin bolǵanınsha saplastiriwǵa járdemlesiw yumorlıq qatarlardin wazıypası bolıp eaplanadı. Solay etip, betasharlarda didaktika-aqıl násiyatlardı qollanıw kelindi ádep-ikramlıqqa, adamgershilikke tárbiyalawda áhmiyetli bolǵan. Al,yumor-satiranı aralastırıp aytıw betashardin xalıqqa qızıqlı, tásirli bolıwına xızmetin atqaradı, – dep esaplaymız.

Ádebiyatlar:

1. Ахметов С.Әдебиаттаныў терминлериниң қысқаша сөзлиги. –Нөкис, 1972. – Б. 47.

2. Дәўкараев Н.Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977-жыл. – Б. 151.
3. Жапақов Н. Еске түсириўлер, илимий мийнетлер. – Нөкис. 1990. – Б. 320.
4. Мақсетов Қ, Тәжимуратов Ә, Қарақалпақ фольклоры, Нөкис, Қарақалпақстан, 1979.
5. Пахратдинов Ю. Адам, Жәмийет, Сатира. Нөкис, 1991.– Б. 24-25.
6. Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар руўхый байлығымыз. Нөкис, 2009. Б. 10.
7. QR Nókis rayonı turǵını, Atabaev Quwattan jazıp alındı. Jası. – 43 te.
8. QR Kegeyli rayonı,Saparova Jumagúlđen jazıp alındı. Jası – 78 de

ҚОРАҚАЛПОҚ ШЕЪРИЯТИ ЖАНРЛАРИНИНГ 2002-2012 ЙИЛЛАРДАГИ РИВОЖЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ ТАВСИФИ

Тлеуниязова Г.Б.

ЎзРФАҚҚБ Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус шаҳри

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710454>

2002-2012 йиллардаги қорақалпоқ шеъриятининг изланиш ва янгиланиш сифатига эга бўлган босқичида шоирлар томонидан бевосита асарнинг ўзагини излаш, шеърлардаги субъективлик ортди. Лирик-фалсафий йўналиш кенгайди. Модернистик тафаккур хусусияти кучайди. Метафорик, рамзий, кинояли тил кенг қўлланилди. Бу даврдаги поэзия жанрларидаги янгиланишлар жанрнинг мазмунида ва шаклида, ижодкор услубида ўзгаришлар билан кўзга ташланди. Икки қаторли, уч қаторли, тўрт қаторли шеърлар (мураббалар), иккиликлар, хоккулар, тўртликлар, рубоийлар, ғазаллар, фардлар, эркин шеърлар, поэмалар ва ҳ.к. жанрлар ички ва ташқи ўзгаришлари билан қўлланилди.

Жанрларнинг ички ўзгаришлари тенденциясига эътибор берсак, 2002-2012 йиллар оралиғидаги қорақалпоқ шеърияти миллий адабиётнинг ривожланишида муҳим давр сифатида қаралади. Бу вақт оралиғида поэзиянинг мазмун структурасида анъана ва янгилик синтези кузатилади. Бу ўз навбатида адабий жараённинг мураккаб ривожланишини кўрсатади. Анъанавий фольклор намуналарининг замонавий бадиий услублар билан уйғунлашуви миллий шеъриятнинг ўзига хослигини сақлаш ва янгилаш вазифасини бажарди. Бу даврдаги асарларда тарихий-маданий контекстнинг аҳамияти ортиб, миллий онг ва ватанпарварлик мавзулари шеъриятнинг ғоявий асосини шакллантирди. Қорақалпоқ халқининг тарихий тақдири ва миллий қаҳрамонларининг образлари асарлардаги бош мотивларга айланди (И.Юсупов “Ватан тупроғи”, Б.Генжемуратов “Моде хон сўзи ёки Чин ипағидаги битик”, “Қор-Оқ-Алп-Оқ” ва ҳакозо поэмалар ва шеърлар). Бу тенденция ижтимоий-психологик ва тарихий-маданий хусусиятларни ўз ичига олган миллий поэтик тафаккурнинг шаклланишига таъсир кўрсатди.

Шунингдек, экологик ва ижтимоий муаммоларнинг кучайиб бориши қорақалпоқ шеъриятининг мазмунини кенгайтди. Жамиятдаги адолатга, инсонпарварликка, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга бўлган эътибор шеъриятнинг ижтимоий масъулият вазифасини кучайтирди. Бу борада асарларда умуминсоний ғоялар ва ахлоқий мезонларни янгича талқин қилиш орқали замонавий муаммоларни бадиий тилда етказишга интилиш кузатилди. Модернистик ва постмодернистик тенденциялар ҳам қорақалпоқ шеъриятининг

шаклий ва мазмуний янгиланишининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлди. Б.Генжемуратов ва С.Ибрагимов, П.Мирзабоева ва б. асарларида бу тенденциялар лирик субъект ва поэтик макон орқали ёрқин акс эттирилди. Улар лирик қаҳрамоннинг психологик ҳолатини, экзистенциал безовталигини, ижтимоий ва маданий чегараларни қайта яратиш кераклигини акс эттирди. Бундай поэзияда символизм, ирония, аллюзия каби постмодернизм усуллари кенг қўлланилди ва улар шеър матнининг кўп қатламли маъно (мазмун) га эга бўлишини таъминлади. Шу билан бирга, поэтик тилнинг таркиби ва стилистикаси мураккаблашиб, бадиий тасвирнинг маъно тизими кенгайди. Метафорик тузилмаларнинг, ўзига хосликларнинг, интертекстуал ҳаволаларнинг қўлланилиши поэзиянинг ғоявий-эмоционал таъсирини кучайтирди. Бу жараён қорақалпоқ шеърятини илмий тадқиқ этишга янги истиқболлар очиб, унинг миллий ва жаҳон адабиёти контекстидаги ўрнини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Қорақалпоқ шеъряти – миллий тарихий онгни қайта уйғотиш билан бирга, шеърятнинг шаклий ва мазмуний янгиланишининг ифодаси бўлди. Бу даврда адабиёт ўз анъанасини сақлаган ҳолда, ҳозирги замоннинг мураккаб ижтимоий-маданий муаммоларини чуқур ва мураккаб тарзда кўтариш имкониятига эга бўлди.

2002–2012 йиллар оралиғидаги қорақалпоқ шеърятидаги жанрларнинг шаклий қурилишида ҳам динамик ўзгариш яққол кўринади. Бу давр жанрли экспериментлар ва шаклий изланишларнинг фаоллиги билан ажралиб турди. Ҳар бир даврга хос бўлган етакчи жанрлар ёки шакллар бўлади. Бу даврда етакчи шеър шакли сифатида тўрт қаторли шаклда фикрни етказиб бериш анъанаси сақланди. Ғазал, рубой, тўртлик, олтилик, икки, уч, тўрт қаторли шеърлар ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳолда янада янги жанрий шакллар билан бойиди. Бу жараён адабиётдаги тарихий изчилликни сақлаган ҳолда янги бадиий изланишларга йўл очди.

Ғарб адабиёти ва жаҳон шеърятидаги насрий шеър шакллариининг, эркин шеър намуналарининг қўлланилиши шеърятнинг жанр чегарасини кенгайтириб, жанр синкретизмига имконият берди. Эркин шеърнинг, яъни, верлибрнинг тўлиқ жорий этилиши асарлардаги ритм, ритмик эркинликни ўзгартирди.

Шоирлар анъанавий жанрий шаклларга янгича қайта ёндашиш орқали уларнинг ички табиатини бойитишга интилдилар. Масалан, терма ва тўлғов жанрлари халқ эпик ва лирик анъаналарини сақлаган ҳолда, ҳозирги замон ижтимоий ва маънавий муаммоларини чуқур акс эттириш воситасига айланди. Ғазал ва рубой каби мумтоз жанрлар янги фалсафий ғоялар билан тўлдирилди, бу шеърятнинг ғоявий ва эстетик аҳамиятини кучайтирди. Айниқса, фард жанри бу даврда алоҳида ривожланиш йўлини бошлади. Т.Жийемуратов ижодида

фарднинг шаклий ва мазмуний имкониятлари чуқур очиб берилди. Унинг шеърлятида халқ мақол-маталлари фарднинг бадий асосини ташкил этувчи янги композицион қурилиш ва услубий усуллар орқали қайта ишланди. Бу жанрда мазмун ва шакл ўртасидаги яхлитлик алоҳида даражада таъминланди.

Яна бир эътибор қаратадиган масала – бу даврда шоирларнинг услубий изланишларининг асосий омилларидан бири сифатида фольклор анъаналари жанрларнинг ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бу давр шоирлари учун фольклор фақат сюжет ва тематик материал манбаи эмас, балки лисоний, бадий ва композицион қурилишнинг асоси сифатида хизмат қилди. Натижада фольклор билан ёзма адабиётнинг синтези стилистик ҳодиса сифатида шаклланди.

Фольклор анъанасининг таъсири аввало тил даражасида кўринди. Шунингдек, фольклор мотивлари ва рамзийликнинг таъсири ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Шоирлар халқ эпослари ва афсоналаридан олинган образлар ва сюжетларни қайта тиклаб, уларни ҳозирги замоннинг ижтимоий, фалсафий ва экзистенциал масалаларига йўналтирдилар. Бу жараён шеърлятдаги қаҳрамон типологиясини бойитиб, миллий мифологиянинг метафоралари орқали шахснинг ички оламини ёритиш имконини берди.

2002-2012 йиллар оралиғидаги қорақалпоқ шеърлятининг композицион қурилишидаги эволюция – бу анъанавий ўлчовли қурилиш билан композицион эркинликка қаратилган бадий изланишларнинг синтези ҳисобланади. Классик анъанада шоирлар кўпинча бармоқ вазни талабларига асосланиб, қатъий қофия тизимига бўйсунган, маълум бир ритмик тартибда яратилса, эркин шеър шакли бу вазнга жуда мос келавермаганидан сўнг, икки вазн шакллари уйғунлашиб, янги композицион қурилишда намоён бўлди.

Бу даврда жанрий трансформациялар “достон” жанрида кенг кўзга ташланди. Анъанавий эпик “достон” тушунчаси фақат оғзаки адабиёт ва тарихий-эпик сюжетнинг бир қисми сифатида қаралмай, балки лирик, фалсафий ва драматургик элементларни ўз ичига олган, “поэма” жанрининг хусусиятларини ҳам ўзида мужассам этган мураккаб поэтик тузилмага айлана бошлади. Бу жараён қорақалпоқ адабиётшунослигида жанр назариясини такомиллаштиришни ва анъанавий тушунчаларни замонавий адабий-танқидий нуқтаи назардан қайта таҳлил қилишни талаб этди. Натижада анъанавий достоннинг бекиёс тарихий ва маданий аҳамияти қайта кашф этилиб, у миллий шеърлятнинг янгиланишида муҳим роль ўйнади.

Мустақилликдан кейинги 15 йилликдаги ўзбек шеърляти ҳақидаги мақоласида И.Ғафуровнинг: “Орадаги даврда жуда кўп жозибали шеър

шакллар (чунончи, эпиграммалар, станслар, романслар, альбом шеърлар, сиёсий лирика турлари...) йўқолиб бораётгани, миллий шеърят бу каби (Гейнени – Гейне, Пушкинни – Пушкин қилган) шакллардан фойдаланмаётгани унинг либослари хазиналарини қашшоқлаштириб қўяди. Бу ҳозирги шеърятда жуда билиниб қолмоқда” [2:83], – деган фикри биз сўз этаётган даврдаги қорақалпоқ шеърятини учун ҳам хос ҳолат бўлди. Бу даврда масаллар, балладалар, сонетлар деярли яратилмади. Шунга қарамай, 2002–2012 йиллардаги қорақалпоқ шеърятини миллий адабиётнинг тарихий-маданий ва эстетик ривожланишида янги босқични белгилаб, анъана ва янгиликларнинг ўзаро уйғунлиги орқали шеърини жанрларнинг мазмуни ва шаклини бойитди. Бу давр миллий адабиётнинг мазмунли-эстетик аҳамиятини мустаҳкамлаб, қорақалпоқ шеърятини жанрларини адабий маконда муносиб ўринга кўтарди.

Әдебиатлар:

1. Гайлыева У. Ғарезсизлик дэўири түркий халықлар лирикасында формалық изленислер хэм олардың типологиясы (Өзбек, қарақалпақ, түркмен лирикасы мысалында). – Н.: Билим, 2018. – 216 б.
2. Ғафуров И. Кейинги ўн беш йил ичида. / Мустақиллик даври адабиёти. – Ташкент. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-манбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 82-84.
3. Оразымбетов Қ. Ҳэзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хэм типологиясы (1970-2000-жыллар). Монография. – Н.: Билим, 2004. – 188 б.
4. Пахратдинов Д.И. Юсупов лирикасында төртликлер. – Н.: ҚМУ., 2005. – 30 б.
5. Тлеуниязова Г. Ҳэзирги қарақалпақ лирикасында композициялық изленислер. – Ташкент: Lesson Press, 2022.

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА БАЛЛАДА ЖАНРЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫ

Палымов П.Н.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710462>

Қарақалпақ поэзиясы бүгінгі күнгі уллы табысқа дәуір рухын жырлау, адамзаттың ең прогрессив хәм интернационаллық характерге ийе ой-пикирлерин, тилек хәм әрманларын көркемлик пенен сүүретлеу, адамзатқа рухый азық бағышлайтуғын ең жақсы эстетикалық идеалларды усыныу аркалы еристи.

Қарақалпақ поэзиясының хәр тәрепме алға илгерилеп рауажланыуында баллада жанрының да тутқан орны айрықша. Лиро-эпикалық поэзияның бир түри болған баллада жанры қарақалпақ әдебиятында өткен әсирдің 30-жылларының ақырларында көрине баслаған болса да, белгили жанр сыпатында рауажланыуы 50-жылларға туура келеди.

Баллада – француз тилиндеги «ballet» сөзинен алынып, аяқ-ойын қосығы дегенди билдиреди. Баллада да кишкене сюжет пайдаланылады, соның менен бирге, шайырдың жеке сезимлери, ишки кеширмелери бериледи. Соның ушын да баллада лиро-эпикалық жанрға киреди. Дәслепки балладалар ышқы-мухаббат темасындағы халық қосықлары тийкарында пайда болып, Орта әсирлик Францияда хәм Прованста кең тарқалған. Сонын ала баллада Италияға өтип, Ояныу дәуіриниң тулғалары Дантениң, Петрарканың дөретпесинде поэзия жанры сыпатында қәлиплеседи хәм аяқ-ойын, музыка бөлимлери оннан түсип қалады. Усылайынша баллада синкретикалық қәсийетлеринен айырылып, тек ғана поэзия жанры болып қалады [1:24].

Баллада да адам характери, шайырлардың кеширмелерин бериуи шәрт емес, ал, сол кеширмелерге себепши болған ўақыяларды қысқаша, ықшамлық пенен сүүретлейди. Бунда ең шешиўши ўақыт айрықша динамикалық рәуиште романтикалық пафос пенен баянланады. Сондай-ақ, хәр қандай көркем шығарма сыяқлы баллада да халық турмысына тән болған белгилер, жергиликли колоритлер сүүретленген болыуы керек. Сонлықтан да белгили рус илимпазлары А.Тимофеев, Н.Венгров: «Лиро-эпикалық поэзияның бир түри болған баллада, онша үлкен емес сюжетли қосық болып, шайыр онда тек ғана өзиниң сезим хәм ойларын берип қоймастан, соның менен бирге, тәсирлениўине себепши болған нарселерди де сүүретлейди» [2:20] деп баллада ҳаққында өзлериниң пикирин билдирди.

Балладаның лиро-эпикалық поэзияның басқа түрлерінен жанрлық өзгешелігі усындай. Ол көлеми жағынан да хәм сүүретлеуі усылы жағынан да басқа жанрлардан үлкен айырмашылыққа ийе.

XX әсирдің 50-жыллары қарақалпақ поэзиясында мазмұны хәм формасы жағынан балладаның талабына толық жууап беретуғын шығармалар пайда бола баслады. Әсиресе, А.Бегимов, Н.Жапақов, Х.Сейтов, Т.Жумамуратов, Б.Кайыпназаров, И.Юсуповлар балладалары менен баспасөзде жийи-жийи көринип турды. Ал, буннан соңғы дәуірлерде балладалардың авторлары көбейе баслады. Тәжірийбели шайырлар менен қатар жас шайырлар да бул жанрда шығармалар жаза баслады. Ұақыт өтиуі менен бирге балладаға да өзгерислер кирди, жаңалықлар қосылып, хәр тәреплеме жетилисип барды.

Қарақалпақ балладалары мазмұны бойынша хәр қыйлы. Олардың биринде өткен әсирдің 30-жылларына дейинги мийнеткеш қарақалпақ халқының басынан кеширген қыйыншылықлар сүүретленсе, екиншисинде мухаббат теңсизликлери, ал, және биреуинде екинши дүнья жүзлик урыс дәуириnde фашизмге қарсы гүресте жаўынгерлеримиздин көрсеткен қахарманлығы, сондай-ақ, айырым балладаларда халқымыздың арасынан шыққан талантлы инсанлардың ерискен табыслары шеберлик пенен сүүретленеди.

Қарақалпақ балладаларының дәслепкилеринен есапланған, авторы көрнекли шайыр хәм жәмийетлик искер Наўрыз Жапақов болған «Қос терек хаққында баллада»да заман теңсизлиги хәм оннан жәбир көрген, ақырында мақсетине - өзлериниң мухаббатына ерисе алмай, өлип кеткен еки жастың аянышлы тәғдири сүүретленеди.

Жапырақ жайып қос терек,
Көкөзектиң бойында,
Көзди тартып турыпты,
Жаздың гөззал айында...
Есерсоқ бай баласын,
Қыз жүреги сүймеди,
Зорласа да қаншелли
Алдында бас иймеди... [3:209].

Суў бойында қыз бенен ушырасып, сөйлесип отырған Бекжанның басына бай баласы Нарым балта урады, Бекжан жан тапсырады. Гүлжан батырлық пенен Бекжанның пышағын алып, шашына асылған Нарымның ишине пышақ, басына балта менен урып өлтиреді. Буны еситкен Нурлыбай (Нарымның әкеси) қызды өлтирип, суўға ылақтырып жибереди.

Аўыл адамлары, ата-анасы заман теңсизлигинен жәбир шеккен, өз мақсетлерине ересе алмай қыршын кеткен еки жастың қайтыс болған жерине қос нал отырғызады. Ол қос терек болып бой жазып өсип, үлкен нәрұанға айланады.

... Жүз жылдан да көбирек,
Жасаған шығар бул терек,
Тарийхын көплер билмейди,
Егилген мүмкин ертерек [3:209].

Қос терек символлық образ. Шайыр усы қос теректи сүўретлеў арқалы баллада қахарманлары Бекжан хәм Гүлжанның образларын дөреткен. Баллада да турмыстан алынған қахарманлық эпизод көркемлик пенен сүўретленеди. Шайыр бул шығармасында аўыл адамларының ықласын, руўхый дүньясы менен руўхый кеширмелерин, олардың психологиялық жағдайын, ўақыяның ишки мазмунын шебер ашып берген. Соның менен бирге, өтмиштеги болып өткен тарийхый ўақыя онын гүўасы болған ғаррының тилинен баянланады. Бул шығарманың және де исенимлилигин арттырады.

Балладаның тийкарында драмалық конфликт хәм ҳақыйқый тарийхый жағдайдағы драматизм жатады. Сонлықтан, усындай жағдайларда шайыр өзиниң сезимине тәсир етиўши нәрседен пайдаланып баллада жазыўға себепши болады. Өйткени, балладаларда драмалық конфликт хәм драматизм басым болып келеди.

Қарақалпақ поэзиясында салмақлы орны бар шайырлардың бири Хожабек Сейтов өзи заманлас шайырларға салыстырғанда балладаны көбирек жазды. Қәлеми ысылған, шеберлиги жетилискен шайырдың балладаларында жигирмаланшы әсирдин

1920–1930-жылларындағы қарақалпақ халқының аўыр турмысы, әсиресе, ҳаял-қызлар теңсизлиги, олардың ҳуқықларының аяқ астына басылыўы, ойлаған мақсетине жете алмай, үстем класс ўәкиллери тәрәпинен зулымлықтың ең асқан шегин басларынан кешириўи, адамзаттың дүньядағы ең бир қымбат руўхый байлығы болған теңлик, еркинлик турмыстың жетиспеўи («Жетим қыз ҳаққында баллада»), елимиздиң тынышлығын сақлаў, оны беккемлеў ушын қахарманлық көрсетип, мәртлик пенен қаза тапқан жауынгерлердин образы («Естелик балладасы»), екинши жер жүзилик урыс жылларында фашизмге қарсы баҳадыр жигитлеримиздиң қахарманлық гүреси хәм интернационаллық дослығы («Жаўынгер достым ҳаққында баллада»), Америкадағы расалық айырыўлар («Негр баласы ҳаққында баллада») шеберлик пенен сүўретленеди.

Х.Сейтовтың «Жетим қыз ҳаққында баллада»сында шығарманың қахарманы Нуржамалдың өмириндеги драмалық конфликт өзек етип алынған. Баллада да өзиниң гөззаллығы менен хәммениң нәзерин өзине тартқан

Нуржамалдың аянышлы турмысы сүўретленеди. Қыз ержетеди. Онда мухаббат ушқыны пайда болып, жүрегине жыллылық береді. Ол байдың шопаны Мурат деген жигитті сүйеди. Мурат та Нуржамалды жақсы көреді.

Күніне бир ўақ көрмесе,
Сағынады жас жүреклер,
Паналап тунде келгенде,
Сыр алды талай тереклер.

Лекин, бай баласы Мырзабек булардың мухаббатына тыйым салып, Нуржамалды зорлық пенен өзіне қаратыўға хәрекет етеді. Солай етип, олардың арасындағы драмалық конфликт шийеленисип, кем-кемнен драматизмге айналады. Байдың баласы қанша қорқытып, азап бериўге урынса да Нуржамалды алған бағытынан қайтара алмайды, Муратқа болған сүйіспеншилигин сөндире алмайды, керісінше, оны гүреске мәжбүрлейді. Бай баласы Мырзабек қанжарын қыздың мойнына қадап турса да, ол хеш қорықпастан, мәртлерше қарсы турып, өз мухаббатына садық болады.

– Көнбеймен, – деди Нуржамал,
Жулсаң да қара шашымды,
Өлтирсең де пышақлап,
Иймеймен саған басымды.

Шайыр усындай поэтикалық қатарлар менен Нуржамалдың мәртлигин, хеш нәрседен қорықпайтуғын батырлық хәрекетін ашып береді. Қыз қандай қыйын жағдайға дус келсе де, оны мәртлик пенен жеңіп шығады. Соның ушын Нуржамал образы шығармада ең жетилискен, драматизмге толы образ болып табылады.

Қарақалпақ әдебиятында белгили орын ийелеген, биринши қарақалпақ романының авторы Асан Бегимовтын «Суў ҳаққында баллада»сы үлкен әҳмийетке ийе. Егер балладаға фантастикалық сүўретлеў де, ертеклик сүўретлеў де, романтикалық сүўретлеў де тән десек, оны усы баллададан табыўға болады.

Шығармада жаўдан қашып баратырып, Қарақумға тап болған ерли-зайыплының аянышлы тәғдири сүўретленген. Олар бирде жаўдан қутылса, екінши тилсиз жаўға дуўшар болады. Бул – Қарақум. Ерли-зайыплыны көргенде ертектегидей Қарақум тилге киреди:

– Қанатларын күйдиргенмен қуслардың,
Жандырғанман туяқларын атлардың...

Усындай қатарларды оқығанда ушы қыйыры жоқ ысқырған кумда адасып жүрген еки адамның тәғдирина оқыўшы сөзсиз қыйналады. Ыақыяларда көркемлеп баянлаўда, әсиресе, лирикалық шегинис жасаған жерлеринде шайыр

сүүретлеудің романтикалық усылынан пайдаланады. Бул авторға ўақыяны ҳәдден тыс бөрттирип, гиперболалық усылда баянлаўға мүмкиншилик береді. А.Бегимов баллада да ертеклик, романтикалық сүүретлеў усылы менен шекленип қалмайды. Соның менен бирге, ол ўақыяны баянлаўда реалистлик сүүретлеў усылынан да шебер пайдаланады. Әсиресе, Қарақумның тәбиятын, оның жазғы көринислерин сүүретлеўи усыны көрсетеди:

Төбеден күн, жерде кумлар ғыжлайды,
Нөсер болып гейде кумлар борайды.

Шығарма қахарманлары қандай қыйыншылықларға ушырасса да пессимизмге берилмей, өмир ушын гүреседи хәм бул жолда жеңiske ериседи. Баллада усы тәрепи менен қызықлы хәм шайырдың табысы да усында көринеди.

Қарақалпақстан халық шайыры Байнияз Қайыпназаров әдебиятымызға ертеден араласқан талантлы лирик шайыр. Оның дөретпелеринде лирика айрықша орын тутады. Б.Қайыпназаров өмирдің хәр қыйлы тараўларынан шығармалар дөретти, әсиресе, шайырдың тәбият фонында сүүретлеген қосықлары оқыўшылардың кеўлинен жай алды. Оның тәбиятты сүүретлеў арқалы дүньяның сулыўлығын көркемлеп көрсететуғын шығармаларын, әсиресе, гүлди символлық образ етип сүүретлеген қосықларын халқымыз жүдә жақсы биледи.

Б.Қайыпназаров бир неше сюжетли балладалар – «Көк емен», «Қызыл байрақ», «Еки солдат», «Көк емен хәм Зоя ҳаққында баллада»лар жазды. Шайырдың балладаларының ишинде «Көк емен» балладасы айрықша орын тутады. Бул шығарма қысқа сюжетли, мәнили жазылған. Көк емен символлық образ. Шайыр көк емен образында екинши жер жүзилик урыс дәўириндеги адамлардың қахарманлығын жанлы, жүдә тәсирли хәм сулыў сүүретлейди.

Шайыр усы ўақыяны «Көк емен хәм Зоя ҳаққында баллада»сында еле де кеңейтип сүүретлейди. Шайырдың өзи сол урысты басынан кеширген, урыс жылларының аўыр сынақларынан өткен. Сонлықтан, ол бул дәўирдеги өзиниң жаўынгер жолдасларының қахарманлық ҳәрекетлерин умытыўи мүмкин емес. Мине, бул оның ойынан шықпай, бәрха қозғаў салып жүрген сезимлер еди. Ол сезимлер усы балладаға тийкар болды. Сонлықтан да, бул баллада шебер жазылған. Әсиресе, шайыр эпитет, теңеў, метафоралардан жақсы пайдаланып, оқыўшының көз алдына сол дәўир шынлығын, жаўынгерлердің қахарманлықларын жанлы тәризде сүүретлейди.

Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Тилеўберген Жумамуратов бир неше дүркин қунлы шығармалар жазған болса, олардың ишинде бир қанша балладалар да бар. Шайырдың «Ушырасыў» балладасында екинши жер жүзилик урыс ўақтында болған бир ўақыяны баянлайды. Қарақалпақстанлы жигит урыста

жарадар болады. Оған украиналы санитарка қыз жәрдем береді. Қыз қардай борап турған оқтың арасынан жигитти алып шығып, оның өмирін сақлап қалады.

Урыс дәуирдегі адамлардың өлім менен өмір арасындағы гүреслерде де бір-бирине мийирманлығы, ғамқорлығы, жәрдемі, олардың беккем дослығы шайыр тәрпинен шебер сүўретленеді. Жигиттің қызға болған қанаатланыўшылық сезимлери, ишки туйғылары мына қатарларда сулыў бериледи.

Ишинен мени жайпаған оқтың,
Батырлық пенен қутқарып шықтың,
Ендиги өмирим, миннетдар саған,
Ўатанның қызы, өшпесин бахтың.

Қыздың қахарманлық хәрекети баллада да усылай шешиледі. Урыстан кейін де олар пәраўан мийнетке белсене қатнасады. Ўатанымыздың гүллеп раўажланыўына үлес қосады.

И.Юсуповтың хәр бир қосығы, хәр бир поэмасы дәуір сынағынан өткен, халқымыздың сүйіп оқыйтуғын шығармалары. Ол қарақалпақ поэзиясын ең жоқары шыңға алып шығып, өз шығармалары арқалы қарақалпақ халқын дүньяға танытқан атақлы шайыр.

Биз бул жұмысымызда қарақалпақ поэзиясында баллада жанрының раўажланыўы ҳаққында сөз етип атырғанлықтан И.Юсуповтың «Булақ ҳаққында баллада»сына тоқтағанды мақул көрдик.

Шайырдың бул балладасы қарақалпақ әдебиятының тийкарын салыўшылардың бири, қарақалпақ поэзиясының раўажланыўында белгили орын тутқан шайыр Аяпберген Муўсаевқа арналған.

А.Муўсаев өткен әсирдің 20-жылларына шекем-ақ озық ойлы, талантлы, жетилискен шайыр болған. Көп ғана қунлы шығармалар дөреткен. Бирақ, ол ўақыттағы үстем класс деп аталатуғын дүзимнің ўәкиллери гедей, жарлы шаңарақтан шыққан шайырға өзинің талантын танытыўға мүмкиншилик бермеди. Ол өзи максет еткен бахытқа тек өзинің саўатлылығы, тәкаббырлығы, келешекке, жаңа заманға болған исениминің нәтийжесинде ғана ериседи. Оның дөретиўшилиқ таланты унамлы баҳасын алды.

И.Юсуповтың «Булақ ҳаққында баллада»сында шайыр жасаған орталық үлкен шеберлик пенен өз сыпатын табады. Әсиресе, пейзажлық сүўретлеўлерин айрықша атап өтиў орынлы. Ол шайырдың кеўил туйғыларын, оның дөретиўшилигинің психологиясын ашыўға жәрдем береді. Шайыр символлық образдан шебер пайдаланады.

Соны да атап өтиўимиз тийис: фольклорлық шығармалардан нәр алып тәрбияланған оқыўшыларға бундай поэтикалық образлар жақын ҳәм түсиникли. Буны И.Юсуповтың поэтикалық тапқырлығы деп атасак максетке муўапық болады.

... Бахыт сазендеси, елдің шешени,
Сол гүмис булаққа мегзеттим сени.
Сен бир булақ өзиң туншығып жатқан,
Қайғының таслары көксиңе батқан,
Қопарып үстиңнен гәўмис жартасты,
Еркинлик заманы көзинди ашты [4:55].

Улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ балладасының белгили жанр сыпатында раўажланыўы XX әсирдің 50-жылларына туўра келип, буннан соң сол жылларда халқымызға таныла баслаған тәжирийбели шайырлар тәрөпинен бул жанрда шығармалар жазылып, өзгерислер киргизилип, жаңалықлар ендирилип, ҳәр тәрөплеме жетилисип, раўажланып барғанын көремиз.

Әдебиятлар:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис, Билим, 1994. – Б.24.
2. А.Тимофеев. Н.Венгров. Краткий словарь и литературоведческих терминов. – М.: Учпедгиз, 1963. – С.20.
3. Жапақов Н. Шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1978. – Б.209.
4. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. - Б.55.

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОРТРЕТЛИК ОЧЕРКЛЕР (2002–2006-жыллар)

Бекбергенова А.У.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710474>

Очерк дәретиушиден ҳақыйқый шеберликти талап ететуғын, қурамалы талапшаң, жаўынгер жанр есапланады. Себеби, бул жанрда қәлем тербеткен жазыўшы факт пенен бирге, көркемлеу қуралларында өз орнында дурыс пайдалана билиўи керек. Қарақалпақ прозасында кейинги дәўирлери көркем публицистиканы байытып, раўажландырып киятырған авторға көркем фантазия менен әдебий шеберликти қолланыўға мүмкиншилик жаратып беретуғын очерктиң бир қанша түрлери солардан биографик, хўжетли, портретлик, жол сапарнама, суд, илимий, проблемалық очерклер газета хәм журналларда өз көринисин таўып киятыр. Мысалы, портретлик очеркти алатуғын болсақ, публицистикалық жанр болып адамның жеке тулғасын ашыўға арналып, оның тийкарғы мақсети бир адам ҳаққында әпиўайы айтып қоймастан, оның жеке характерин, өмир философиясын түсиникли етип ашып берий керек болады. Портретлик очерктиң көркем шығармадан айырмашылығы қаҳарманның образы ҳақыйқый шынлықтан алынады. Автор ойлап таўып емес, ал, бақлап, талқылап, қаҳарманның ишки дүнясы, идеясы, хәрекетлери хәм тутқан орны менен оқыўшыны таныстырыў арқалы характерин түсиндирийге хәрекет етеди.

Усындай портретлик очерктиң бири қарақалпақ публицистикасында М.Жийемуратовтың қәлемине тийисли болып, ол «Саз недур ол илахий сазадур» деген атама менен жарық көрди. Автор бул очеркте бақсы, композитор, дуўтар устасы Сәлменбай Садыковтың композиторлық кәсипти ийелеп, намаларды айлап, жыллап жазып халық колоритине суўғарылған миллий намаларды дәретип, басып өткен машақатлы жоллары ҳаққында сөз етеди. Бул жолда оның сабырлы, саўатлы, өз кәсибининң маманы екенин, усы мийнет сүйгишлиги нәтийжеси тийкарында ол «Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист» атағын алғанлығын хәм усы кәсипке қызығыўында әкеси Садықтың да оған кишкене ўақтында дуўтар соқтырып берип қызықтырғанын хәм де үлеси бар екенин айтып өтеди. Жазыўшы қаҳарманның реал турмысындағы ўақыяны, кәсипти шын жүреги менен сүйгенин, радио еситтирийге дәстанларымызды алтын фондқа түсирийде, белгили қосықлардың намаларын жазыўдағы жемисли мийнетлери менен оқыўшыларды таныстырады. Усы тийкарда оның портретин сызып береді.

Ж.Абдимуратовтың қәлемине тийисли «Аманат» деген очеркинде устаз, оқытыўшы Айтжан Есемуратов ҳаққында сөз етеди. Бул инсанның басқаларға

деген сыйласығын, миймандослығын, кишипейил, ағла пазыйлетлигин жоқары бақалайды. Ол жасы кишилерге, әсиресе, шәкиртлерине жәрдем қолын созып, аўылдан барған муғаллимлерди қоллап, хәттеки, үйинен де жай берип қарасатуғын кең пейил инсан екенлигин айтып өтеди. Сондай-ақ, автор оның портретин былай баянлайды: «Айтжан аға келискен тулғалы, батыр денели, ашық минезли, терең ойлы, халқы ушын қайғыратуғын таза жүрек, журтқа пайдалы деп түйилген жумысын ақырына жеткизбей тынбайтуғын, билим шырағын қолына ерте услап, журттың жүрер жолын, жақтыртқанлардың бири,оғада жомарт инсан еди» (85-бет). Усы қатарларында жазыўшы портретлик очеркке тән қаҳарманда синдирилген минез қулқы, сын сымбаты, ишки дүнясы хәм инсанийлық пазыйлети менен таныстырады. Сондай-ақ, жоқарыда айтып өткенимиздей, очеркке тән өзиниң хәм қаҳарманның өмиринде болған ўақыяны реал ҳалында сөз етеди. Және де оқыўшыға түсиникли болыўы ушын көркем бояў менен сүүретлейди. Оның кең пейиллиги сонда, оның үйи қонақсыз болмайтуғынын, хәттеки, Сурхандәрья, Қашқадәрья, Самарқанд, Ферғана жақлардан да келип, он-онбес күнлеп қонып кететуғынын, хәмме ўақыт студентлерге үйинен орын табылатуғынын хәм өзи де кишипейил болып, жасы кишилер менен де әңгимелесип отыратуғын айтып өтеди. Сондай-ақ, Айтжан Есемуратовтың Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Ә.Шамуратов, Г.Убайдуллаев, Ж.Орынбаевлардың алып барған ийгиликли ислеринде бақалап жасларға үлги етип отыратуғынын хәм көбинесе К.Бердимуратов пенен бирге жаслар турмысы, тәлим тәрбия, мектептеги оқытыў, тарийх пәнин жетик үйретиў хәм жаслардың келешеги ҳаққындағы пикирлери дыққатқа ылайық екенин дурыс нәзерде тутады. Автор очерк соңында арадан 40 жыл ўақыт өткенлигин усындай ағла пазыйлетли инсанларды оқыўшыға таныстырып, олардың елимиз раўажланыўындағы арзыў-әрманларын келешек жаслар даўам етиўде әҳмийетли екенин айтып, оларды усындай кеўили таза, хәрекетшең, кең пейилли, мийнеткеш, саўатлы болыўға шақырады.

Ж.Бегимовтың «Исми әпсанаға айналған инсан» атамадағы ҳужжетли очерки:

« – Бул ким?

– Яки Дон Кихот па, яки Сейдан ба?

Яки Фархад па екен-таўды қопарған,

Жуўап тапқандайман усы сораўға,

Аты хаўазасы елде жаңғырған,

Ол Алланияз еди – Қаҳарман... – деген қосық қатарлары менен басланады. Автор бул очеркте өзиниң саўаплы ислери ушын Өзбекстан

Қахарманы Алланияз Өтениязов ҳаққында сөз етеди. Бул ҳужжетли очерк «Қуўанышлы хабар», «Ибратлы ислер», «Алланияздың студентлик жыллары», «Әке нәсияты», «Қахарманның бағлары қәд көтерди» деген бөлимлерге бөлінген. Жазыўшы очерктің «Қуўанышлы хабар» бөлиминде жазыўшы өз қахарманы ҳаққында оның турмысында оның ийгиликли саўаплы ислерине берилген мәртебеси «Өзбекстан Қахарманы» атағының берилиўиниң себеби менен таныстырады. Сондай-ақ, өз қахарманын усы қуўанышлы хабардан, яғный атақ алғаннан кейин де сол адамгершилигинде қалғанлығын, оның сол баяғы мийнетсүйгишлигин, инсаныйлық пазыйлетлерин көзи менен көргенин жоқары бағалайды. Мысалы, бул бағалаўлар мына қатарларда айқын көринисин табады: «Түстен кейин Алланиязды излеп ҳеш жерден таба алмадым. Кейин билсем ол меншигиндеги маллар ушын аўылына жақын жердеги изейкештен пишен орыўға кеткен екен. Мине, оның қандай инсан екенлиги усынан-ақ көринип тур. Болмаса, Алланияздың орнында басқа биреў Өзбекстан Қахарманы атағын алғанда, атақтың пуўы менен-ақ колхоз баслықларына «өтиниш» етиўди мақул тапқан болар ма еди, ким билипти?!...Биреўлер ҳәмел зәңгисине көтерилсе ямаса атақ абыройға ериссе, бирден өзгерип сала береді. Ал, Алланияз Өтениязовтың минез-кулқында ҳешқандай өзгерис байқалмады»(73-74 бетлер). «Ибратлы ислер» бөлиминде қахарманның урыста әменгеринен айрылған, ғамқорлық ететуғын ағайин-туўысқанлары болмаған жалғыз баслы қарияларға, майыпларға өзиниң күши менен бийпул баспана салып бергенлиги, сондай-ақ, еки орта мектеп, еки медпункт, еки бала бақша жайларын да аты әпсанаға айланған Алланияздың күш-қуўаты, тынымсыз мийнети нәтийжесинде биняд болғанлығы айтылады. Сондай-ақ, қахарманның буның менен шекленип қалмастан 1963-1970-жыллары 50 гектар егислик жер алып, мәкке жетистирип рекорд көрсеткиш деп тән алынып, жер жүзи «селекционер» деген атақ алғанлығын, 1970-75-жыллары еки гектар жер майданында помидор егип оны бес есеге көбейтип зыят өним жетистиргенин, оның менен қалып қоймай 30 гектар жерге бағ жаратқанын атап өтеди.

«Алланияздың студентлик жыллары» деген бөлиминде Алланияздың студент ўақтынан баслап мийнетсүйгишлиги пахта мапазында пахта тергишлиги нәтийжесинде жарыста жеңимпаз болып, пахтаны бир күнде 320 кг, күнниң суўығынада шыдамлы ол гөректи 2000 кг ға шекем терип «комбайн» деген атақ алғанлығы айтылады.

«Әке нәсияты» бөлиминде урыста қаза тапқан әкесиниң «Балам туўған анаңды қәдирле, ел-халыққа ҳадалый хызмет ет, қолыңнан келгенше кәмбағалларға, майыпларға жәрдем ет, оқы» деген нәсият хаты да Алланияз қахарманға алдағы ўақытларда түртки ҳәм хат пенен қәлем болғанлығы ҳәм

қахарманның жемисли мийнетлери ушын үш хужжетли кинофильм шығарылғаны, «Правда» газетасында «Адамгершиликтиң келбети» атлы мақаласы жазылғаны сүүретленсе, «Қахарманның бағлары қәд көтерди» бөлиминде жазыўшы қахарманның өзиниң аўылынан ғәрезсизликтиң дәслепки күнлеринен баслап-ақ, 15 гектар жерге Нөкис районы хәкимиятының қарары менен «Сақаўат» атлы дийқан фермер хожалығын шөлкемлестирип, бул жерге алма, ерик, шабдал, қәрели нәллерин егип мийнет еткени, нәллер өспей қалса өзиниң қалтасынан ақша шығарып, нәл алып отырғызып және қәддин тиклеткени ҳаққында айтылады. Сондай-ақ, бул бөлимде Алланияздың ҳеш қашан мийнеттен қашпайтуғыны, мәселен, елбасшылары тәрәпинен жәмийетлик тапсырмаларға хәмме ўақыт тайын туратуғыны, және ислеген мийнет ҳақысына балалары урыста қаза тапқан хожалықларға сақаўатлы хызметлер көрсеткенлигин айтып өтиў менен бирге, очеркти автор мына тәсирли қатарлар менен жуўмақлайды. «Усы жоқарыда айтылған үш эпизодта бүгинлиги исми әпсанаға айналған Қахарманымыздың өмир жолындағы хәдийселер сырттан қарағанда әпиўайы болып көрингени менен, өтмиштеги дәстан қахарманларына оғыры уқсап кететуғынлығын тән алыўымыз керек».

Автор бул инсанның басқа адамларда онша ушыраса бермейтуғын өзине тән өзгешеликке ийе ағла пазыйлетин, мийнетсүйгишлигин, адамгершилигин хужжетли очерк тийкарында сыпатлай отырып, оның портретин сызып бергенлиги айқын көзге тасланатуғынын айтып өтиўимиз орынлы. Себеби, қахарманның мийнетсүйгишлигине қосымша оның ҳешкимде қайталанбас менменликке берилмейтуғын минез-құлқын жазыўшы анық фактлерге сүйенип портретлик очеркке тән усылда толық ашып бере алған.

Сондай-ақ, усы очерклер менен бир қатарда А.Алиевтиң «Сынықшы», Н.Төрешованың «Сөз өнериниң пидайысы», Б.Сейтаевтың «Хирургтиң бахты» портретлик очерклери де өз сәўлелениўин тапқан.

Жуўмақлап айтқанда, жоқарыда қахарманлардың жеке өмири олардың жемисли мийнетлери ҳаққындағы дәретиўши жаратқан очерклерде олардың портрети анық ашылғаны нәзерде тутылады.

Әдебиятлар:

1. Жийемуратов М. Саз недур ол илаҳий сазадур // Әмиўдәрә, 2002-жыл, № 5, - Б. 73-82.
2. Абдимуратов Ж. Аманат // Әмиўдәрә, 2003-жыл № 1, 84-87-б.
3. Бегимов Ж. Исми әпсанаға айналған инсан // Әмиўдәрә, 2005-жыл, № 5-6, - Б.73-82.
4. Алиев А. Сынықшы // Әмиўдәрә, 2005-жыл, № 2, -Б. 82-86.
5. Төрешова Н. Сөз өнериниң пидайысы // Әмиўдәрә, 2005-жыл, № 5-6, -Б. 67-73.
6. Сейтаев Б. Хирургтиң бахты // Әмиўдәрә, 2006-жыл, № 5-6, -Б. 73-77.

QARAQALPAQ TILINDE TERMIN JASAWDIN TIYKARGI ÖZGESHELİKLERI

Rzamuratova Z.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710482>

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında termin sózlerdin payda bolıwında belgili bir kásip tiykargı orındı iyelegen. Ázelden biziń ata-babalarımız belgili bir kásip penen shuǵıllanıp kelgen (Diyqanshılıq, sharwashılıq, balıqshılıq, ónermentshilik hám t.b.). Sol kásipke tiykarlanıp, termin sózlerdi keltirip shıǵarǵan. Kásiplik leksikaǵa baylanıslı sózlerdi úyreniw rus til biliminde ádewir erte baslanǵan. XVIII ásiridin ortalarınan baslap-aq, turmıstın hár qıylı tarawlarına baylanıslı kásiplik terminler jıynala baslaǵan.

Til biliminde terminler hám olardin hár qıylı ózgesheliklerin úyreniw máselesi kóp jıllardan berli ilimpazlardin dıqqat orayında. Olardin qalıplesip, rawajlanıwı hám termin jasawdin ózgeshelikleri til bilimi ushın áhmiyetli maǵlıwmatlardı ózinde sáwlelendiredi. Óytkeni, janlı proceste qansha taraw kásip, baǵdar bolsa, olardin hárbiriniń ózine tán sáykes sózleri bar. Olarǵa qoyılǵan bul atamalardin qalay payda bolıp, sóz jasaw hám termin jasawdin tiykargı ózgesheliklerin anıqlaw házirgi qaraqalpaq til biliminde aktual máselelerdin biri. Shinında da, qaraqalpaq til bilimi terminologiyası tolıq úyrenilmegen. Sońǵı jıllarda hár túrli taraw terminleriniń ózgesheliklerin, payda bolıp izertleniw máselelerin ózinde sáwlelendirgen birqansha izertlew jumısları bar.

Til biliminiń geypara teoriyalıq hám ámeliy máseleleri boyınsha ilimiy-ámeliy miynetler jarıqqa shıqtı. Terminologiya tarawındaǵı dáslepki jemisli miynetler 30-40-jıllar dawamında ayırım pánler boyınsha terminologiyalıq sózlikler dúzildi. Olar ayırım kitapshalar túrinde keń jámiyetshilikke usınılıp barıldı.

Bularǵa qosımsha qaraqalpaq tilindegi lingvistikalıq terminler Q.Pirniyazovtın [6;158], sharwashılıq leksikası boyınsha, Q.Paxratdinovtın [7], áskeriy leksikaǵa baylanıslı U.Dawletovanın [5], social ekonomikalıq terminlerge arnalıp jazılǵan J.Nurmaxovanın [8] hám muzıka terminlerine baylanıslı A.Saburovtın [9;115] miynetleri basılıp shıqtı. Olarda kórsetilgen tarawlardaǵı terminlerdi morfologiyalıq, sintaksislik hám semantikalıq usıllar arqalı jasalatıwının sóz etedi.

Qaraqalpaq terminologiyasınıń rawajlanıwında E.Berdimuratov: «Qaraqalpaq terminologiyasınıń rawajlanıwında sońǵı tariyxıy dáwirlerdin ornı girewli. Bul terminler tek ǵana usı dáwirlerde payda boldı degendi ańlatpaydı. Kerisinshe, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında 20-jıllarǵa shekem de terminler arnawlı leksikalıq birlikler sıpatında ómir súrip, kúndelikli til arqalı qatnas halatında xızmet atqarıp keledi. Degen menen,

xalıqtın professionallıq iskerliginiń keńeyiwi, ilim hám texnikanıń, ekonomika hám mádeniyattın, intellektuallıq rawajlanıwdıń joqarı dárejede bolıwı ádebiy tildin professionallıq terminologiyalıq qatlaman tolıq mánide jetilistiriwge hám qalıplestiriwge tiykar saldı» [2;11] – dep sıpatlama beredi.

Demek, házirgi qaraqalpaq tilinde terminlerdin keń en jayıwı eń dáslep xalıqtın sanasınıń keńeyiwi, ilim, óndiris, jámiyettin rawajlanıwı menen tolısıp otıradı.

Bul maqalada bolsa, házirgi zamanagóy terminlerdin hár qıylı ózgeshelikleri qamtılğan. E.S. Kubryakovanıń pikirinshe, onamastikanın izertlewshi tiykarǵı tarawı – sóz jasalıw. Yaǵnıy, sóz jasalıwda úyreniletuǵın qubılıslardıń tiykarǵı aspekti – atama qoyıw yamasa onamastika bolıwı kerek. Tilde bir-biri menen baylanıspaytuǵın, baylanısıw zárúrligine iye emes tillik qubılıs joq. Sonday-aq, hárbir tildin atamalar teoriiyası morfologiyanıń, sóz jasawdın hám leksikologiyanıń quramında qaralıwı olardıń bir-biri menen baylanıslılıǵın bildiredi.

Ilimiy terminologiyası rawajlangan tillerge dúnya júzinde 60 til kiredi. Olardıń qatarında bolıw ushın terminlerdi jıynaqlastırıw, standartlastırıw kerek boladı. Ilimiy terminlerdin rawajlanıwı – xalıqtın turmısı menen tıǵız baylanıslı. Yaǵnıy, ilim-pán hám texnika rawajlansa, sózlik qorǵa sol tarawlarǵa baylanıslı jańa sóz kirip kelse, terminologiyalıq leksika rawajlanıp otıradı.

Adamzat ómiri dawamında izleniwden sharshamaydı hám úyreniwleri nátiyjesinde qandayda bir jańalıqlardı jaratadı. Bul jańalıqlar qanday da bir tarawǵa tiyisli bolǵanlıqtan, olarǵa atama qoyıladı. Nátiyjede, terminler payda boladı.

Terminler leksikologiyadaǵı basqa birlikler menen salıstırǵanda tómendegi ózgesheliklerge iye boladı: bir mániliklik, anıqlıq, mazmun, jazılıwdın turaqlılıǵı, emocianallıq neytrallıq.

Al, rus ilimpazı Vinokurdın pikirinshe, termin – hárqashan anıq hám durıs, tınıq bolıwı kerek. Terminler sisteması til, sananı qalıplestiredi hám rawajlandıradı.

Bolmasa, termin óz ózinen, stixiyalı tárizde payda bolmaydı, bálki zárúrliligi, jámiyette oǵan mútajlıǵı tiykarında jaratıladı [2;3-10].

Demek, jańa termin birlikleriniń jasalıwı, sáykeslestirilgen atama beriw menen birdey bolıp, sintaksislik derivaciyanın elementleri arqalı júzege asırıladı. Hárqanday jańadan jasalǵan termin óziniń qalay payda bolıwına qaramastan, tildin belgili elementi retinde óz ornına iye boladı.

Ádebiyatlar:

1. Айдарбекова Қ. Қазақ терминологиялық аталымның онамасиологиялық негиздери. Алматы, 2010, 17-6.
2. Бердимуратов Е.Қарақалпақ тили терминлери. – Нөкис: Билим, 1999. – Б.11.
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологий.// Сборник статей по языкознанию. – М.1961.–С.3-10.
4. Герд А.С. Значение термина и научное знание. – М. 1991. с. 1-4.

5. Даўлетова У.Қарақалпақ тилинде әскерий лексика. – Нөкис, 1994.
6. Пирниязов Қ. Қарақалпақ тилинде терминлердин жасалыў усыллары. // Вопросы каракалпакского языкознания.- Нукус.1983. – С.158-159.
7. Пахратдинов Қ.Қарақалпақ тилинде шарўашылық лексикасы.–Нөкис, 1992.
8. Нурмахова Ж.Қарақалпақ тилинде социал-экономикалық терминлери. – Нөкис: Билим, 1998.
9. Saburov A. Qaraqalpaq tilindegi muzıkalıq terminler. – Nókis, 2008.–Б. 108–115.

ӘБДИМУРАТ АТАЖАНОВТЫҢ «ЖАТ ЖУРТТА ЖАПА ШЕККЕН АДАМ» ШЫҒАРМАСЫНДА ФАКТЛЕРДИҢ КӨРКЕМЛЕНИҢҮИ

Жәрімбетова Т.Қ.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710486>

Жазыушы Ә.Атажанов шығармалары қарақалпақ тилинің лексикалық өзгешелиги менен ажыралып турыуы менен бирге, халқымызға белгили адамлардың турмысын реал сүүретлеуи, хұжжетлерге сүйениуи, фактлерден өнимли пайдаланыуы менен де кунлы. Мысалы, оның «Сапалақ палўан» («Әмиўдәрья», 1978, №3) хұжжетли повестинде қарақалпақ елинің белгили палўаны Сапалақ ата Шамуратовтың 1938-жылдан баслап 1952-жыллар аралығында Өзбекстанның миллий гүрес бойынша биринши мәртебе чемпионлыққа ерискенлиги, оның тәбият тәрeпинен берилген тәбийий күши, таңқаларлық ғайраты, беллесиў пайытындағы орын атамалары ҳақкындағы бай мағлыўматлар, ўақыялар анық фактлер менен сүүретленеди. Әдетте, хұжжетли повесть архив материаллары негизинде дөреп, сюжет орайында хұжжетлерге түскен ўақыялар сөз етиледи. Шығарманың сиясий-публицистикалық сыпатлары, жәмийетлик мазмуны басым болып келеди. Бундай шығармаларда биографиялық, автобиографиялық, мемуарлық шығармалардың белгилери ушырасады. Лекин, повестьтиң тили көбинесе астарлы, образлы сүүретлеуден гөре рәсмий баянлаў характеринде болады.

Автордың «Жат журтта жапа шеккен адам» шығармасында реал ўақыялар қахарманның тили менен шебер жеткериледи, онда рәсмий мағлыўматлар болмағаны менен сүүретленип атырған дәўир фактлер менен шебер ушласады. Онда адамды жигерлиликке, ерликке шарлап, төзимшиликке бейимлестириўши ҳәм күшли характери менен тәғдир сынағын мәрдана жеңип өткен белгили жазыушы А.Бекимбетовтың жазыушылық кәсибинен өмир мағызын тапқан инсан ретинде басынан өткен, еситкен ўақыялары баянланады. Шығарма даўамында ўақыядан ўақыя туўылып, ол Ә.Атажановқа екинши дүнья жүзилик урыста фашистлер қолында қара жумыс ислеген адамлардың айыр турмысын әңгиме етип береди. Усылар қатарында А.Бекимбетовтың айылласы да күндеги қара мийнет пенен күн өткереди. Ол әжел айзында тутқынлар менен бирге турғанында, фашистлер мәкке-жўўери егип билетуғын адам керек, деп сорастыра баслайды. Ол адам бул жердеги дозақ азабынан кутылыў ҳәм еркинликте жасаў ушын «мен егип билемен», деп өзин көрсетеди. Соңынан қарақалпақ жигити мәкке-жўўери егийге қайдағы бир журт Германияға жибериледи. Барлық немецлерди жаўыз деп

ойлаған ол үй ийелеринің инсанийлық пазыйлеті жоқары, адамгершиликлі екенлігіне қуянады. Усы орында автор инсан қәдірін сезиніу миллет таңламасығына қарай баҳалантуғынын билдирмекши болады. Олар қарақалпақ жигитін өзлери қатары теңеп қойғанлықтан ол 20 жылды арқаға салғанын сезбей де қалады. Урыс тамамланып, өз еліне қуысқан жигит я ата-анасы я жақынлары болмағанынан қамсығады. Ең баслысы, ол өз Ұатанына келди, лекин, оны баұрына басатуғын адамы болмайды. Усындай жағдайлардан ол әбден жалғызланып қалады. Бир тәрептен бул шығармада ўақыяларға қатнасқан бир адам өмири қысқаша мазмунда бериледи. Шығарманың ўақыяларында әбигер адамның жат журтларға кетиўи, ол жақта жүрип, дүньяны көриўи, адамлардың жасаў тәризін көрип ҳайран қалыўы, үй ийелери қанша жалынса да, ол еліне қайтып келиўлери, А.Бекимбетов пенен бир мерекеде сорасып-танысыўы, анықласа, өзинің аўылындағы ойнап-өскен аўылласы болып шығыўы, дәл көрсетилген меканлар, жыллар, мәнзиллер бул шығарманың реал ўақыяларға бай екенлігінен дәрек береді.

Бул повестьте турмыс ўақыяларының реал баянланыўында жазыўшының көркем қыялы әдеўир шекленгени байқалады. Өйткени, хўжетли повестьлерде көркем қыял фактке бағынғанлықтан қаҳарманның турмыстағы ҳәрекетлери шын баянланады. Негизинде көпшилик шығармаларда қаҳарманның бахытсыз күнлеринен соң өмир жолы бахытлы тәрепке қарай өзгереді. Повестьтеги қаҳарман жат журтта жүрип, еліне оралғанда, жалғызланып, әбигер адам болып қалыўы турмыста ушырасып туратуғын жағдайлардан есапланады. Лекин, Ұатан сағынышы оның өмирге болған заўқын асырып турады. Негизинде повестьлердеги хўжетлиликтің баслы принципі – шығарманы өзинің өмирлик прототипине максимал жақынластырыў болып табылады. Сонлықтан жазыўшы өзинің адамгершилик қәсийетин шығармадағы қаҳарман образында сәўлелендиреди.

Соның ушын да хўжетли повестьлер өз мазмуны ҳәм жанрлық белгилерине қарай очеркке де жақын. Лекин, бул хўжетли повесть очерк белгилеринің хәммесин өзине сиңдирип алды деген сөз емес. Хўжетли повесть очерктен кескин түрде ажыралып турады. Базы бир алымлар оның очерктен айырмашылығын екеўине де тән болған анық сюжетте деп биледи. Лекин, хўжетли повесть очерктен парқы анық сюжетте емес, бәлким, көркем сүўретлеў қуралларында, бир сөз бенен айтқанда көркемлігинде» [3;13], – деп көрсетеди. Солай екен, реал ўақыялар ҳәм қаҳарманлар хўжетлер қоршаўында яки қурғақ баянлаўлар менен емес, ал, оның қәлеген көркем шығармаға тән болған көркемлеў усыллары жәрдемінде шебер жазылыўы кереклиги хўжетли шығарманың

теориялық талаптарының бири екенлиги айқын болады. Шынында да илимпазлардың пикирлерине толық қосылыуға болады. Өзинің қалыс хызметі менен ели-халқымызға жақыннан танылған жазыушы А.Бекимбетовтың урыс дәуіріндегі жағдайлар, таныс-билислери хакқында дөретилген повести фактлик материаллары менен көркем айланысқа түскен.

Көркем-хужжетли шығармаларда қахарман образы характерлер хәм портретлер арқалы дәл жасалады. Портрет инсанның сыртқы көринисин сыпатлап ғана қоймастан, ал, ишки руўхый халатларын, психологиясын да көрсетип турады. Бунда хәр бир көркем-хужжетли шығармада дөретиўшиден баян етип атырған ўақыя-хәдийсеге сәйкес түрдегі қахарман образын жасаўда аса қыялға берилместен көркем портреттен шеберлик пенен пайдаланыў талап етиледі. Көркем-хужжетли повестьлерде реал ўақыялардың баянланыўы менен биргеликте қахарман портретиниң анық сызып берилиўи шеберлик есапланады. Ө.Атажанов повесть қахарманының портретин былайынша көркемлеп сөз етеди: «Заманында жигит сиреси, ел төреси болғанын сырт пишини, жар киби жайсаң тулғасы, қойыў қара қас астындағы дөңгелек өткир көзи, шақмақ тасындай салмақлы сөзи менен салдамлығы айқынлап тур. Сонда мен аўыр тәғдирди жеңип, өмирге талпынған, ҳеш қашан мойымаған ағамызды Павел Карчагин киби өмир сүйгиш жазыўшыны үшінши мәрте көрген едим. Аза үстинде әңгиме-дүкан қурылмайтуғыны белгили. Деген менен Айтбай ағаның қахарманлығы менен ерлигине, мәтанатына, шын инсанлығына әбден қайыл қалып, «азамат болсаң, сондай бол!» деп иштен ырзашылықта қайттым» [2;35] Автор А.Бекимбетовтың портрети арқалы оның кеселликти жеңип, күшли ерк-ықары менен жазыўшылық кәсибинен өмириниң мағызын тапқанын оқыўшы ой-қыялында геўделендиреди.

Жуўмақлап айтқанымызда, жазыўшы А.Бекимбетовтың турмыста өзін тутыўы менен биргеликте өзи гүўасы болған ўақыяларды айтып бериўи менен повестьтиң реал фактлерге сүйенип сүүретленгени айқын көзге тасланады. Хужжетли повестьтиң жанрлық талабы да – жәмийетимиздегі белгили инсанның дөретиўшилик табысына жетиў жолындағы машақатлы жолларын анық фактлер менен көрсетип бериў болып табылады.

Әдебиятлар:

1. Атажанов Ө. Сапалақ палўан // Әмиўдәрья. – Нөкис, 1978. – №3.
2. Атажанов Ө. Жат журртта жапа шеккен адам. – Нөкис: Билим, 2010.
3. Каримов Э, Назаров Б. Адабий турлар ва жанрлар. Эпос-адабий тур сифатида. –Тошкент: ФАН, 1991. –Б. 13.

**БЕРДАҚТЫҢ ТАРИЙХЫЙ-ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫН ИЗЕРТЛЕУ
ДӘРЕЖЕСИ**
(1960–1980-жыллар мысалында)

Пирназарова Д.А

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710495>

Хәр қандай халық яки миллеттиң мәнаўиятын оның тарийхы, өзине тән үрп-әдет дәстүрлери, турмыслық қәдриятларынан айырып көз алдымызға келтириўге болмайды. Бунда руўхый мийрас, мәдений байлықлар, әйjemги тарийхый естеликлер ең әҳмийетли факторлардың бири болып хызмет ететуғынлығы тәбийий.

Бул орында Бердақтың тарийхый-эпикалық шығармаларының атқаратуғын хызмети айрықша. Себеби, Бердақ өзиниң «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий», «Шежире», «Хорезм» сыяқлы тарийхый-эпикалық дәстанларында халқымыз тарийхының азатлық, миллий ғәрезсизлик ушын алып барған гүреслериниң қәўетерлерге толы ең бир трагедиялық басқышларын түркий тиллес халықлар тарийхы менен тығыз байланыста сөз етип:

«Бүлинген ел қарақалпақ болды,

Қырылса да урпақ болды» [Бердақ: 133],

– деп, халқымызды «күл болып қалса да, қәддине келе беретуғын Феникс қудайына усатып, оның төзимли хәм өзиниң өзлигин жоғалтпайтуғын халық екенлигин көрсетеди» [Базарбаев: 4].

Бердақ дәретиўшилигине, соның ишинде тарийхый-эпикалық шығармаларына тән усындай сыпатлы белгилер ўақтында пүткил аўқам, хәттеки, дүнья әдебияты масштабында жоқары баҳаланды. Мәселен, қырғыз халқының атақлы жазыўшысы Шыңғыс Айтматов Бердақтың дәретиўшилик уллылығына, оның дәретиўшилигиндеги халықшыллық сыпатларға: «қарапайым халықтың өз аўзынан шыққан сөзлеринен көркем дүнья жаратыўға ерискен шайыр» [Бердақ ҳаққында сөз: 77] деп жоқары баҳа берген болса, белгили рус илимпазы Зоя Кедрина: «Бердақтың уллылығын «оның тек халыққа хызмет еткенлигинде, былайынша айтқанда, халықтан шыққанлығында ғана емес, ал, Бердақтың өзи қарақалпақ халқы екенлигинде. Бердақ – халықта, халық – Бердақта» [Бердақ ҳаққында сөз: 79] деп оғада әдил баҳалайды. Улыўма, көпшилик әдебиятшылар Бердақ шығармаларын, әсиресе, тарийхый-эпикалық дәретпелерин көркем шығарма деў менен бир қатарда тарийх деп те қабыл етеди [Пахратдинов: 4]. Бул пикир тарийх илими тәрeпинен толық тастыйықланған. Атап айтсақ, академик

С.К.Камалов «Бердақ «Шежире»синде халық әпсаналары тийкарында биринши рет қарақалпақлардың тарийхын дүзийге умтылды» [Камалов: 163] деп, оның «Шежире»синиң көркем шығарма болыуы менен бир қатарда, үлкен тарийхый естелик екенлигин де атап өтеди. Хакыйқатында да, Бердақтың тарийхый шығармалары тек ғана руўхый-көркем мийрас болып ғана қоймастан, теңи-тайы жоқ бийбақа тарийхый естелик те болып табылады. Ал, тарийх дегиршеклери болса инсанды сергекликке баслайды, инсан ушын тарийхтан айырылыу өмирден жуда болыу деген сөз, әлбетте өзлигимизди тереңнен билиу, тарийхты билиуден басланады. Оның үстине, «кимдур бул жапакеш халықтың (қарақалпақ халқының – А.У.) бийғубар жүрегин, шексиз арзыу-әрманлары менен умтылысларын билмекши болса, оны терең түсингиси келсе, халықтың ақыл-парасаты, ушқыр қыялы менен жаратылған «Қырық қыз», «Шәрьяр» киби өлмес дәстанларына, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ сыяқлы үлкен шайырларының тәсиршен дөретпелерине дыққат аударса, өзлерине көп-көп мәни табады.

XX әсирдиң 60-80-жыллар қарақалпақ әдебияттаныуында Бердақтаныу илиминиң жаңа этапы болып тарийхқа кирди. Бул жылларда Бердақ дөретиўшилиги тек әдебий-филологиялық аспектте емес, лингвистикалық, тарийхый, педагогикалық, философиялық аспектте де кеңнен үйрениле баслады. Мысалы, тилши алым академик Х.Хамидов өзиниң бир қатар мийнетлеринде Бердақтың «Шежире» шығармасының жазба нускаларын XIX әсирдеги қарақалпақ жазба әдебий тилиниң өсип раўажланғанлығының мысалы сыпатында салыстырып талласа, тарийхшы алым М.Тилеўмуратов қарақалпақ поэзиясын тарийхый дерек сыпатында таллаған монографиясының бир бөлимин Бердақтың «Шежире», «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий», «Хорезм», «Қулен болыс» дәстанларының тарийхыйлық машқалаларына бағышлап, бул дөретпелердиң қарақалпақ тарийхының жазба естеликлериниң бири сыпатында қарастырады.

Өткен әсирдиң 60-80-жылларда Бердақтаныу илими, соның ишинде Бердақтың тарийхый-эпикалық шығармаларын изертлеу дәрежеси усылайынша ҳәр тәреплеме гүллеп раўажланғанлығы менен, бул мәселелерди шешиўде ҳәм буннан былай даўам еттириўде әдебиятшы алымлар шешиўши ҳаўаз халатын беккем услап, жолбасшы хызметин мәрдана алып барды. Бул мәселеде И.Сағитов, Н.Жапақов, Ә.Пахратдинов, О.Юсупов усаған әдебиятшы, тарийхшы алымлардың хызметин айрықша атап өтиўге туўра келеди.

XX әсир 60-80-жылларында «Шежире»ни халық арасынан жазып алыу, бастырып шығарыу ҳәм изертлеу мәселелерине белгили әдебият изертлеўшиси Н.Жапақовтың да салмақлы үлес қосқанлығын көремиз. Илимпаз өзиниң

«Шежире»таныўдағы дәслепки қәдемин усы дәрәтпенің жаңа нұсқасын таўып, оны илимий айланысқа түсириўден баслайды. Бул нұсқа өткен әсирдің 70-жылларында (1971-жылы декабрьде) Кегейли районының Куйбышев атындағы совхозының Киров бөлиминде жасаўшы 66 жасар, ескише саўаты бар Турдымәмбет Арзымбетов дегеннен қәтиблер көширген қол жазба ҳалында алынады. Автордың көрсетиўинше, анығырағы, қолжазбаның сыртындағы (муҳабасындағы) жазыўларға қарағанда, бул қолжазбаны («Шежире»ни) 1921-жылы Ныязымбет Қәлпе деген киши түп нұсқадан көширип алған. Илимпаз қол жазба нұсқа ҳаққында усындай мағлыўматлар бериў менен бирге, оның («Шежире»ниң) усы ўақытқа дейин Бердақ топламларында жәрияланған нұсқалардан да көлеми толығырақ (ең толығы) екенлигин айтып, «бул қол жазба түп нұсқаның өзи болмаса да, соған барабар» деген жуўмаққа келеди.

Н.Жапақов, Ҳ.Хамидовлардың бул пикирлерин И.Сағитов та қуўатлайды. Ол «Шежире»ниң усы қол жазбасын (Н.Жапақов, Ҳ.Хамидовлар таўып келген қолжазбасы – А.У.) бурынғы басылып жүрген вариантлары менен салыстырып көргенимизде, усы жаңадан табылған қолжазба бурынғыларына қарағанда анағурлым толығырақ болып шықты», деген пикирлерди билдириў менен бир қатарда Бердақтың буннан былайғы басылып шығатуғын топламларына «Шежире»ниң усы қол жазбасын киргизиўди усыныс етеди.

Ә.Пахратдиновтың «Шежире»таныўдағы және бир хызмети – бул дәрәтпенің ең дәслепки жазып алынған ҳәм баспа көрген ўақтың дәстиярлы дәлиллеп бергенлигинде көринеди.

Илимпаз көпшилиқ илимпазлардың (Н.Дәўқараев, И.Сағитов, М.Нурмухамедов ҳәм т.б.) Бердақтың «Шежире» дәстанының дәслепки жазып алынған ўақты 1913-жыл, дәслепки баспа көрген ўақтың 1916-жыл деп қәте белгилейтуғынлығын өкиниш пенен еске алып, бул сәнелерге исенимли дәлиллер менен дурыс өзгерислер, дүзетиўлер киргизеди.

Бердақ дәрәтиўшилигин изертлеўде болған усындай көзқараслар «Шежире» дәрәтпесин үйрениўди де 10-15 жылдай ўақытқа артқа созды. Ең соңғы мәрте 1950-жылы жарық көрген «Шежире» арадан 17 жыл өткеннен кейин, онда да Бердақтың 150 жыллық юбилейи бәнеси менен және Бердақ топламында қайта көринис таба баслады. Арадан 10 жыл өткеннен кейин Бердақ «Шежире»си оның 160 жыллық юбилей сәнесине байланыслы және қайттан басылды. Бул ретки басылымға илимде ең толық нұсқа, деп тән алынған 1971-жылы Н.Жапақов, Ҳ.Хамидовлар таўған қолжазба нұсқа тийкар етип алынған. Улыўма, Бердақ «Шежире»си өзи дәрәген дәўирлерден баслап Ғәрезсизликке шекем 5 рет баспа жүзин көрди.

Жуўмақластырып айтқанымызда, Бердақтың тарийхый-эпикалық шығармаларын арнаўлы изертлеўге мүмкиншиликлер жүдә көп, себеби, оның қәлемине тийисли болған бийбаҳа шығармалары еле де өзиниң изертлениўин күтип тур. Бизиң бул мақаламыз усы илимий изертлеў темасы машқалаларын шешиўге бағышланған адымлардың бири болып табылады.

Әдебиятлар:

1. Бердақ. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. –Б.133.
2. Базарбаев Ж. Халқымыз уллы Бердақ нәзеринде / Еркин Қарақалпақстан. –Нөкис, 2006, 7-декабрь, –№147 (18361).
3. Бердақ ҳаққында сөз. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б.77-79.
4. Пахратдинов А. Қарақалпақ шежиреси. – Нөкис: ҚМУ баспасы, 1984. – Б. 4.
5. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. – Ташкент: Фан, 1968. – С.163.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ САБАҚЛЫҚЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ӘМЕЛИЙ ӘХМИЙЕТИ

Сарсенбаева А.К.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710499>

Фиология илимлериниң докторы, профессор Қабыл Мақсетов ҳаққында «Мақсетов мектеби» атлы илимий очерктиң авторлары Қ.Мақсетовтың илимий хәм әмелий мийнетлериниң дизимин тематикалық тәртипте берип, алым тәрөпинен жазылған сабақлық хәм оқыў бағдарламалардың да дизимин келтиреди. Онда:

1. Қарақалпақ фольклоры. Университеттиң фиология факультети ушын оқыў куралы (Ө.Тәжимуратов пенен бирге) Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979, 25 б.т.

2. Қарақалпақ фольклоры. Университеттиң қарақалпақ тили хәм әдебияты кәнигелиги ушын оқыў программасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 2,5 б.т.

3. Қарақалпақ фольклоры. Лицей хәм колледжлер ушын сабақлық (Р.Мақсөва менен биргеликте). Нөкис, «Қарақалпақстан», 2004.

4. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөрөтпелери. Университеттиң фиология факультети ушын сабақлық. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1996 [Хошаниязов, Палымбетов: 78-79].

Қ.Мақсетов Қарақалпақстанда Жоқары оқыў орынлары студентлери ушын қарақалпақ фольклоры пәни бойынша дәслепки бағдарлама хәм сабақлықларды дүзиўши, әмелий педагогикалық принциплерди басшылыққа алып жазып шыққан алым есапланады. Биз бул мақаламызда Қ.Мақсетовтың университеттиң фиология факультети студентлери ушын жазған сабақлықлары ҳаққында сөз етпекшимиз.

Илимпаздың Ө.Тәжимуратов пенен авторлықта жазған «Қарақалпақ фольклоры» сабақлығы жоқары оқыў орны бағдарламасына тийкарланып, биринши рет дүзилген. Сабақлықтың негизин қарақалпақ фольклорының материалы курайды хәм оның курылысы рус хәм басқа да халықлардың фольклор бойынша дүзилген оқыў куралларына сәйкесленген. Сабақлық өткен әсирдин 70-жылларының ақырында жазылғанлықтан онда дәўирдин идеологиялық көзқараслары басшылыққа алынған хәм Қ.Мақсетов тәрөпинен китаптың «Кирисий», «Жуўмақ», «Маркс хәм Энгельс фольклор ҳаққында», «Ленин фольклор ҳаққында», «М.Горький фольклор ҳаққында», «Қарақалпақ фольклорының классификациясы», «Дәстанлар», «Қарақалпақ фольклорын

дөретиўшилер хэм атқарыўшылар», «Фольклор хэм әдебият» бөлимлери жазылған. Ал, «Рус революцион демократлары фольклор ҳаққында», «Қарақалпақ фольклорының жыйналыўы хэм изертлениўи тарийхынан», «Қарақалпақ халық қосықлары», «Айтымлар», «Айтыс», «Толғаўлар», «Жумбақ хэм жаңылтпашлар», «Совет дәўириндеги фольклор», «Библиография» бөлимлери Ә.Тәжимуратов тәрәпинен жазылған. Сабақлықтың «Ертеклер» бөлимінде Қ.Мәмбетназаровтың, «Нақыллар» бөлимінде Т.Ниетуллаевтың изертлеўлери пайдаланылған.

Сабақлықта қарақалпақ фольклорының тийкарғы жанрлары қамтылып, халық арасында кең таралып, жасаўын даўам етип киятырған өмиршең жанрларға терең илимий-теориялық анализ исленип, әмелий әхмийети ҳаққында баҳалы пикирлер билдирилген. Ең тийкарғысы-Қ.Мақсетов фольклордың өзине тән характерли өзгешелиги ҳаққында сабақлықтың жуўмағында төмендегише пикирлерин билдиреди: «Дөретилиўи жағынан ол (фольклор – С.А.) аўызша, жазба дереклерге тийкарланады, коллективлик хэм индивидуаллық усылларды пайдаланады. Оның мазмун, сюжет, образ, тил, стиль өзгешеликлериндеги әпиўайылық пенен сулыўлық, түсиниклилик пенен образлылық фольклорға сай поэтиканы курап турады. Фольклор халықтың тарийхы, дүньяға философиялық көзқараслары менен педагогикалық ойлары, әдебияты, искусствоның басқа түрлери менен байланысып келеди. Фольклорда халықлық, класслық, интернационаллық мотивлер толы келеди» [Мақсетов, Тәжимуратов: 353], – деп белгилеп өтеди.

Қ.Мақсетов фольклор дөретпелериниң халықлығы олардың идеялық мазмунында көринетуғынлығын, фольклор шығармаларының идеялық мазмуны белгили бир тарийхый дәўирге сай келетуғынын, гейпара жанрлардың идеялық мазмуны адамзат өмириниң барлық этапында да өз актуаллығын жоғалтпаўы мүмкинлигин атап өтеди хэм оған мысал етип ҳәзирги дәстанлардағы патриотизмди, ал, нақыллардағы адамгершиликти сөз етиў идеяларын усылай қараўға болар еди деген жуўмаққа келеди.

Қ.Мақсетовтың «илимий дөретиўшилик хызметлери сан жағынан да, сапа жағынан да өлшеў тасы басым дәрежеде» деген пикирди билдиреди «Мақсетов мектеби» илимий очерк китабының авторлары хэм пикирлерин даўам етип: «Оннан (Қ.Мақсетовтан – С.А.) мийрас болып қалған 15 монография, сабақлықлар, хәр қыйлы бағдардағы 300 ден аслам илимий мақалалар, баянатлар, рецензиялар, әдебият хэм фольклор тарийхының, ҳәзирги дәўир әдебиятының елеўли машқалаларын нәтийжели рәўиште раўажландырып барыўға хызмет етип атыр» [Хошаниязов, Палымбетов: 20], – деп баҳа береді. Ҳақыйқатында да, Қ.Мақсетов қарақалпақ фольклорының барлық жанрлары бойынша итибарлы

илимий-изертлеу жұмыстарын жазды. Соның менен бирге, тәжірийбелі педагог-илимпаз сыпатында университет студенттері үшін «Қарақалпақ фольклоры» (Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1979) сабақлығын қайта толықтырып жазу зәрүрлігін есепке алып, ғәрезсізлік дәуірі көзқарасынан арадан он жеті жыл өткеннен соң «Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелері» (Нөкіс, «Билим», 1996) деген атамада сабақты бастырып шығарады. Сабақты «Кирисиу», «Жуумак»тан тысқары фольклордың пайда болуының әйемги деректері, соның менен бирге, қарақалпақ фольклортануының пайда болу хәм рауажланыу басқышлары, қарақалпақ фольклоры жанлары хәм олардың түрлерінің классификациясы мәселелерін сөз етеді. Қ.Мақсетіов сабақты жазуда өзінің фольклор бойынша илимий изертлеулерінің жуумағы, теориялық пикирлері, анализлері тийкарында жазып шыққан. Илимпаз қарақалпақ фольклорының оннан аслам жанлары хәм олардың түрлеріне илимий талқы ислейді. Оларды әмелий жақтан мысаллар менен дәлиллеп көрсетеді. Ең тийкаргысы сабақта, қарақалпақ фольклорының барлық мәселелері, жанлары, атқарушылары, фольклор менен әдебияттың байланысы хәм т.б. дыққаттан шетте қалмастан, жеңіл, әпиуайы хәм түсиникли түрде талқы етиледі. Дерлик, фольклордың барлық жанлары бойынша пикирлер билдирилип, илимий-теориялық жақтан талқы етиледі. Айырым анықтық киргизиуді талап ететуғын жанрлар өзінің характерли өзгешеликтері, принципі хәм өлшемлері бойынша түрлерге жикленеді. Мысалы, қарақалпақ халық ертеклерін «Әжайып хәдийселер хақында ертеклер», «Хайуанат дүньясына байланысly ертеклер», «Турмыс ертектері» деп бөледі. Илимпаз: «Әжайып хәдийселерге киретуғын ертектерди рус фольклорында «Волшебные сказки» деп жүритеді. Ал, қарақалпақ фольклоршылары бул типтеги ертектерди «қыялы», «фантастикалық», «сыйқырлы» деп атап жүр. Бул түсиниклердің барлығы дерлик ертектердің хайуанат дүньясына, соңғы дәуірдеги адамлардың турмысына арналғанларының хәммесіне де тийисли. Сонлықтан, биз «қыялы» деп аталып жүрген ертектерди дурысында ертектердің хәмме түрі қыялы «әжайып хәдийселер хақында ертеклер» деп атадық» [Мақсетов: 169], – деп жазады. Қ.Мақсетов қарақалпақ фольклорын жанрлық жақтан классификациялауда тийкарынан рус илимпазларының тәжірийбесіне сүйенип классификация ислейді. Бул хақында илимпаздың өзі де: «Булай алыуымыздың тийкаргы себебі (Әжайып хәдийселер хақында ертеклер – С.А.) рус фольклорында қәлиплескен «Волшебные сказки» деген термин болды» [Мақсетов: 169], – деп жазады. Илимпаз усылайынша буннан басқа да жанрларға анықтық киргизеді.

Сабақты оқыған студенттер тутас түрде қарақалпақ фольклоры хақында, қарақалпақ халық аўызеки әдебияты хақында толық илимий-теориялық, әмелий түсиниклерди алыў имканиятына ийе болады. Илимпаз қарақалпақ фольклорының дәретиўшилери хәм атқарыўшыларын да дыққаттан шетте қалдырмастан, арнаўлы бөлим ажыратып, олар халық шайырлары, жыраў-бақсылар, жуўабый, шешен, ертекши, қатықулақ адамлар, қосықшылар, қыссаханлар екенлигин атап өтеди. Дәстанларды дәўиримизге жеткерген қарақалпақтың ең атақлы жыраўлары Шаңқөт, Нурабылла, Қурбанбай, Есемурат, Өгиз жыраўлардың өмири хәм дәретиўшилиги хақында мағлыўматлар береді. «Фольклор хәм әдебият» бөлимінде болса, әйемги дәўирлердеги жазба естеликлерден баслап, шайырлардың шығармаларын анализ етип, фольклор менен әдебияттың байланысы мәселесин ашып бериўге хәрекет етеди.

Қ.Мақсетов сабақты қарақалпақ фольклорының миллий өзгешелигин қысқа хәм ықшам түрде илимий жақтан сәўлелендирип бериўге хәрекет еткен. Қарақалпақ фольклоры хақында жетерли түрде мағлыўматларды бериў арқалы, студентлерде аўызеки әдебият хақында тийисли билим, көнликпелерге ийе болыўға алып келеди. Илимпаз сабақтың соңында төмендегише пикирлерин береді: «Солай етип ең әйемги дәўирден бизиң бүгинги дәўиримизге шекемги қарақалпақ көркем аўызеки халық дәретпелери халықтың узақ дәўирлер даўамында өмир тарийхын, үмит хәм әрманларын өз бойларына жәмлестире билген өмирлик жолдасы болып табылады. Соның менен бирге, фольклор адамларды бахытлы өмир ушын гүреске, ең жақсы адамгершилик сезимлерге тәрбиялайды. Бул уллы қәсийет турмыс талабына қалай болса солай үнлес келеди» [Мақсетов: 335], – деген бақалы пикирлери менен жуўмақ жасайды.

Жуўмақлап айтқанда профессор Қ.Мақсетов жоқары оқыў орынлары филология факультетиниң қарақалпақ тили хәм әдебияты қәнигелигиниң студентлери ушын туңғыш оқыў сабақлықларын хәм бағдарламаларын дүзген автор. Илимпаздың сабақлықлары жазылғанлығына отыз жылға шамалас ўақыт болыўына қарамастан бүгинги күни де қарақалпақ фольклорына қызығыўшылардың тәлим алатуғын оқыў қуралы хызметин атқарып киятыр.

Әдебиятлар:

1. Хошаниязов Ж., Палымбетов К. Мақсетов мектеби (Профессор Қ.Мақсетовтың өмири хәм дәретиўшилик хызметлери туўралы илимий очерк). – Нөкис, «Илим», 2019.
2. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. – Нөкис, «Билим» 1996.

KORKEM SHIGARMALARDI TALLAW

Yusupov I.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı mámleketlik muzeyi, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710503>

Kórkem shıǵarmalardı tallaw barısında onıń tárbıyalıq áhmiyetine hám janrlıq ózgesheliklerine ayrıqsha toqtap ótiw zárúr. Folklor yaqı jazba ádebiyat úlǵısı, dóretiwshiniń ómirbayanın, epikalıq, lirikalıq, dramalıq shıǵarmalardı dóretiw sheberliklerin tallaǵanda pedagogikalıq maqsetlerdi kózde tutqan maqul. Bul táreplerine itibar berilmese gózlegen tiykarǵı maqset nátiyjesiz bolıp qala beredi. M.Mirqasımovanıń kórsetip ótkenindey: “Ádebiy tallaw qosıq yaqı prozalıq shıǵarmalardı kórkem oqıwdan baslanadı. Oqıw dawamında dóretiwshi jaratqan oy-pikirler túsindiriledi, ózlestiriledi. Oqıwshınıń kóz aldında jaratılǵan poetikalıq sheginis yaqı turmıs, sırtqı hám ishki háreketler, tuyǵılar arqalı seziledi. Usınıń tásirinen kórinislerdi jaratıwda shayır ya jazıwshınıń sheberligi kerek” [Mirqasımova: 102].

Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen A.Muwsaev, S.Májitov, A.Dabilov, S.Nurımbetov, J.Aymurzaev, B.Qayıpnazarov, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov, T.Mátmuratov, Sh.Seyitovlardıń poetikalıq dóretpelerdi zárúrli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Sabaq barısında kórkem tallawdıń qanday maqsette baǵdarlanǵanlıǵına qaray eki túrge filologiyalıq hám didaktikalıq tallaw dep ajratılǵanlıǵı tuwralı sóz etilgen. Sonıń ishinde, didaktikalıq tallaw ilimiy tallawdan ádewir ózgeshelenip turadı. Bul tallaw túri kórkem teksttiń tolıq sırn ashıp beriwge, avtordıń niyetin ańlawǵa qaratılǵan iskerlik bolıp esaplanadı. Ilimiy tallawda úyrenilip atırǵan dóretpeniń ulıwma milliy ádebiyattaǵı tutqan ornı, onıń milliy oy-óristiń rawajlanıwına kórsetken tásir dárejesi, sonday-aq ádebiy shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlegen tárepleri nede ekenligi kórsetip beriwge háreket etiledi. Biraq, onda hárqanday ádebiy hádiysede qánige kóz qarası menen jantasıp, kórkem shıǵarmadan kelip shıǵatuǵın juwmaq ádebiyattanıw ilimi erisken dárejelerine muwapıq keliwi kózde tutiladı. Bul jolda bildiriletuǵın hárbir pikir logikasın túsiniqlerge, estetikalıq kategoriyalarǵa súyengen halda is alıp barıladı.

Didaktikalıq tallawda ilimiy talqılaw usaǵan ilimiy estetikalıq iskerlik bolıwı menen birge, ol pedagogikalıq-psixologiyalıq process. Óytkeni, hárqanday didaktikalıq tallawdıń tiykarın pedagogikalıq maqsetke baǵdarlanǵan ideyalar iyeleydi. Bulardan basqa ádebiyat baǵdarlamasında berilgen kórkem shıǵarmalardı tallawǵa tiyisli geypara pikirler, kirisiw sabaqları, ádebiy oqıw, shıǵarmalardıń mazmunın ózlestiriw hám bekkemlewge baylanıslı temalardıń ishinde qısqasha sóz boladı. Biraq, bular kórkem

shıgarmanı tallawdın ózi emes. Ádebiy shıgarmanı tallaw-ádebiyattı úyreniwdiń en qıyın hám juwapkershilikli bólimi [Юсупов: 112].

Baǵdarlamadaǵı berilgen kórkem shıǵarmalardı anıq tallawǵa shekemgi júrgizilgen jumıs túrleriniń óz aldına qoyatuǵın maqsetleri bar. Óz usıllarına iye. Bulardıń bárin jıynaqlap aytqanda tallaw jumısına kirispe sıpatında dep qarawǵa boladı. Usıǵan qarap shıgarmanı tallawdı óz aldına tallawǵa shekemgi jumıslardı óz aldına bir-birinen bólek turǵan, bir-birinen ǵárezsiz nárese sıpatında qarawǵa bolmaydı. Tallawdın sapalı ótkeriliwi, oǵan oqıwshılardıń jeterli túsingen bolıwı sol jumıslarǵa da tikkeley baylanıslı.

Ádebiy shıgarmanı tallawdı, onıń úzindilerin tallaw arqalı oqıwshılar onıń ideyalıq mazmunı, obrazları menen janrlıq sıpatlar menen tanıadı. Shıgarmanıń avtorı tuwralı belgili túsinike iye boladı. Shıgarmanı tallaw barısında tekstti tutas túrinde de, ayırım bóleklerge ajıratıp ta úyreniwge tuwra keledi. Biraq, soǵan qaramastan tallaw pedagogikalıq jaqtan talapqa juwap beretuǵın, izbe-izlikte júrgiziliwine kesent keltirmeydi. Sonıń menen birge, shıgarmanı tallawdın tiykarǵı bir qatar principleri bar. Solardıń ayırımlarına dıqqat awdarǵanımız maqul. Kórkem shıgarmanı tallaw waqtında tariyxıy princip súwretlengen shınlıq turmısqa jazıwshınıń qatnası menen xarakterlenedi. Kórkem shıgarmanıń teması, ideyası, onda súwretlengen waqıyalardıń qanday dáwirge tiyisiligi, sol dáwirdiń sáwlelengenligin úyrengende, jazıwshınıń ózi jasap turǵan dáwirge kózqarasın dıqqattan shette qaldırmaw kerek [Юсупов: 125].

Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında túrli dáwirdegi shıǵarmalar bar. Sonlıqtan da hár bir dáwirdiń shıǵarmaların úyreniwdegi usıllar birdey emes. Shıgarmanı tallawǵa baylanıslı oqıwshılardıń dıqqatın awdaratuǵın máselelerdiń iri baslıları: a) shıǵarmada qanday waqıya sáwlelengenligi; b) usı waqıyalar qanday baǵıttan sáwlelengenligin anıqlawdan ibarat. Ádebiy shıǵarma shınlıq turmıstıń kórkemlik sáwlesi sıpatında ózi dóregen tariyxıy jaǵdaydan ǵárezli, sonıń menen birge ol tariyxıy ádebiy fakt sıpatında turmısqa kúshli tásir tiygizedi. Onı ózgeriwde háreketsheń qural bola aladı. Baspa sóz arqalı yamasa awızsha taralıw menen de shıǵarma oqıwshılardıń sanasına, erkine tásir etedi. Kórkem dóretpeni tallaǵanda shıǵarmada sáwlelengen oy-pikirler, sol oy-pikirlerdiń qaysı dáwirge tiyisli ekenligin anıqlaw, negizinde shıǵarmalardıń jámiyetlik siyasiy áhmiyetin tanıstıwǵa názer awdarılıwı kerek. Hár bir shıǵarmaǵa tiyisli bolǵan tariyxıy qatnas muǵallimnen sol shıǵarmalardıń ózi sáwlelendirip otırǵan dáwiri menen baylanısın anıqlaydı. Shıgarmanıń avtorın óz watanınıń perzenti sıpatında túsindiriwdi qatın talap etedi. Biraq, hár bir shıǵarmaǵa tariyxıy qatnastı anıqlawdın shegi bolıwı tiyis. Geyde, ol ayırım shıǵarmalarǵa, bolmasa jazıwshılardıń ómirbayanına baylanıslı qaratırılıwı múmkin. Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen kórkem shıǵarmalardı tallawda mazmun hám forma birligi principini áhmiyetli orın tutadı. Tallaw

barısında shıǵarmanın mazmunı menen forması birgelikte úyreniledi. Ulıwma qabıl etilgen qaǵıyda tiykarında, mazmunsız forma bolıwı yamasa formasız mazmun bolıwı múmkin emes. Bular tereń filosofıyalıq másele, olar bir-birisiz jasay almaydı. Mazmun jetekshilik etedi. Forma oǵan baǵınıshlı. Biraq formadan tısqarı turǵan mazmundı biliw qıyın. Demek, bular háreketsheń terminler. Kórkem shıǵarmanı úyreniwdiń birden-bir tuwrı jolı mazmunın qanday formada berilgenligi yamasa formanıń qanday mazmunda sáwlelendirgenligin anıqlaw bolıp esaplanadı.

Kórkem shıǵarmaların mazmunı - bul onıń ideyalıq-tematikalıq tiykarı yaǵnıy shıǵarmada sáwlelengen turmıs shınlıǵı, oǵan jazıwshı tárepinen berilgen baha. Bılayınsha aytqanda, shıǵarmanın ideyalıq-tematikalıq mazmunı degende jazıwshı ideyalarınń sistemasına, súwretlengen waqıyalarǵa aytamız. Demek, kórkem shıǵarmanın qalǵan elementleriniń barlıǵı obrazlar sisteması, kompoziciyası, til onıń forması boladı. Biraq kórkem shıǵarmanın mazmunı menen formasın usılayınsha bóliniwı shártli xarakterge iye emes.

Kórkem shıǵarmanı tallaw waqtında pedagogikalıq princip múǵallımınń ulıwma didaktikalıq qaǵıydalardı, pedagogikalıq jaǵdaylardı esapqa alıwdı talap etedi. Oqıwshılardıń ádebiy tayarlıǵın, tallap atırǵan temanın ulıwma temalar arasında alatuǵın ornı, ajratılǵan saattın kólemi, oqıwshılardıń jas ózgesheligi menen klass jaǵdayları tallawda alınıwı talap etiledi. Kórkem shıǵarmanı tallaw barısında onıń ózine tán bolǵan ózgesheligi esapqa alınadı, hátteki bir janrdıǵı shıǵarma bolmasın, ol hártúrli pedagogikalıq sheberlikti, ótiw usılın talap etiwı múmkin. Solay etip, baǵdarlamadaǵı kórkem dóretpelerdi tallawda shıǵarmanın teması, qatnasıwshılardıń obraızı, kompoziciyası, tili, ideyalıq mazmunı, janrlıq sıpatı, tárbiyalıq áhmiyeti qusaǵan máselelerge dıqqat awdarıladı. Bul arnawlı xarakterge iye emes, sonlıqtan shıǵarmanı qalay tallaw múmkinligin ádebiyatshı muǵallım hár bir shıǵarmanın sıpatına qarap tańlaydı.

10-klass oqıwshılarına shıǵarmanın teması tuwralı tereń túsinipler beriledi. Ayırım shıǵarmalardı tema ózinen-ózi belgili boladı. Máselen, Seyfulǵabit Májitovtın “Iniyat bolısqa”, “Qız-kelinsheklerge” qosıqları, Q.Áwezovtın “Tilek jolında” (dramadan úzindi), Abdurauf Fitratın “Abılfayzhan” (dramadan úzindi), Erix Mariya Remarktın “Batis frontta ózgeris joq” (romannan úzindi) hám taǵı da basqalar. Sonın menen birge oqıwshılardıń temanı tereńirek túsiniwine itibar beriw kerek. Shıǵarmanın temasın onıń ideyalıq mazmunı menen baylanıstırıp úyreniw talap etiledi. Kórkem shıǵarmanı tallaw waqtında qatnasıwshılardıń obrazın túsindiriw muǵallımnen juwapkershilik talap etedi. Kórkem ádebiyattın tiykarǵı obektti-adam, onıń jámiyetlik qatnasıqları, baylanısları. Jazıwshı adam obrazın tiykarında ómirin, turmıs tirishiligini, basqalar menen qatnasıqların súwretleydi. Kórkem ádebiyatta orın alǵan hártúrli

waqıyalarǵa, metodlarǵa, stilge, janrlarǵa baylanıslı qaharman obrazınıń súwretleniwi hárqıylı bolıp keledi.

Ádebiy shıǵarmalardıń obrazın tallaǵanda shıǵarmanıń kólemine, janrlıq sıpatına baylanıslı qaharmanlardıń xarakterin biliw zárúr. Ádebiy shıǵarmalardıń kompoziciyasın úyretiw barısında turmıs shınlıǵın sáwlelendiriwinde ádebiy shıǵarmalar áhmiyetli bolıp, olardıń arasındaqı baylanıs hám bulardıń tutas shıǵarmaǵa bolǵan qatnası esapqa alınadı. Ádebiy shıǵarmalardıń kompoziciyası bir baǵdarda qurılmaıdı. Óytkeni, insan xarakterleri, waqıyalar, olardıń rawajlanıw, baylanısıw, shiyelenisiw múmkinshiligi birqıylı emes. Sol sebepli kompoziciyası hártúrli qurıladı. Sabaq barısında kórkem shıǵarmanı tallawda hárbir ádebiyatshı muǵallimnen teoriyalıq bilim hám metodikalıq sheberlik talap etedi.

Ádebiyatlar:

1. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси. – Т.: “PTM”, 1995. – 102 б.
2. Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq.– Tashkent: Sano-standart, 2018.– 336 б.
3. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. Монография. – Нөкіс: Qaraqalpaqstan, 2019.– 125 б.
4. Yusupov K.A. Kórkem shıǵarmalardıń mazmunıń úyreniw metodikası. Oqıw qollanba. – Tashkent: Yosh avlod matbaa, 2021.– 380 б.
5. Yusupov K.A. Kórkem shıǵarmalardıń tallawdıń ilimiy metodikalıq tiykarları. Monografiya. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2025. –148 б.

**SAYLAWBAY JUMAĞULOVTIŇ “BALALÍGIMNAN BIR ELES”
POVESTINIŇ SYUJETLIK ÓZGESHELIKLERI**

R.Qudiyarova

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710509>

“Hár qanday proza janrında dóretilgen shıǵarmalar ushın eń baslı shártlerdiń biri bul – turmıs shınlıǵı menen dáwir haqıyqatlıǵın kólemli, bazda epopeyalıq sıpattaǵı keń masshtablı waqıyalar menen shım-shıtırıq, qım-qıyǵash hádiyselerdi keń túrde qamtıp alıp súwretlew bolıp esaplanadı” [2:7]. Óytkeni, álemniń bir pútin filosofıyalıq koncepciyası joq shıǵarma roman bola almaydı. S.Jumaǵulovtıń “Balalıǵımnan bir eles” povestinde syujettiń keń kólemliligi, syujetlik baǵdarlardıń keń qatlamlılıǵı qaharmanlardıń minez-qulqın tereńnen ashıwǵa, súwretlenip atırǵan dáwirdi keńnen alıp sáwlelendiriwge jumsaladı. Povestte syujettiń burınǵıday dástúriy – izbe-iz túrdegi waqıyalardı dizip, sada súwretlew arqalı emes, al, utımlı, tásirsheń poetikalıq formalar bolǵan dialog, qaharmanlardıń gúrriń etip beriwleri, keń túrdegi awızeki áńgimeleri sıyaqlı sáwlelendiriw arqalı jasalawı dıqqattı ayırıqsha ózine tartadı.

“Balalıǵımnan bir eles” povesti tiykarınan waqıyalarınń qızıqlıǵı, tiliniń jeńilligi menen oqıwshını ózine tartadı. Shıǵarma povest janrında jazılǵan. Avtor povestinde Ullı watandarlıq urıs jıllarındaǵı mashaqatlı balalıqtı súwretlew arqalı burınǵı awqam balalarındaǵı patriotizm, gumanizm sezimlerin ashıp beredi.

“Balalıǵımnan bir eles” povestinde shıǵarma waqıyası qay jerde bolatuǵınlıǵı haqqında qısqasha aytıp ótedi, yaǵnıy bayanlap atırǵan obraz óz awılınıń gózzal kórinisin súwretleydi. Bul bolsa óz gezeginde waqıyalardıń kirispesi sıpatında ekspoziciyalıq xızmet atqarǵan. Mısalı, *“Awıl sırtındaǵı “Jalańash qum”nıń ǵırra etegi. Usı jerde japıraqları sarǵısh tartıp túse baslaǵan tıp betiniń juwanlıǵına hesh qaysımızdıń qushaǵımız jetpeytuǵın, qabıqları bídım-bídım, shaqaları ján-jaqqa tarbanıp ketken bir tıp ǵarrı torańǵıl ósip tur. Shańqay tústen berli, usınıń kóleńkesindegi qos qara úydiń ornınday taqırlıqta, oyın bazarın qızdırıp atırǵan bizler, háp-zamatta aq oyınlarımızdı tuwara qoydıq. Tezirek, mına silpilep baslaǵan jawın “sheleklep” quyıp ketpesten burın awılǵa qaray ketiw kerek. Búytpesek awhallarımız shataq. Malpaq-salpaq jawrap, tináw kúngidey apalarımızdan baqırıs esitemiz [3:4].* Jazıwshı bul jerde povest qaharmanınıń jasaw orının tanıstırıw ushın “Jalańash qum” átirapında xalıqtıń jasaw turmısı menen tanıstıradı. Bul arqalı jazıwshı shıǵarma qaharmanın qaysı xalıqtan shıqqanlıǵın súwretlemekshi bolǵan.

Turmıs qarama-qarsılıqları shıǵarmada bayan etilgen ideyalar, xarakterler, olardıń gúresleri tiykarında beriledi. Bul óz gezeginde konfliktti júzege keltiredi.

S.Jumaǵulovtıń “Balalıǵımnan bir eles” povestinde konflikttiń barlıq túrlerin ushratamız, yaǵnıy sociallıq konflikt, psixologiyalıq konflikt, jeke intim konfliktler shıǵarmada sheberlik penen qollanılǵan. Bul shıǵarmanıń eń basında-aq kózge taslanadı. Mısalı, shıǵarma qaharmanı óz dosları menen ákeleri tuwralı sóz bolsa, onıń bir oziniń ákesi urısqa ketip qayıp kelmegen, sol sebepten ákesi haqqında anasına aytqanda ananıń ishki psixologiyalıq jaǵdayın tómendegishe súwretleydi:

Úyge kele apamnıń esimdi bilgili ústinen taslamay júrgen keń, qızıl shıt kóyleginiń etegine orala asılamam.

- Apa..aa!

- Newe shıraǵım! – deydi ol, emirenip. – Ash boldıń ba?...

Men basımdı shayqaymam.

- Sársenbay ájaǵań baqırdı ma?

Basımdı jáne shayqaymam.

- Onda nege túriń buzılıp tur, qaraǵım-aw! - Apam dógereklerin ájim basqan kózlerin maǵan qadaydı. – Yamasa ana Otarbay sholaqtıń jaman balası Qayıpbek bir nárse aytıp kemsitti me?

- Yaq..qq! – deymen men, endi ózimdi ózim irke almay kemseńlep sóylep. – Men, nege ákemdi kórmegenmen? Ol urısqa atlanǵanda men qayaqta edim?...

Apam biyshara aldındaǵı bar shıt-shıbirdı bir shetke ısırıp taslaydı da, mazasız palapanın tınıshlandırmaqshı bolǵan qustay meni bawırına tartadı.

– Qulınım-aw... Ol waqıtta sen tuwılǵan joq ediń ğoy. Bolmasa ma, ákeńe betińnen bir súydirip qalǵanımda ğoy, meniń sirá ármanım bolmas edi. Onda sen ishimde altı aylıq ediń...” [3:11]

Bul jerde Jeńisbaydıń ákesi urıs sebebinen balasını da kóre almaǵanına ishishinen kúyingen, biraq, taǵdırdıń jazǵanınan qashıp qutıla almaytuǵınlıǵın bilgen ananıń ishki keshirmeleri bildirilgen. Sol ushın da jazıwshı onıń ishinen keshken gúresiwlerin balasına bildiriw arqalı psixologiyalıq konfliktti júzege keltirip otr.

Waqıyanıń baslanıwınan-aq sociallıq konfliktti ushratamız. “Sociallıq konflikt – shıǵarma qaharmanları menen olar jasaytuǵın shárayat ortasındaǵı gúres” [4:124] Mısalı, “Ákem joq. Apamnıń aytıwınsha ol usı jayǵa kómek salıp pitkerip bolıp, endi sırtınıń sıbawın tamamlaw aldında turǵanda, bir “urıs” degen bale baslanıp ketken. Ne qılǵan urıs? Qanday urıs? Sirá túsınbey-aq qoydım. Bul tuwralı ájaǵamnan sorasam, mańlayımnan shertip jiberip, saǵan bunıń ne keregi bar, zıt-áyy!” deydi, al, apam bolsa bul sózdi endi qayıp awzıńa ala górmek qulınım dep, shır-pırı shıǵadı.

Liykin, bári bir, keyininen onıń ne nárse ekenin sorastırıp bilip aldım. Ákem, biziń elimizge basıp kirgen fashist degen iyter menen ushırasıwǵa atlanıptı. Sóytip ol jaqta

öziniñ joraları menen birgelikte, jañağı fashistlerdi qırıp taslaptı. Endi bárin qırıp bolsa, úyge qayta berse boladı ğoy. Al, ole le joq...” [3:10].

Bunda qaraqalpaq xalqınıñ urıs dáwirinde basınan keshirgen awır jaǵdayların beriw arqalı jazıwshı Jeńisbaydı usı urıs sebepli ákesinen ayrılıwı, anası bolsa balasınıñ bir márte bolsa da ákesin kóre almaǵanına kúyinedi. Bul jerde shıǵarma qaharmanları menen olar jasap turǵan dáwir ortasındaǵı qarama-qarsılıq kózge taslanadı, yaǵnıy, urıs penen onıñ sebebinen jábir shekken bir awılдаǵı turmıs arqalı sociallıq konflikt júzege kelgen.

Jeńisbay obrazı arqalı povesttegi basqa da obrazlar ashıp beriledi. Usı povesttegi syujet waqıyaları Jeńisbay óziniñ úyin tanıstırıp, onda apam, ajaǵam hám óziniñ birge jasaytuǵınlıǵın aytıwdan baslanadı. Jáne de ákesi joq ekenligi, onıñ usı jayǵa kómek salıp pitkerip bolıp, endi sırtınan sıbawın tamamlaw aldında turǵanda urısqa ketkenligin aytadı. Bunnan keying waqıyalar bolsa, Jeńisbay óziniñ nege ákesi joq ekenligin anasınan soraydı. Sorǵan waqıttaǵı anasınıñ ishki keshirmeleri jazıwshı tárepinen sheberlik penen súwretlengen. Ákesi ketkeninde anasınıñ qarnında altı aylıq bolǵan Jeńisbay, endi mektepke qádem qoya baslaǵan edi. Klasındaǵı balalar ákesin aytqanda, bul qattıǵa arı kelip turatuǵın edi. Bul jaǵday, ásirese, Qayıpbek joq bolıp ketip, ústi-bası kir, kózlerinen aqqan jasların qayta-qayta sıpıra bergenlikten kózleri qızarǵan, kók eshektiñ ústine minip alǵan ahwalda kelgenin kórgen ákesi onı eshekten túsiriw ushın Qaypan sumnıñ dúkanınan velosiped satıp alıp beremen, deydi. Sonda da ójetligi tutqan Qayıpbek buǵan kónbeydi, onda saǵan mashina ákelip beremen dese de kónbeydi. Aqırında bala maǵan samolyot alıp ber, deydi. Ákesi quwanǵanına kúni menen nege ayta qoymadıñ, neshewin ákelip bereyin, deydi. Balası bolsa ekewin, dep juwap beredi. Usı jaǵday Jeńisbayǵa qattıǵa batadı. Eger meniñ de ákem bolǵanında maǵan da samolyot ákelip berer edi, degen qıyalǵa baradı. Usı waqıyadan keyin Jeńisbaydın kewil-keshirmeleri de jazıwshı tárepinen sheber súwretlengen.

Mine, jazıwshı usılayınsha syujet waqıyaların bir-biri menen tıǵız baylanıstırıp hám waqıyadan waqıya keltirip shıǵara otırıp, syujetti kem-kem rawajlandırıp bara beredi.

Povestte bunnan keyingi waqıyalar Jeńisbay ushın ákesiniñ tiri bolıp keliwine jáne úmit beredi. Sebebi, kútilmegen jerden, qashshan-aq jıl asların berip, joqlawın asırǵan Jaqsılıqtıñ ákesi Qurbanbay keledi. Onıñ eki ayaǵı shorta, janbasınan tómenni joq, velosipedke uqsas úsh dóńgelekli qol menen basqarılatuǵın arnawlı arbada kelgenligi haqqında xabar tarqaladı. Bul waqıyadan soń Jeńisbay ákesin kútetuǵın boladı. Mısalı, onıñ usı waqıttaǵı kewil-keshirmeleri tómendegishe beriledi:

“Kewlimde hesh nárse joq. Men de tap usı kúnnen baslap urıstan qaytpaǵan ákemdi kútip júretuǵın boldım. Úydegi, ya meyli klastaǵı qapı “shıyq” etse boldı,

kózlerimdi móldiretip jalt qarayman. Arifmetika sabağı edi. Bir kúni klasımızdıń qapısı ashılıp storjı Ániypa apaydıń bası kórindi... ” [3:32].

Mine, usı qatarlardıń ózinen-aq, Jeńisbay bala kewili ákesiniń tiri keliwin intizarlıq penen kútip júrgenligin súwretleydi. Biraq bul kelgen insan onıń ákesi emes edi. Rayonlıq prokuroturadan kelgen tergewshi bolıp shıǵadı. Sebebi, Jeńisbay Qaypan sumnıń dúkanında qundız terilein jayǵastırıp atırǵanlǵın aytıp shagım qılǵan edi. Sonıń izinen tergew jumısları alıp barılıp atırǵan edi. Bunıń gúwası bolǵan jalǵız Jeńisbay edi. Avtor waqıyalardı bunnan bılay da rawajlandırıp baradı.

Jazıwshı bul jerde Jeńisbaydıń ózi bala bolsa da onıń aqıllılıǵın, shıdamlılıǵın, ákesine degen húrmet-izzetin súwretlew arqalı onıń xarakterin sheberlik penen ashıp bergen. Sol jerde óziniń ákesi emes ekenligin bilse de sol waqıttıń ózinde ózin tutup, tergewshi bergen sorawlarǵa anıq juwap beriwı onıń ziyreklighinen derek beredi.

Qaharmanlardıń psixologiyasın ashıwda minezleme úlken orın iyeleydi. Avtordıń minezlemesi povestte qaharmanın kimligin oqıwshıǵa tanıtıw jaǵdaylarında olardı bir-birine baylanıslı alıp sheshedi. Mısalı, Toqımbet baslıqtıń ornına baslıq bolǵan Baǵdaǵa awıl adamları tárepinen tómendegishe minezleme berilgen.

– *Óyp-pey, bunday da sózge sheber hayal boladı eken! – dep basladı apam sózin, tańlayın qaǵıp. – Qolların sermep, ótkir-ótkir sózlerdi tawıp-tawıp sóylegende otırǵan jerimizde biz qatınlar uyıp qalıppız. Búytip Toqımbet baslıq túwe, qaladan kelgen ne bir “men” degen wákillerin sóyley alǵan joq. Kóp-kóp nárselerdi ayttı. Usı aldımızdaǵı báhárge qaladaǵı úlken baslıqlar menen kóp jumıslardı planlastırıptı. Endigiden bılay “Jetinshi awıl” kolxoz ortalıǵı bolıp ferma biziń awılǵa kóshirelejaq. Sonnan keyin taǵı bi jańalıqtıń betin ashtı. Buǵan bizler júdá hám quwanıp qaldıq. Endi fermaǵa “Biyday kól” diń pisheni paydalanbaydı ekendaǵı “Ábdiraman quyınıń” tusınan suwı sırtqa ózi shapshıp aǵatuǵın artesian qudıǵı qazıladı eken”. [3:34]*

Bul berilgen minezlemede tazadan bolǵan baslıq Baǵda obrazı ele de tolıǵıraq ashıp berilgenliginiń gúwası bolamız.

Qayıpbektiń ákesiniń obrazı da shıǵarma aqırına kelgende tolıq ashıladı. Ol ózi qorıqshı bolıp isleytuǵın edi. Jeńisbay onıń izin ańlıp, qundızlardı urlap júrgenligi málim boladı. Mısalı, - *Sol kúni keshte Niyetbay ekewimiz Qayıpbektiń qorıqshı ákesin ańlımaqshı boldıq, - dep basladı sózin tartınbay sóyley alatuǵın Maqset. – Bulay etip júrgenimizdiń de sebebi bar. Burın bir-eki mártebe onıń kól betten bos qaytpaǵanın sezip qaldıq. Udayı janbasınıń astında qapshi boladı. Ondaǵı qasqaldaq ya úyrek dewge, miltıq dawısın kól bette esitip kórmedik. Balıq dep shamalawǵa, qapshǵı kep-kebiw. Jáne hár saparı ol usılayınsha qapshılıq qaytqanında jol-jónekey jan-jalıǵına saqlıq penen qarap júredi hám dógerekti tolıq qarańǵılıq basqanda ǵana jolǵa shıǵadı” [3:42].*

Avtordın bul qısqa minezlemesi Qayıpbektiń ákesi Otarbay qorıqshınıń háreketlerin ele de tolıqıraq ashıp beredi.

Bir kúni awılda Maqset penen Niyetbay joytııp ketedi. Bul óz gezeginde waqıyanıń eń joqarı kulminaciyası esaplanadı. Óytkeni, bir túnniń ishinde olardıń joǵalıp ketiwi úyindegilerdi qáweterge saladı. Azanda apaları orınlarınan tursa, olar tóseklerinde joq bolıp shıǵadı. Jatqan kórpelerine qol juwırtıp kórse, mup-muzday eken. Jańa turıp ketken balaǵa usamaydı. Sonnan qáwiplenip dógereklerdi izlep kórse olar tabılmaydı. Usıdan keyin Jeńisbayǵa bir jaqqa baratuǵınlıǵın aytqan, biraq anıq etip aytpaǵan eken. Bunı ol tergewshi sorawǵa tutqanda ayttı. Mısalı,

- *Olar saǵan hesh náirse aytqan joq pa?*

- *Ayttı, - dedim men shınlıqtı jasırmay. – Ol ekewi meni ádep bir jaqqa ertip ketpekshi boldı da soń taǵı oylanıp áketpedi!*

- *Qızıq! – Tergewshi aǵay astıńǵı ernin qımıp, barmaǵı menen aldındaǵı papkasın áste-aqırın tıqıldattı.*

- *Sonda olar seniń menen birge qayda ketpeshi bolǵan eken –a?!*

Sózge milioner aǵay aralastı da esik bette tayaǵına súyenip turǵan Niyetbaydın atası betke burıldı.

- *Saat neshelerde balańızdın joǵalǵanın bildińiz?*

- *Bilmeymen sonı qaraǵım! – dedi ol kemseńlep. Azanda tursaq ornında joq. Birge oynaytuǵın balası Maqsetke barsaq, ol da bolmay shıqtı. Biyshara balanıń kempiri de ele zar eńirep otır [3:38].*

Usınday waqıyadan keyin olardı izley baslaydı. Qayıpbektiń apası barlıq bilgenin qaldırmaı aytıp beredi. Bul balalardı Qayıpbektiń ákesi Otarbay qorıqshı urlap ketken edi. Bul tergew waqtında belgili boladı. Otarbaydı tergew waqtında onıń qolların stoldıń ústine qoyıwın sorǵan edi. Ol qolın stoldıń ústine qoyıwdan bas tartadı. Sebebi, qolın sol balalardıń birewi tislep alǵan edi. Ol bunı jasırıp otın jırıp ketti, dep aldaydı. Biraq, tergewshi onı balanıń barmaq izi ekenin anıq bilip, qalaǵa tergewge alıp ketedi.

Q.járimbetov hám B.Genjemuratovlar avtorlıǵında shıqqan “Ádebiyat teoriiyası” atlı miynette waqıya sheshimine anıqlama beriledi. “Sheshim –dep shıǵarmada suwretlengen waqıyalardıń rawajlanıwı hám shıńına jetiwi nátiyjesinde júzege asatuǵın qaharmanlardıń awhalına, jaǵdayına aytıladı” [1:121].

“Balalıǵımnan bir eles” povestinde Qaypan sum, Toqımbet baslıq hám Otarbay qorıqshınıń qara isleriniń áshkaralanıwı shıǵarmanıń sheshimge qaray baǵdar alawına túrtki boladı. Olar qundız terilerin urlap satıp júrgenligin eń birinshi bolıp Jeńisbay bilei. Bunnan soń onıń klaslas dosları bilei hám bir túnniń ishinde olar joǵalıketedi. Shıǵarma kútilmegen juwmaq penen tamamlanadı. Qaypan sum, Otarbay qorıqshı,

Toqımbet baslıqtıń qara isleriniń áshkaralanıwı shıǵarmanıń juwmaǵı esaplanadı. Sebebi, olardı bunday is qıladı dep hesh oylamaysań.

Mine, usınıń menen shıǵarma juwmaqlanadı. Biraq, shıǵarmada Jeńisbaydıń bunnan keyingi ómiri belgisizlew bolıp qalǵan. Shıǵarma juwmaqlanaman degenşe, Jeńisbaydıń ákesi tiri bolıp kelip qalatuǵınday túyilip edi, biraq, shıǵarma sońında Jeńisbaydıń úyinde toy bolıwı menen juwmaqlanadı. Onıń ajaǵasınıń úyleniw toyı bolıp atırǵan bir máhálde olardıń úyine tergewshi kelip qaladı hám Qaypan sum, Otarbay qorıqshı hám Toqımbet baslıqlardıń qılmıslarınıń áshkaralanıwın aytıp, olardıń nızam aldında jazalanatuǵınlıǵın aytadı. Tergewshiniń kelgendegi maqseti Jeńisbayǵa minnetdarshılıq bildiriw edi. Sebebi, urlanıp ketilgen balalar onıń járdemi menen tabılǵan edi. “Balalıǵıman bir eles” povesti usılay jumaqlanadı. Jeńisbaydıń balalıǵında bolıp ótken urıs hám onnan keyingi jıllardaǵı turmısı hám ákesiniń joq ekenligi onı qattı tolǵandıradı. Degen menen, ol kúshli bala bolıp, anasına miyirman hám ğamxor boladı. Jazıwshı tárepinen jazılǵan bul povestte tek bir Jeńisbaydıń balalıǵı menen pútkil basqa balalardıń da ómirin sóz etpekshi ekenligi kórinip turǵanlıǵın kóremiz.

Ádebiyatlar:

1. Járımbetov Q., Genjemuratov B. Ádebiyat teoriiyası. Toishkent: Sano-standart, 2018.
2. Нуржанов П. Хэзирги қарақалпақ романы. – Нөкис, Билим, 2009.
3. С. Жумағулов. Балалығымнан бир елес. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1987.
4. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent, A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.

TIL BILIMINDE TOPONIMIKANIN TEORIYALIQ SIPATLAMASI

Baltaniyazova N.T.

Berdaq atindağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710518>

Toponimika – til biliminiń geografialıq obyekt atların úyreniwshi áhmiyetli tarawı. Ol onomastikanıń bir baǵıtı sıpatında qalıplesken bolıp, jer atamalarınń kelip shıǵıwı, dúzilisi, leksikalıq-semantikalıq ózgeshelikleri hám sociallıq funkciyaların úyrenedi. Mámleketimizde bul tarawdıń rawajlanıwı gárezsizlik jıllarında jańa basqıshqa kóterildi. Sol sebepli, toponimikanıń teoriyalıq tiykarların tereń úyreniw, onıń xalıqaralıq tájiriybelerdegi ornın hám til bilimindegi rawajlanıw basqıshların tallaw áhmiyetli ilimiy wazıypa esaplanadı. Maqalada toponimikanıń teoriyalıq tiykarları, dúnya til bilimi hám qaraqalpaq til bilimindegi izertlew jumısları, teoriyalar hám kóz qaraslar, sonday-aq, toponimikanıń basqa pánler menen baylanısı haqqında sóz etiledi.

Toponimika sóziniń ózi grekshe “topos” – orın hám “onyma” – atama sózlerinen kelip shıqqan. Bul pán geografialıq obyektler atamalarınń kelip shıǵıwı, strukturası, semantikası, tariyxıy qatlamları hám lingvistikalıq ózgesheliklerin úyrenedi [Qodirov]. Toponimler arqalı xalıqtıń mádeniyatı, tariyxı, turmıs tárizi, etnikalıq quramı, hátteki diniy kózqarasları haqqında maǵlıwmat alıw múmkin [Суперанская].

Toponimika etimologiyalıq, semantikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik strukturası, fonetikalıq ózgerisler, social-funkcionallıq analizler tiykarında tekstologiya, tariyx, sociologiya hám antropologiya sıyaqlı baǵdarlar menen baylanısıp úyrenilip barmaqta. Búgingi kúnde jergilikli hám shet el til bilimi tájiriybelerinde de atap ótıledi. Rus til biliminde toponimika lingvistikalıq mektep sıpatında XX ásir baslarında qalıplesken. E. M. Murzaevtıń “Toponimika” (1974) atlı shıǵarması bul baǵdardağı tiykarǵı teoriyalıq dereklerden biri esaplanadı [Мурзаев]. Ol toponimlerdiń klassifikaciyasın, semantikalıq toparların hám geografialıq obyektler menen qatnasın ilimiy tiykarlap bergen. Sonday-aq, V. A. Nikonov, A. V. Superanskaya sıyaqlı alımlar toponimikanıń lingvistikalıq, stilistikalıq hám mádeniy ózgesheliklerin úyreniw metodikasın islep shıqqan [Никонов].

Inglis til biliminde alıp barılǵan toponimikalıq izertlewler tiykarınan mádeniy hám tariyxıy tiykarǵa iye. G.R. Styuarttıń “Names on the Land” shıǵarması AQShtağı jer atamalarınń tariyxıy tamirlarin ashıp Bergen [Stewart]. Ol toponimlerdi koloniallıq, etnikalıq kóshiwler hám tábiyiy sharayatlarga qarap klassifikaciyalagan. M. Gelling bolsa áyyemgi inglis tiline tiykarlangan halda Angliya geografialıq obyektleriniń atalıw sistemasın úyrenip shıqqan [Gelling]. Bul miynetler toponimikanıń tariyxıy lingvistika menen qanday tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetedi.

Ózbek til bilimi toponimikasini ilimiy izertlewlerinde Nematulla Mallaevtin “Ózbek toponimikasina kirisiv” (1972) miyneti úlken áhmiyetke iye. Ol jer atamaların grammatikalıq, semantikalıq hám stilistikalıq jaqtan tallaw tiykarların belgilep bergen. Mallaev toponimlerdin tariyxıy qatlamların, olardin xalıq awızeki dóretiwshiligi menen baylanıslılıgın anıqlağan [Маллаев]. E.Ğaniev, A.Joraev hám N.Toshboeva sıyaqlı ilimpazlar toponimlerdin aymaqlıq ózgesheliklerin úyrengen [Ғаниев]. Jáne ózbek tiliniń geografialıq terminologiyasınıń rawajlanıwına H.Hasanov salmaqlı úles qostı. Avtordin miynetlerinde [Ҳасанов] ózbek tilindegi geografialıq terminlerdin dárekleri, rawajlanıw basqıshları, úlgileri, orıssha-ózbekshe hám ózbekshe-orıssha túsindirmeleri berilgen.

Qazaq til biliminde bolsa birneshe ilimpazlardin usı máselege arnalğan miynetleri bar. Jergilikli georgrafialıq terminler boyınsha G.Q. Qońqashbaevanın “Qazaq xalıq geografialıq terminleri” (1948) degen temada dissertaciya jaqladı hám baspadan shıqtı [Қонқашпаев]. Bul miynette qazaq hám túrkiy xalıqlar toponimlerinde ushırasatuğın geografialıq terminler sıpatlaması atap ótıledi. Bunnan basqa birneshe ilimpazlardin miynetleri, sonın ishinde A.Ábdiraxmanov, T.Januzaqov, E.Qoyshıbaev hám Q.Rısbergenovalar tárepinen Qazaqstan toponimleriniń quramında ushırasatuğın geografialıq terminler etimologiyası izertlenedi [Әбдірахманов].

Qaraqalpaq til biliminde de toponimikanı izertlew belgili dárejede qalıplesti. Onın leksikası, morfologiyası hám qollanıw ózgesheligin úyreniw baslı talaplardin biri. Qaraqalpaqstan toponimleri haqqında eń dáslepki mağlıwmatlar S.P. Tolstov, T.A. Jdanko, B.V. Adrianov, G.I. Donidze, V.V. Bartold, L.Uspenskiy, N.A.Baskakov, S.Atanıyazov, X.Vamberi hám t.b ilimpazlardin miynetlerinde keltirilgen. Bul ilimpazlar toponimlerdi izertlew dawamında xalıqtın tariyxı, etnografiyası, aymağı hám sonday-aq tariyxıy shıǵısı, formasın óz miynetlerinde keltirip ótken. Bunnan basqa, belgili ilimpazlardan Q.Ábdimuratov, S.Kamalov, X.Esbergenov hám M.Mámbetullaevlardin, Q.Ayimbetov, Ó.Payzullaev, S.Qoraev, Q.Qunnazarovtin miynetlerinde, Q.Seytniyazov, A.Qudiyarov, M.Qurbanov hám G.Mámbetova, G.Abishev, X.Tolıbaevlardin dissertaciya jumıslarında túrli aspektlerde izertlendi.

Qaraqalpaqstan toponimlerin birinshi ret arnawlı izertlegen Q.Ábdimuratov boldı [Абдимуратов]. Ol 1966-jılı «Qaraqalpaqstan toponimleri» degen atamada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Onın bul miynetinde usı aymaqtaǵı bir qatar geografialıq atamalardin strukturalıq-semantikalıq qurılısı keń túrde izertlenip, olardin tariyxıy-etimologiyalıq ózgeshelikleri analizlengen. T.Begjanov penen jazğan «Struktura qaraqalpaskix toponimov» atlı maqalası Qaraqalpaqstan toponimleriniń qurılısına arnalğan [Абдимуратов, Бегжанов]. E.Berdimuratov: “Bul toparǵa kiretuğın geografialıq terminlerdin quramı ádebiy tildin leksikasında ádewir dárejede. Olar da

ádebiy til leksikasınıń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında arnawlı atamalar retinde kem-kem qalıplesip, úlken bir funkcionallıq-stillik qatlamdı payda etkenligi kórinedi” [Бердимуратов]. Bul pikirde geografiyalıq terminlerdiń qaraqalpaq til bilimi terminologiyasında ayırıqsha áhmiyetke iye ekenligin atap ótedi. Z.Dosimov hám X.Egamovlardıń «Jer atamalarınıń qısqasha túsindirme sózligi» degen kitabında *Ámiwdárya, Baday toǵay, Beruniy, Baraqtam qorǵanı, Diywanbegi awılı, Depeliqaq awılı, Dorman awılı, Yawmıtjap awılı, Jumırtaw, Qat awılı, Mańǵıt, Nókis, Aral, Taxıyatas, Qaraqalpaqstan, Qurbanaq* atamaları, olardıń etimologiyası haqqında maǵlıwmatlar berilgen [ДўСИМОВ, ЭГАМОВ].

Sońǵı jıllarda Qaraqalpaqstan toponimlerine arnalǵan bir kandidatlıq dissertaciýalar qorǵaldı. M.Qurbanov óziniń kandidatlıq dissertaciyasında Qaraqalpaqstan jer-suw atamaları quramında ushırasatuǵın oronimikalıq, oykonimikalıq, agroonimikalıq hám gidronimikalıq terminlerdi hár tárepleme izertlegen, olardıń toponimlerdi jasaw xızmetlerin kórsetken [Қурбанов]. G.Mámбетовanıń kandidatlıq dissertaciyasında Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarındaǵı gidronimler leksika-semantikalıq jaqtan etnonimlerge, antroponimlerge zoonimlerge, fitonimlerge, obyektıń tábiyiy-geografiyalıq belgilerine hám ideologizmlerge baylanıslı toparlarǵa ajratılıp, olardıń derivaciyalıq modelleri berilgen [Мәмбетова]. Sonday-aq, bir qansha maqalalarda toponimika máseleleri sóz etildi. Q. Qoshanovtıń Qaraqalpaqstan toponimlerine baylanıslı bir qansha maqalaları járiyalandı. Olarda házirgi dáwirdegi mikrotoponimler, toponimizaciya hám atama qoyıw máseleleri, rus tiliniń tásirinde payda bolǵan Qaraqalpaqstan toponimleri analizlengen [Қошанов]. Bunnan basqa Qaraqalpaqstandaǵı ayırım geografiyalıq atamalar tuwralı bir qatar maqalalar járiyalandı. Máselen, E.Murzaev, M.Mámбетullaev, A.Allamuratov hám X.Esbergenovlardıń *Nókis* toponimi haqqında maqalaları, O.Bekbawlovtıń *Nawqas* toponimi menen *Nókis* etnonimi tuwralı maqalaları járiyalandı. Olardıń ishinde eń dıqqatqa ılayıqlısı Murzaevtıń maqalası edi. Onda *Nókis* toponimi tariyxıy, tillik hám sociallıq aspektte úyrenilgen [Мурзаев].

Juwmaqlap aytqanda, til biliminiń eń áhmiyetli tarawlarınıń biri toponimika qaraqalpaq til biliminiń búgingi kúndegi eń áhmiyetli izertlew obyektleriniń, aktual problemalarınıń biri. Sebebi bul taraw qaraqalpaq tili, qaraqalpaqstan tariyxı, mádeniyatı menen ádebiyatı, sonday-aq, etnologiyası menen psixologiyasına tıǵız baylanısıp ketken. Onda xalıqtıń kóp ásirlik mádeniyatı, úrip-ádetleri, tariyxı hám miyrasları jámlengen menen de ayırıqsha bahalı.

Ádebiyatlar:

1. Qodirov. A. O‘zbek toponimikasi asoslari. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2006.
2. Суперанская А. В. Общая топонимика. – Москва: “Наука”, 1973.

3. Мурзаев Е. М. Топонимика. – Москва: “Наука”, 1974.
4. Никонов В. А. Географические названия мира. – Москва: “Просвещение”, 1973
5. Stewart G. R. Names on the Land. – Boston: Houghton Mifflin, 1945.
6. Gelling M. Signposts to the Past. – Chichester: Phillimore, 1978.
7. Маллаев Н. Ўзбек топонимикасига кириш. – Тошкент: “Фан”, 1972.
8. Ганиев Е. Қашқадарё вилояти топонимлари. – Тошкент, 1985.
9. Ҳасанов Ҳ. География терминлари луғоти. – Тошкент: “Фан”, 1964.
10. Конкашпаев Г. К. Казахские народные географические термины. // Известия АН Каз ССР. Серия география, вып. 3, Алма-Ата. 1951. – №99.
11. Ёбдирахманов А. Топонимика жэне этимология. – Алматы: “Ғылым”, 1975.
12. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1965.
13. Абдимуратов К. О происхождении названия Нукус. // «Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР», 1965.
14. Абдимуратов К., Бегжанов Т. Структура каракалпакских топонимов. // «Советская тюркология», 1971. – №6.
15. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тили терминлери. – Нөкис: “Билим”, 1999.
16. Дўсимов З., Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсіндірме сөзлиги. –Нөкис, “Билим”, 1991.
17. Курбанов М. Қарақалпақ тилидаги географик терминларнинг лексик-грамматик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди. ... дис. – Нукус, 2011.
18. Мәмбетова Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери: Филол. фанлари бўйича док. (PhD) ... дис. – Нукус, 2018.
19. Қощанов Қ. Рус ҳам қарақалпақ тиллериниң өзара байланысы мәселелери. – Нөкис: «Билим», 1991.
20. Мурзаев Э. О происхождения названия Нукус. // «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана», 1967.

JUREK KOMPONENTLI FRAZELOGIZMLERDIN STRUKTURALIQ TIPLERI

Qayıpnazarova U.U.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710526>

Frazeologiya – til biliminiń eń úlken tarawı bolıp, tildin rawajlanıw barısında mudamı jańasha mánilerdi payda etedi rawajlandırıp otıradı. Qaysı tilde bolsa da frazeologiyalıq sóz dizbekleri bir neshe dáwirdin jemisi esaplanadı. Buǵan dálil sıpatında qaraqalpaq tilshi ilimpaz J.Eshbaevtin “Frazeologiyalıq dizbekler bir waqıtları birden payda bolıp qalmastan, tildin rawajlanıwı menen birge bul da udayına rawajlanıp, jańadan payda bolıw arqalı tildin leksikasın bayıtıp otıradı.”- degen pikirini keltirip ótsek boladı [1;7].

Házirgi zaman til biliminde pútkil álemnin tillik kórinisin júzege keltiretuǵın, sonday-aq nızamlıqların úyrenetuǵın baǵdarlar payda boldı. Bul, óz gezeginde, adam balasınıń ózin qorshaǵan dúnya haqqında bilimlerin antropocentristlik paradigma kózqarasınan úyreniw, jónelisinin rawajlanıwı menen tilimizge jańasha baǵdardaǵı tarawlar kirip kele basladı. Ózbek tilshi ilimpazı N.Maxmudovtin pikirinshe: “Til biliminde xalıqtın mentalitetin, tili hám mádeniyatın ózinde sáwlelendiriwshi frazeologizmlerdi lingvomádeniyattanıwdın tıykarǵı birligi sıpatında úyreniwge baǵıshlangan ilimiy – izertlewler júzege keledi. Olarda tıykarınan, frazeologizmlerdin semantikalıq-strukturalıq hám de lingvomádeniy analizge baylanıslı ilimiy- kózqaraslar hám pikirler bildirilgen”- dep aytıp ótedi [2;341].

Haqıyqatında da kiyingi jıllarda frazeologizmlerdin lingvomádeniy ózgesheliklerin úyreniwge baylanıslı bir qansha izertlew jumisları júzege kelgen. Bıraq somatikalıq frazeologizmlerdin lingvomádeniy ózgesheliklerin arnawlı túrde analizlewshi ilimiy-izertlew jumisları júda az. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, hár qanday xalıq hám milletin basqalardan ayırıp turıwshı milliy dástúrleri, úrp-ádetleri hám sóylew mádeniyatı bar. Eń dáslep sózdin tásirililigin kúsheytıwshi hám gápke emocional-ekspressivlik máni beriwshi somatikalıq frazeologizmlerdin til biliminde payda bolıwına hám de mánisine, basqa frazeologizmlerden ajralıp turatuǵın belgilerine toqtalıp ótiwimiz kerek.

Dáslepki waqıtlarda somatikalıq frazeologizmlerdi haywan hám insan ushın tán bolǵan ózgesheliklerine qarap ayırıp otırmaǵan. Ilim pánnin rawajlanıwı menen frazeologizmlerdi hár qıylı atqaratuǵın hám qollanılatuǵın ózgesheliklerine qaray bir neshe toparlarǵa ajratqan. Somatizm ataması grek tilinen alınıp “soma” - “dene” degen mánisti bildiredi. Bárshege belgili bolǵanıday eń dáslep bul atamanı Eston tili

frazeologiyasın úyrengen alım F.Vakk qollandı. F.Vakk somatizmlerge adam yamasa haywan denesi aǵzalarınıń atların, denedegi toqımalar hám suyıqlıqlar atların (“qan”, “suyek”, “nerv” hám basqalar), sonıń menen birge ápiwayı mánide emes, al awıspalı, simvolıq mánide qollanıwshı turaqlı sóz dizbeklerge artikulyaciyalıq belgileri hám júz ańlatpaların kirgizgen [3]. Biraq O.Nazarov somatikalıq komponentli frazeologiyalıq birlikler toparına tek insan denesi aǵzaların ataytuǵın birliklerdi kirgizedi [4].

Al, biziń pikirimizshe, somatikalıq frazeologizmler qatarına tek ǵana adam dene múshelerine baylanıslı frazeologizmler emes, bálki, haywanlardıń dene aǵzaların bildiretuǵın sózlerden quralǵan frazeologizmlerdi de kirgiziwimiz kerek. Sebebi, bunday frazeologiyalıq birlikler kóbinese insannıń sırtqı kórinisi, ishki qásiyetleri, ruwxıy jaǵdayı hám hárezetlerin ápiwayı mánide emes awıspalı, simvolıq túrde ańlatadı. Búgingi kúnde somatikalıq frazeologizmlerdi zoonimler, naqıl-maqallar hám aforizm sózlerden ajratıp kórsetiw til biliminde áhmiyetli máselelerdiń birine aylandı. Ásirese, somatikalıq frazeologizmler hám olardıń komponentlik strukturaları arasındaqı ayırmashılıqlardı anıq ajratıp kórsetiw, olardıń semantikalıq hám pragmatikalıq funkciyaların túsiniw til biliminde jańa analitikalıq qatnaslardı talap etpekte. Sonlıqtan, maqalamızda somatikalıq frazeologizmlerdi komponent strukturası boyınsha klassifikaciyalap, olardı motiv, mifonim hám zoonim sıyaqlı elementler tiykarında jaratılıwın analizlep, hár bir modeldi mısallar menen kórsetiwge hárezet qıldıq.

Bizge belgili, somatikalıq frazeologizmlerdiń tiykarǵı wazıypası – bir insannıń psixologiyalıq jaǵdayın, minez-qulqın tásirli hám obrazlı túrde súwretlew bolıp tabıladı. Tap usınday wazıypa haywan aǵzaları tiykarında qalıplesken frazeologiyalıq birliklerge de tán. Máselen, “*qoyan júrek*” frazeologizmi adamnıń qorqaq ekenligin bildiriw ushın qollanıladı. Bul jerde “*qoyan*” obrazı haywanlardıń tábiyiy minez-qulqına tiykarlanadı: qoyanlar, ádette, júdá qorqaq haywan sıpatında súwretlenedi. Sonlıqtan, adamnıń júregi “*qoyan júregi*” menen awıspalı mániste salıstırıladı hám olardıń ruwxıy ázziligi atap ótıledi. Bunday mısallar haywanlardıń dene aǵzaları menen baylanıslı frazeologiyalıq birlikler de somatikalıq frazeologizm sıpatında qarastırılıwı ilimiy jaqtan tiykarlı. Sebebi, bul birlikler de antropomorfikalıq (insandı haywan arqalı súwretlew) kózqarası tiykarında qalıplesken bolıp, insannıń hár qıylı ózgesheliklerin bildiriwge xızmet etedi. Sonlıqtan, somatikalıq frazeologizmlerdi tallawda tek ǵana adamnıń dene aǵzalarına emes, al haywanlarǵa tiyisli dene aǵzalarına da ayrıqsha itibar qaratuw kerek.

Bunday somatikalıq frazeologizmlerdi tómendegi strukturalıq tiplerde ushıratımız.

Zoonim: qoyan+ júrek, yaǵnıy zoonim+ júrek somatizmi arqalı jasalıp, qorqaq adam degen mánisti ańlatadı. Qoyan — haywanlar ishinde eń qorqaǵı sıpatında sáwlelenedi. Júrek — kúsh-ǵayrat sıpatında beriledi. Sonıń ushın bul somatikalıq frazeologizm “*qoyan júrek*”, yaǵnıy qorqaq adam delinedi.

Mısalı: - Sen *qoyan júrek* ediń goy? - Eger, jas kishiligime nuqsan kelmese, seni ózińe aspanda kórgen aqmaq, saǵaldıń dostı iyt der edim. T.Qayıpbergenov (Qaraqalpaq dástanı «Mamanbiy ápsanası» 209-bet).

Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde mifonim + júrek kórinisindegi somatikalıq frazeologizmlerde ushrasadı. Mifonim – bul mifologiyalıq xarakterdegi atama, yaǵnıy xalıq awızeki dóretiwshiligi (mif, ápsana, epos) tiykarında júzege kelgen qaharmanlar, janzatlar, dáwler, jinler hám basqa birliklerdiń atları bolıp, olar semantikalıq jaqtan turaqlı túsiniklerdi bildiredi.

Mifonim: Dáw (adam qıyalındaǵı úlken, qorqınıshlı maqluq), frazeologiyalıq mánisi boyınsha batır, márt, qorıqpas adam [5;52].

Dáw - kóbinese unamsız, qorqınıshlı obraz. Al, júrek bolsa miyrimlilik hám muhabbat sıpatında túsiniledi sonlıqtan da “*dáw júrek*” - erlik penen birge ashıw yaqı mártlikti de ańlatadı. Mısalı: Iyesinen qashıp ketpey, olar ólgen soń qalǵan balalarına ǵamxorlıq etip elge ákelgen, sóytip, *dáwjúrek*, watan súyer atanǵan bala bolǵan. T.Qayıpbergenov (Qaraqalpaq dástanı “Baxıtsızlar” 5-bet).

Til biliminde “motiv” túsinigi sózdiń forması menen onıń mánisi arasındadı baylanıstı ańlatadı. Yaǵnıy, sózdiń sırtqı forması arqalı onıń mánisin túsiniw múmkin bolsa, bul sóz motivlengen bolıp esaplanadı. Motiv tek ǵana ayırım sózlerde emes, al frazeologiyalıq birlikler hám metaforalıq sóz dizbekleriniń quramında da ushırasadı. Ásirese, “júrek” komponentiniń qatnasıwındaǵı sóz dizbekleri bunday semantikalıq motivlerdiń bar ekenligin kórsetedi. Mısalı, qaraqalpaq tilinde “*tas júrek*” somatikalıq frazeologizimi tómendegishe ańlatıladı.

Motiv: Tas- qattı, suwıq nárseni bildiredi. Ańlatatuǵın mánisi boyınsha miyrimsiz adam, rehimsiz, jawız [5;144]. Tas - qattı, suwıq, bekkem degen mánilerdi bildiredi. Sonlıqtan, “*tas júrek*” sózi metaforalıq túrde sezimsiz, miyrimsiz adamdı súwretlew ushın qollanıladı. Bul jerde semantikalıq tiykar (yaǵnıy, motiv) bar - júrektiń “*tastay qattılıǵı*” arqalı mánis ańlatılǵan. Mısalı: Yapırmay, bala, hámme hayran qaldı, sonday-am *tas júrek* adamlar boladı eken! (K.Raxmanov “Birinshe muhabbat” 27-bet).

“*Taza júrek*” somatikalıq frazeologizimi de motiv bola aladı.

Motiv: taza - hadallıq, aq kewil

Taza júrek - pák niyetli, hadal adam, ǵunasız, jaman niyeti joq insan.

“Taza” – páklik, ádepli yamasa hújdanlı degen motivti bildiredi. “Júrek” bolsa, ádette, insannıń ishki dúnyası, sezimleri, niyetleri menen baylanıslı. Bul “ádep-ikramlılıq páklik motiv + júrek” modeli. Mısalı: Onıń denesi de taza ózi de *taza júrekli*. (G.Esemuratova “Kempir apamnıń romanı” 48-bet)

Qara júrek motiv;

Motiv: jawızlıq, kóralmawshılıq.

miyrimisiz, jawız, zalım [5;108]. “Qara” – unamsızlıq, jawızlıq belgisi. Júrek-sezimler jaylasqan emociyalıq aǵza esaplanadı, sonlıqtan bul jerde “jawızlıq motivi + júrek” modeli. Misalı: *Qara júrek* dushpanlar elge iritki salıp, Amangeldi qamalǵa aldı. (Berdaq “Amangeldi dástanı”)

Joqarida kórsetilgen mısallardıń hámmesi “motiv + júrek” modeli - bul frazeologiyalıq birliklerde “júrek” sózi menen birge qollanılatuǵın, belgili bir psixologiyalıq,emocional mazmunlı birlikler arqalı payda bolǵan sóz dizbekleri. Kórsetilgen úlgilerdegi mısallarda motiv – semantikalıq oray, júrek - somatikalıq belgi bolıp xızmet etedi.

Juwmaqlap aytqanda, somatikalıq frazeologizmler til birlikleri arasında quramalı semantikalıq qurılısqa iye bolǵan frazeologizmler qatarına kiredi. Olardıń quramında qatnasıwshı komponentler - motiv, mifonim hám zoonimler usı birliklerdiń mánilik jaqtan bayıwın támiyinlep ǵana qoymastan, al olardıń stilistikalıq hám funkcionallıq mánisin de belgileydi. Bunday izertlewler, bir tárepten, frazeologiyalıq birliklerdiń milliy-mádeniy ózgesheliklerin anıqlawǵa xızmet etse, ekinshi tárepten, olardı zamanagóy lingvistikalıq tallaw usılları járdeminde tereńirek úyreniw imkaniyatın beredi. Keleshekte qaraqalpaq tilindegi basqa somatikalıq birliklerdi de strukturalıq-semantikalıq hám mádeniy-pragmatikalıq qatnaslar tiykarında izertlew áhmiyetli wazıypalardan biri.

Ádebiyatlar:

1. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис, Қарақалпақстан, Б. 1985.
2. Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // «Ўзбек тили ва адабиёти», 2015, 5-сон, 341-бет;
3. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка: АКД. – Таллин, 1964.- С. 23.
4. Назаров О. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов в русском и туркменском языках: Автореф. дис. канд. ... филол. наук. – Ашхабад, 1973. – 26 с.
5. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2018.

NOKIS QALASI ODonimlerinin GRAMMATIKALIQ QURILISINA QARAY TURLERI (KOSHE ATAMALARI MISALINDA)

Jarekeev M.B.

ÓZRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710530>

Odonim – lingvistikalıq termin bolıp, toponimika iliminiń quramında úyreniledi. Terminler dáslep quramalı hám túsiniqsizdey bolıp kóringeni menen, olardı tereńirek úyrengenimizde olardıń tórkininde belgili bir mánisti óz ishine alǵan boladı. Áne, usılar ilimde úyreniledi hám jetilistiriledi.

Búgingi kúnde dúnya onomatologiyasınıń eń áhmiyetli wazıypalarınan biri – barlıq onomastikalıq terminologiyanı tártipke salıw bolıp tabıladı. XX ásirdeń 50-jıllarında francuz lingvistleri (J. Herbillon, A. Cornoy, L. S'auveur) toponimlerdi úyreniw barısında terminologiyalıq apparattı islep shıǵıwdı alǵa súredi hám usı izertlew barısında odonim (grek. ódòς - “jol”) atamasın kirgizgen. [Еропова: 224] Odonim – qaladaǵı hárqanday kishi obyektler, sonıń ishinde, gúzar, kóshe, jol, ótkel, tuyıq hám basqa kishi toponimlerdiń ulıwmalıq ataması. Solay eken, qaladaǵı hárqanday kishi obyektlerdiń ataması onıń úlken, keń yaki kishi – biliner-bilinbes bolıwına qaramastan ol odonim bolıp tabıladı. Mine, usınday birneshe sózdiń ornına bir ǵana termin, yaǵnıy bir sóz benen qollanıw ilimde qolaylılıq tuwdıradı. Ulıwmastırıp aytqanda, joqarıda atap ótkenimizdey toponimika iliminde odonimlerdiń birneshe túrleri bar.

Bul maqalamızda Nókis qalasında jaylasqan toponimler, sonıń ishinde, odonimlerdiń dúzilisi haqqında sóz etemiz. Nókis qalasında shama menen 1500 ge shamalas odonim bar, solardan 80 ge juwıq ótkel (qaladaǵı uzın, tuwrı hám keń kóshe), 8 tuyıq (kesip ótiw jolı hám ótiw jolı bolmaǵan kóshe) kósheler, 2 gúzar, yaǵnıy qattı (asfalt-beton, cement-beton) qaplamalı avtomobil jollar (I.Karimov hám “Ózbekstan gúzarları”) hám 1400 ge shamalas kóshe bar. Nókis qalasındaǵı bul kósheler 70 ten zıyat mákan puqaralar jıyınında jaylasqan bolıp, onnan basqa qalada 11 qábirstan, 3 demalıw baǵı, 1 maydan bar. Kórinip turǵanıday, paytaxtıımızdaǵı kishi obyektler san jaǵınan kóp, al úlken obyektler onsha kóp emes.

Toponimler óziniń xarakteri menen jay sózlerden parıq qıladı. Sózdiń morfologiyalıq qurılısın anıqlaw sóz hám morfemanıń (túbir morfema hám affikslik morfema), түbir hám tiykardıń qatnasın belgilew, morfemalardıń hár túrli tiptegi qurılısın úyreniwden ibarat bolsa, toponimlerdiń morfologiyalıq qurılısında bul process birqansha qıyın.

Toponimlarning komponentlarini o'z ara qatnashga kirishi affiksatsiya (yana morfologiyaliq) ham kompozitsiyaliq (yana sintaksislik) usullarda bo'lishi mumkin. So'ngi qaray toponimlar joy ham qosha toponimlar bo'ladi. Ushbu ko'zqarastan Nohis qalasidagi koshche atamalarin grammatikaliq qurilisina qaray joy ham qosha toponimlarga bo'lishga bo'ladi.

Joy toponimlarning ayirimi quramida so'z jashash formant bo'lishi yana kerisinshe bo'lmashi, ya'ni sol ko'rsatkishda bo'lishi mumkin. Demak, Nohis qalasidagi joy toponimlar eki turli modelde ushirasadi. Bular:

1. Tuvir modelidagi toponimlar
2. Tuvir+affiks modelidagi toponimlar

Tuvir modelidagi toponimlar bir sostavli atamalardi o'z ishini alip, olarning quramida heshqanday grammatikaliq ko'rsatkish bo'lmaydi. Bunday toponimlar tuvir so'z ko'rinisidagi so'zlerden ibarat bo'lip, morfologiyaliq jaktan atliqlardan jashalgan. Olardi tomendegishe toparlarga ajratishga bo'ladi:

- adam atlarina baylanishi tuvir toponimlar (Hurliman, Ajiniyaz, Nawayi, Berdaq, Abay, Tumaris, Saadiy, Begis, Alpamis, Edige, Gulayim, Sarbinaz, Aybek, Babur);
- belgili tariyxli orinlar, qala atlarina baylanishi toponimlar (Shimbay, Aral, Qoqand, Beruniy, Ornek, Samarqand, Mangit, Kenimex, Jayhun, Edil);
- abstrakt atliqlardan bolgan toponimlar (Xoshamet, Parwaz, Marifat, Iqbal, Itibar, Arziw, Tilek, Shugla, Nasiyat, Ziyet, Tabis, Dawran, Bilim, Awmet, Bereket).

Nohis qalasidagi tuvir+affiks modelidagi toponimlar -lar/-ler, -liq/-lik, -shiliq/-shilik, -stan, -kesh, -li/-li siyaqli affikslarning qatnasida jashalgan.

-lar/-ler affiksi

O'zbek toponimist alimi, professor A. Gulomov bul affiksti so'z jashaytugin morfemalar qatarina kirgizbeydi. Oni pikirinshe, bul qosimta belgisiz kopshilik, hurmetti, abstrakt tusinikni konkretlestirishdi, uliwmaligti a'latadi. -lar affiksi adam atlarin jashawda da qollaniladi. Maselen, Qizlarxan, Aylarxan siyaqli. Biraq, bunda ol so'z jashaw xizmetinde kelmegen. So'z manisine tasir etpegen. [Qorayev: 8]

Toponimiyada bul affiks toponim jashash topoformant esaplanadi. Nohis qalasi toponimlari arasida bunday toponimlar ushirasadi: Sayaxatshilar, Baqsilar, Oqiwshilar, Iskerler, Haweskerler, Urpaqlar, Arziqlar, Shegarashilar, Gozzallar h.t.b.

Bulardan belgili bolganiday, -lar/-ler affiksi kopshilik jagdaylarda adamga baylanishi, kashipki baylanishi toponimlardi jashawda qollaniladi.

-liq/-lik, -li/-li affikslari

-liq/-lik affikslari Nohis toponimlerin jashawda jiyi qollaniladi. Bularga tomendegishe toponimlardi kirgizishga bo'ladi:

Doslıq, Gárezsizlik, Mángilik, Saqıylıq, Salamatlıq, Tuwısqanlıq, Haqıyqatlıq, Múriwbetlik, Pidayılıq, Birlik, Ádillik, Azatlıq.

Qaraqalpaq tilinde -lı/-li affiksi atlıq sózlerdin tiykarına jalğanıp, adamnıń jaǵdayına, oyna, sıpatına, istin awır ya jeńilligine baylanıslı túsiniklerdi ańlatatuǵın kelbetliklerdi jasaydı. Bul affikslerdin tariyxıy jaqtan tolıq túri -lıq/-lik esaplanadı. [Da'wletov, Da'wletov, Qudaybergenov: 55]

-lı/-li affiksi biz úyrenip atırǵan aymaqta tómendegishe toponimlik tiplerdi dúzip keledi:

Áwmetli, Ilimli, Nurlı, Ustalı, Quyashlı, Hújdánlı, Jılǵalı, Baǵanalı, Gazlı, Nazlı, Biyli, Sayamanlı, Baxıtlı, Dármanlı, Gújimli, Maqsetli, Maqsımlı, Iymanlı, Quwanışlı.

-lı/-li formasınıń eń eski forması -laq esaplanadı. Nókis toponimleri arasında usı júdá az gezlesetuǵın -laq affikslik forması menen jasalǵan *Taslaq, Qumlaq* sıyaqlı toponimler de ushırasadı. Qazaq tilindegi toponimlerde bul affiks -taq/-daq formasında keledi: *tastaq, qumdaq*. Bul haqqında bılay delingen:

«Bul affiks házirgi qazaq tilinde *tastaq, qumdaq, sazdaq*» degen sózlerde saqlanǵan. Bul sózler «*taslı, qumlı, sazlı*» degen formalarda da gezlesedi. Bunnan -laq/-lek, -taq/-tek, -dıq/-dik fonetikalıq variantları, bunnan mákandı, orındı bildiretuǵın -lıq/-lik, -dıq/-dik, -tıq/-tik variantlarına bólingen. [Әбдирахманов: 132]

Hárbir til toponimleri óz qásiyetlerine hám toponimlik modellerine iye. Mısalı, ózbekshe toponimler, kóbinese birneshe elementlerden ibarat boladı, qosımtalar túbirden keledi, kelbetlik atlıqtan aldın turadı. Tájik tilinde bolsa kerisinshe boladı, yaǵnıy atlıqtan keyin feyil de keliwi múmkin. Qaraqalpaq toponimiyasında bunı Nókis qalasındaǵı qospa toponimler mısasında úyreniwge háreket etemiz.

Nókis qalasındaǵı qospa toponimler kompoziciya jolı menen eki yamasa onnan da artıq sózlerdin birigiwi yamasa dizbeklesiwinen payda boladı. Qospa atamalardıń jasalıw tipleri hám modelleri hár túrli. Bunday toponimlerdin kópshiligi orın mánisin bildiriwshi **el, jol, gúzar, jer** sıyaqlı sózlerdin qatnasında jasalǵanın kóriwge boladı:

«ótkel» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Musaev ótkeli, Báhar ótkeli, Ağartıwshılar ótkeli, Párwaz ótkeli, Gúlbaǵ ótkeli, Áwmetli ótkeli, Olimpiya ótkeli, O.Xalmuratov ótkeli, Berdaq ótkeli, Nayman ótkeli, M.Dáribaev ótkeli.*

«jol» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Hawa jolları, Shımbay jolı, Ullı jol, Qos jol, Aydın jol, Qus jolı, Aq jol, Aydos jol, Taza jol, Nurlı jol.*

«qala» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Jańa qala, Jambasqala, Aq qala, Iyshan qala, Áwez qala, Gáwir qala, Topıraq qala, Aqshaxan qala, Búrkıt qala, Aydos qala, Qıyat qala, Qır qala, Bes qala, Xoja qala, Ayaz qala, Taza qala.*

«el» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Miyweli el, Eli abat, Qúdiretli el, Ulli el, Birlikli el, Aydın el, Keñesli el, Bereketli el, Quyashlı el, Quthı el, Azat el, Muratlı el, Ağla el, Jańa el, Shadlı el.*

«gúzar» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Ózbekstan gúzarı, Gúlli gúzar, Keleshek gúzarı.*

«abat» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Paxta abat, Qıyat abat, Miyнет abat, Nurabat.*

«jer» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Ana jer, Jańa jer, Gújim jer, Payızlı jer, Boz jer.*

«bağ» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Alma bağ, Qoy bağ, Miyweli bağ, Sayalı bağ, Sultan bağ.*

Biz Nókis qalasındaǵı qospa toponimlerdi tómendedishe modellerge ajratıwdı maqul kórdik:

1. Túbir+túbir modelindegi toponimler

2. Túbir+túbir+affiks modelindegi toponimler

Bul toponimler morfologiyalıq jaqtan tómendedishe tiplerdi payda etedi:

1) «Atlıq hám atlıq» tipi. Bunday toponimlerdiń quramında grammatikalıq belginiń bolıwı yamasa bolmawına qaramastan, sintaksislik jaqtan anıqlawısh+anıqlanıwshı qatnasta boladı. Máselen, *Báhár ótkeli, Ağartıwshılar ótkeli, Párwaz ótkeli, Hawa jolları, Gúlbağ ótkeli, Olimpiya ótkeli, Shımbay jolı h.t.b.*

Nókis qalasındaǵı kóshe atamalarınń ishinde adam atlarına baylanıslı qospa toponimler kópshilikti quraydı. Olardıń qollanıwında eki túrli ózgeshelik kózge taslanadı. Birinshisi, qospa toponimler adam atı hám familiyası kórinisinde ushırasadı: *Seyfulǵabit Májitov, Qallı Ayımbetov, Sadıq Nurımbetov, Esjan Qospolatov, Aytjan Xojalepesov, Allayar Dosnazarov, Marat Nurmammedov h.t.b.*

Ekinshisi, belgili adam atları óz ayqınlawıshına iye bolǵan halatta ushırasadı: *Ernazar alakóz, Qıyas jıraw, Ormanbet biy, Jiyen jıraw, Ámet baqsı, Súyew baqsı, Sapalaq palwan, Muwsa baqsı, Tolıbay shayır, Aytjan jıraw, Gúlmurat shayır.*

Bulardıń ishinde atlıq+atlıq+atlıq modelindegi toponimler de ushırasadı: *Akademik Charjaw Abdirov, Akademik Tursınbay Eshjanov, General Usnatdin Ótemuratov, Orazbay Xalmuratov ótkeli, Shayx Najimiddin Qubra sıyaqlılar.*

Bunda belgili adam atları ózleriniń ayqınlawıshları menen birge dizbeklesip qollanılgan. Bunda birinshi komponent baǵınıńqı boladı. Ol ekinshi komponenttiń kimgе yamasa nege qaraytuǵınlıǵın bildiredi.

2) «Kelbetlik hám atlıq» tipi. Toponimlerdiń «kelbetlik hám atlıq» tipindegi jasalıwı eń kóp tarqalgan model esaplanadı: *Áwmetli ótkeli, Taza jol, Nurlı jol, Miyweli el, Eli abat, Qúdiretli el, Birlikli el, Aydın el, Keñesli el, Bereketli el, Quyashlı el.*

3) «Sanlıq hám atlıq» tipi. Bul tiptegi toponimlerdin komponentleri de anıqlawshı+anıqlanıwshı qatnasta boladı. Bul tiptegi toponimlerdin birinshi komponenti sıpatında numerativ sózler qatnasadı: *Qos arna, Jekke terek, Qoskól, Jeti ıqlım, Qos batır, Úsh temir, Bes kópir, Bes perde, Togızınshı may, Bes qala, Bes sağa.*

4) «Feyil hám atlıq» tipi. Nókis qalası toponimleri arasında bunday tiptegi toponimler júdá suyrek ushırasadı: *Qazan ketken, Xalıq súyer, Teńge shashqan, Qattı aǵar.*

Juwmaqlap aytqanda, Nókis qalasındaǵı toponimler morfologiyalıq-grammatikalıq qurılısı jaǵınan jay hám qospa toponimler túrinde ushırasadı. Túbir sóz kórinisindegi toponimler morfologiyalıq jaqtan kóbinese atlıqlardan jasalǵan bolsa, túbir+affiks modelindegi toponimler -lar/-ler, -lıq/-lik, -shılıq/-shilik, -stan, kesh, -lı/-li sıyaqlı affikslerdin qatnasında jasalǵan.

Nókis qalasındaǵı qospa toponimlerdin kópshiligi orın mánisin bildiriwshi **el, jol, gúzar, jer, qala, jol** sıyaqlı sózlerdin qatnasında kelgenin kóriwge boladı.

Biz Nókis qalasındaǵı qospa toponimlerde qurılısı jaǵınan túbir+túbir modelindegi toponimler hám túbir+túbir+affiks modelindegi toponimlerde ajıratıp úyrendik. Sonday-aq, qospa toponimlerde «atlıq+atlıq», «kelbetlik+atlıq», «sanlıq+atlıq», «feyil+atlıq» sıyaqlı morfologiyalıq tiplerge jikledik hám olardıń ózine tán ózgesheliklerin anıqlaw maqsetinde analizledik.

Ádebiyatlar:

1. Da'wletov A., Da'wletov M., Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis, «Bilim», 2010.
2. Qorayev S. Toponimika. Toshkent, 2006.
3. Абишев Г. Шымбай районы топонимлеринин тарийхый-лингвистикалық анализи.: Филол. илим. филос. док ... дисс. – Нөкис: 2019.
4. Әбдирахманов А. Топонимика және этимология. Алматы, «Ғылым», 1975.
5. Егорова Л.В. К вопросу изучения топонимов в современной парадигме лингвистических исследований // Вестник Чувашского университета. 2018. № 2.
6. Курбанов М. Қарақалпақ тилиндеги географиялық терминлердин лексика-грамматикалық өзгешеликтери: филол. илим. канд. дис. – Нөкис: 2011.

ЎРТА ОСИЁГА АМУДАРЬЁ ЭКСПЕДИЦИЯСИНING ТАШКИЛЛАШТИРИЛИШИНING ТАРИХИЙ САБАБЛАРИ

Тасполатова Г.Е.

ЎзРФАҚҚБ Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710539>

Ҳар бир халқ маълум бир табиий ва ижтимоий муҳитда яшайди ва ривожланади. Биз ўрганаётган даврда қорақалпоқ халқи ўз тарихини жуда оғир табиий ва сиёсий шароитларда яратган. Ўша пайтларда қорақалпоқларнинг табиий муҳити аҳоли учун яхши деҳқончиликни йўлга қўйиш учун ноқулай эди. Чунки, бир томондан қорақалпоқ халқи бевосита теварак-атрофга табиатга боғлиқ бўлиб, айнан шу нарса асосан хўжалик турларини ва унинг ривожланиш йўналишларини белгилаб берган. Оғир табиий шароитларга дуч келганда, улар баъзан мағлуб бўлиб, яшаш учун мос аҳоли жойларини излаб ченинишга мажбур бўлди. Бу орада кўп асрлик тажриба шаклланиб, қорақалпоқлар аста-секин табиий шароитларнинг ўзига хос хусусиятларига мослаша бошлади. Ўзига хос табиий муҳит бутун Ўрта Осиёда деҳқончилик (ўтроқ) ва чорвачилик (кўчманчи) жамиятларининг узоқ муддатли бирга яшаши имкониятини яратди. Асрлар давомида қорақалпоқлар деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик, овчилик ва ҳоказоларни муваффақиятли бирлаштириб, мураккаб иқтисодий ўзлаштирдилар ва уларнинг ҳаётида савдо-сотиқ ҳам муҳим ўринни эгаллади.

Иккинчи томондан эса, бу давр қорақалпоқ халқининг сиёсий жиҳатдан энг катта ўзгаришларга учраган даври ҳисобланади. Хива хонлиги ҳудудининг 1873 йил 29 май санасида Чор Россияси томонидан ишғол этилиши, икки давлат ўртасида 1873 йил 12 августта Гендимиён битимининг тузилиши натижасида мазкур ҳудудда яшовчи қорақалпоқ халқининг ҳудудлари иккига бўлинишига ва ижтимоий ҳаётда катта ўзгаришларга олиб келди.

Шу ўринда, XIX асрнинг иккинчи ярмидаги қорақалпоқлар тарихини ўрганиш жараёнида ўша даврдаги этник муҳитни этиборсиз қолдириб бўлмайди. Ҳар қандай жамият ривожига табиий омиллардан ташқари ташқи омил – яъни қўшни жамиятлар ҳам таъсир кўрсатади, улар ҳам табиий равишда ўзгаришсиз қолмайди. Қорақалпоқ халқи тарихини ҳам Ўрта Осиёдаги ўзбек, тожик, қozoқ, туркман ва бошқа халқларнинг тарихи каби, бошқа халқлардан ажратиб ўрганиб бўлмайди.

Мана шундай, тарихан оғир вазиятда қорақалпоқ-рус муносабатлари шаклланиб бошлайди. Ўтган асрлардаги Россия империяси билан алоқа бутун Марказий Осиё минтақасининг тақдирига ҳам ижобий, ҳам салбий томондан

фундаментал таъсир кўрсатди. Бу қорақалпоқ халқининг манфаатларини Россия манфаатлари билан боғлашнинг оғир шароитларида секин кечган узоқ муддатли ва мураккаб жараён эди. Қорақалпоқ халқи нигоҳини Россияга қаратган ҳолда, доимо сиёсий ғимояга интилди, барқарорликни орзу қилди, кудратли куч ёрдамида тинч ҳаётни таъминлашга, жунғорлар ва яқин қўшнилари бўлган қозоқлар ва туркманларнинг ҳужумларидан ўзини ғимоя қилишига умид қилди. Қорақалпоқларнинг Россияга бир неча бор уларни фуқароликка қабул қилиш таклифи билан мурожаат қилганликларининг биринчи сабаби шу эди.

Шу ўринда, русларнинг ҳам Ўрта Осиёга қизиқиш сабаблари бор эди. Улардан бири ва энг асосийси Ўрта Осиё орқали Ҳиндистонга борадиган савдо йўллари тиклаш эди. Олтин Ўрданинг қулаши ва Қозон ҳамда Астраханнинг завт этилиши билан Волга дарёси бутунлай рус дарёсига айланди. Бу дарёё орқали шарққа йўналиш ғояси рус подшоҳи Ионна(Иван) IV Васильевични жуда қизиқтиради. Ионна(Иван) IV дан бошлаб бу ғоя рус подшоҳларини тарк этмади [Гиршфельд и Галкин:10].

Мазкур ғоянинг амалга очишига катта ҳисса қўшган шахс, яна бир рус подшоҳи Петр I нинг таъбири билан айтганда: “Болтиқбўйи ва Қора денгизларда Европага дераза очар экан, Қирғиз(қозоқ бўлиши мумкин) ва туркман чўллари орқали Осиё давлатлари эшикларига калит қидирди”. Марказий Осиёнинг фаол дарёси Амударёё ёрдамида Ҳиндистонга тўғридан-тўғри борадиган сув йўлини қидирди [Гиршфельд и Галкин:11]. Шундай қилиб, илгари Каспий денгизига қуйиладиган Амударёёнинг ўзанини рус босқинларидан кўрқиб, хиваликлар тўсиб қўйгани ҳақидаги хабар Пётрга етиб келди. Улар подшоҳга Каспий орқали Ҳиндистонга борадиган улкан сув йўлини кўрсатдилар ва Петрнинг онгида дарёёнинг аввалги оқимини тиклаш истаги пайдо бўлди. Туркманлар ёрдамида Амударёёнинг ғарбий каналида қурилган тўғонларни бузиш эҳтимоли ҳақидаги миш-мишлар ва дарёёнинг олтин қумларни ювиб кетиши ҳақидаги хабарлар ниҳоят Петрни ўйлаган режасини амалга оширишга ундади ва у Ходжа Мухаммедханни Хива тахтига ўтиришини табриклаш баҳонасида кабардин князи, капитан Бекович-Черкасский босчилигида экспедиция юборишга қарор қилади [Гиршфельд и Галкин:11]. Бу экспедициянинг Хива хони Шерғазихон томонидан ҳийла йўли билан яқсон қилиниши ва Бековичнинг ишончига ўз калласи билан тўлов қилгани тарихдан маълум. Хива хонлигига биринчи ташкил этилган экспедицияларнинг юборилиш сабаби шулар эди.

Табиийки, қорақалпоқ-рус муносабатларининг ўрнатилиши аҳолининг савдо-иқтисодий манфаатларидан келиб чиқиб, нафақат Ўрта Осиё, балки Рус бозорларида ҳам ўзини зарур маҳсулотлар билан таъминлашдан келиб чиққан эди.

Туркистон савдогарлари рус бозорларини дастлаб кашф этган ва эгаллаганлар. Рус тарихчиларининг маълумотларига кўра, Туркистон савдогарлари 1364 йил Нижний Новгородга борганлар [Др. Боймирза Ҳайит:65]. Шундан сўнг, Россия ва Ўрта Осиё хонликлари ўртасида муҳим алоқалар асрлар давомида сақланган бўлиб, масалан қорақалпоқлар руслар билан ўзаро савдо алоқаларига қадимдан-оқ фаол қатнашарди. Қорақалпоқ савдогарлари рус шаҳарларининг тез-тез меҳмони бўларди. Улар Россиядан товарлар, кийимлар сотиб олади, ўзлари эса жун, қўй териси ваҳоказо шундай маҳсулотларни сотади. Савдонинг сезиларли даражада ривожланганлигига 1722 йили қорақалпоқларнинг Россияга минг туялик савдо карвони билан борганлиги [Камалов С., Қосбергенов Р., Қосымбетов И., Қощанов А:10] далил бўлади.

Ўз навбатида Россиянинг Ўрта Осиё халқларига, жумладан, қорақалпоқларга муносабати мотиви эса савдо мақсадларидан узоқ эди. Россия XVI асрдан бери Сибир орқали Хитойга, Туркистон орқали Ҳиндистонга ва Кавказ орқали Эрон ҳамда Туркияга чиқиш мақсадида бўлса ҳам XVIII нинг бошларига қадар Туркистонга қарши тўғридан-тўғри ҳарбий юришни ташкил қила олмади [Др. Боймирза Ҳайит:69]. Биринчи навбатда рус императори Петр I Ҳиндистан билан савдо алоқаларини ўрнатиш учун қулай савдо йўлларини изларди. Бу фикрнинг активлашувига эса қуйидаги бир воқеа сабаб бўлади. Бу ҳодиса Хорезмда Амударёнинг Каспий денгизига қуйган эски тармоғида майда кум-олтин кўп эканлиги ҳақида хабарнинг тарқалиши сабаб бўлди. 1714 йили Москвага келган туркман савдогар Хожа Непес Рус Петр I га Амударёдаги олтин кум ҳақида хабар беради. Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган олтин конлари тўғрисидаги маълумотларнинг ишончлилигини текшириш 1717 йилда Хива хонлигига Бекович-Черкасский экспедициясининг вазифаларидан бири бўлиб, натижасиз якунланди.

Аммо бу мақсад, яни олтин конларини излаш ва янги йўлларнинг изланиши каби мақсадлар шу ҳолида қолиб кетмади. Россия оқир-оқибатда 1873 йил 29-майда Хива хонлиги босиб олганидан сўнг, аввал бошдан ўрганилиши режа қилинган ҳудуд ҳақида маълумотлар тўплаш мақсади амалга ошади. Бу ишни амалга ошириш учун Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфман бошчилигида махсус дастур тузилади. Ушбу дастурда жуда кўп муҳим саволлар кўтарилади, бу саволлар орасида биринчи ўринни Амударёнинг аввалги оқими ҳақидаги савол эгаллади. Сўнгра, Хивани ишғол қилиш тугалланиши биланоқ, Амударёнинг қуйи оқими ва унинг доимо Каспий денгизига қуйилиб келган қадимий каналларини ўрганиш учун дарҳол экспедиция жиҳозланади. Урундарё экспедицияси номи билан машҳур бўлган ушбу экспедиция дастлаб кўп ва хилма-

хил аъзолардан иборат (бу аъзолар: Туркистон ҳарбий топографик бўлими начальниги, полковник С.И.Жилинский – Амударёнинг қуйи қисмларида астрономик ва топографик ишларни назорат қилади; унинг ихтиёрига топографлар Шимановский, Сыроватский, Петровъ и Кусиковъ; полковниклар: барон А.В.Каулбарс ва Д.И.Глуховскийга Амударёнинг эски канали Узбой йўналишини ўрганиш топширилди. Уларга ёрдам бериш учун Туркистон сапёр рота капитани Д.М.Резвый тайинланди [Туркестанский сборник:47]) бўлса-да, охир-охибат Кўня Урганчни ўрганиш мақсадида табиатшунослар экспедиция таркибидан ажралиб чиққанлиги сабабли фақатгина суратга олиш ишларига айланади. Бу экспедиция Хивадан Кўня Урганчга, у ердан эса Амударёнинг эски ўзани бўйлаб Сари қамиш кўлига борган. Лекин афсуски, у туркманлар қўзғолони туфайли тез орада қайтиб кетади. Туркманларни 15 июльда генерал Головачев Чандирда мағлубиятга учратиб тинчландиргандан сўнг, Урундарё экспедицияси давом эттирилди. Экспедиция бошлиғи этиб Тянь-Шанда ўз фаолияти билан машҳур бўлган барон Каулбарс тайинланди. Аъзолари эса топографлар: Сыроватский, Рудневлар тадқиқот ва кузатишлар олиб боришди [Мушкетов:242]. Учбу Урундарё экспедициясининг асосий ва энг муҳим натижаси Амударёнинг Урундарё деб аталадиган эски оқимининг Кунья-Урганчдан Сари қамич кўлига қадар гўзал съёмка қилиниши бўлди. Мазкур кузатишлардан сўнг, 1873 йилги ўз тадқиқотлари натижасида Каульбарс “Амударёнинг қуйи оқими” (“Низовья Аму-Дарьи”) номли асар ёзади. Аммо бу экспедиция тўлиқ олдиға қўйилган вазифаларини бажармаган эди.

Бу экспедициянинг давоми сифатида Император Рус география жамияти томонидан 1874 йилда ташкил этилган Амударё экспедицияси фаолият олиб борди. Мазкур экспедиция иккита бўлимдан иборат бўлиб, бири полковник Тилло бошчилиги остида, фақат Орол ва Каспий ўртасида нивеллировка билан шуғилланган. Иккинчиси генерал Столетов бошчилигида Амударёнинг қуйи оқимида ва Қизилқум чўлида метеорологик, гидрографик ва табиий-тарихий кузатишлар олиб борди. Яна битта бўлим эса, Санкт-Петербург табиатшунослар жамияти томонидан тузилган Орол-Каспий экспедицияси номи билан машҳур бўлиб, у махсус раҳбарсиз Каспий, Орол ва Устюртнинг табиий-тарихий характерини ўрганди. Амударё экспедициясининг генерал Столетов бошчилигидаги бўлими Н.А.Северцов, ботаник Смирнов, метеоролог Дорандт, этнограф Соболев, гидрографлар Зубов ва Вудлар ўзларининг кенг кўламли тадқиқотларини олиб бордилар. Экспедициянинг бу қисми Казалинскдан Қизилқум орқали, қисман Орол денгизининг шарқий қирғоғи бўйлаб, Аму ва Петро-Александровсккача давом этади [Мушкетов:252]. Бу экспедиция Орол

флотилиясининг баржали пороходларидан бирида худудга юборилади. Экспедиция аъзолари Петербургдан 1874 йилнинг апрел ойи оқири – май ойи бошларида йўлга чиқади. Экспедиция аъзоларининг кўпчилиги шу йилнинг октябрь бошларида ўз вазифаларини якунладилар. Ўлкада фақатгина метеорологлар (Дорант ва Мильберг) йил давомида кузатишлар олиб бориш мақсадида қоладилар. Экспедициянинг харажатлари учун 20000 (йигирма минг) рубл ажратилиши режа қилинган. Император Рус Географик жамиятининг 1874 йилги ҳисоботидан қайд этилишича, Амударёнинг қуруқликдаги қирғоқларини ўрганиш мақсадида умумий режа ишлаб чиқилган. Бунда бирқанча пунктлар, жумладан: Амударёнинг сув миқдорини ва унинг юк ташиш даражасини аниқлаш, дарёнинг барча тармоқларининг ўлчамини олиш; Хива оазисини суғоришга кетадиган сув миқдорини аниқлаш; топографик текширувлар олиб бориш, геологик ва табиий-тарихий жараёнларни ўрганиш; қумларнинг тарқалиши натижасида сахро сув сақлагичларининг қуруб қолишини тадқиқ қилиш; Хивадан Каспий денгизигача энг яхши қуруқлик йўллари ҳақида маълумотлар тўплаш ва Орол бўйи даштларидаги кўчманчи халқлар, уларнинг чорва моллари сони, шунингдек, Хива хонлиги билан алоқалари ҳақида кенгроқ тафсилотлар тўплаш лозим эди [Отчёт императорского русского географического общества за 1874 года:20].

Экспедициянинг фаолият майдонига тўхталсак, асосан, Россия ва Хива шегараларидаги Амударёнинг қуйи оқими ва бутун узунлиги бўйлаб Узбойни, сўнгра Жаңа дарёя(Янгидарё) бўйидаги худудни ўз ичига олиши лозим делинган. Аввалги дарёё туби қолдиқлари бўлиши ва у дарёё Сирдарёё ёки Амударёё билан бирлашиб, Каспийга қуйган деб тахмин қилинган[Отчёт императорского русского географического общества за 1874 года: 21]. Ушбу тахминнинг қанчалик тўғрилигини текшириш вазифаси экспедициянинг фаолият майдонига киритилган эди.

Шуни таъкидлаш жоизки, Чор Россияси ҳукуматининг ўлкага йўллаган экспедициясининг натижалари бизга бундан 150 йил аввалги қорақалпоқлар тарихини, уларнинг ва қўшни халқларнинг ўлкадаги яшаш шароитлари ва шуғулланган касб-кори ҳақида аниқ маълумотларни олишимизга ёрдам бериши билан қимматли ҳисобланади. Шу боисдан Амударё экспедитсияси материалларини келажакда батафсил ва чуқур тадқиқ қилиш Қорақалпоғистон тарихининг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Гиршфельд и Галкин. Военное описание Хивинского оазиса. Типография Штаба Туркестанского военного Округа. 1902.

2. Туркистон Россия ва Хитой оралиғида / Др. Боймирза Ҳайит. Таржимон: Б.Исабек-Ўрдабекли. Тақризчилар: Н.Каримов ва бошқ. Масъул муҳаррир: Қ.Ражабов. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2023.
3. Камалов С., Қосбергенов Р., Қосымбетов И., Қощанов А. – «Мэнги дослық», Нөкис - «Қарақалпақстан» 1973.
4. Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. Туркестанский сборник. Том 184.
5. И.В.Мушкетов. “Туркестан”. С-Петербургъ. 1886.
6. Отчётъ императорскаго русскаго географическаго общества за 1874 года. С-Петербургъ. 1875.

IBRAYIM YUSUPOV LIRIKASINDA TARIYP JANRI

Djangabaeva Hurliman Shingisbaevna

Ajiniyaz atindagi Nokis mamleketlik pedagogika instituti, Nokis qalasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710548>

Dunya adbiyatida barliq dawirlerde ham adbiyattanivdin ahmiyetli izertlew obykti bolip kelgen janrlaridin biri bul tariyp yamasa maqtaw qosqlari. Oytkeni, adbiyat tariyxında azelden arnawlar, ulli waqiyalardi yamasa shaxslardi, ayriqsha talantqa iye insanalardi, gozzallardi, watandi tariyplew, maqtaw dasturge aynalghan. Onin en ayyemgi darekleri antik grek ham rim adbiyatidan baslangan. Pindar, Goraciya siyaqli shayirlaridin usi janrdagi birqansha doretpeleri bugingi künde de tariyp janridin tiykarqi turlerine darek sipatında xizmet etpekte. Al, qaraqalpaq adbiyatında bul janridin qaliplesiwi ham birneshe turde doretiliwine qaraqalpaq xalqinin milliy adbiy miyrasları, sonday-aq, turkiy xalqlar jazba estelikleri menen Shigis adbiyatinin ulgileri ayriqsha tasir korsetti. Bul maqalamızda qaraqalpaq poeziyasinin ulken wakili I. Yusupov lirikasindagi tariyp qosqlar, atap aytqanda, watan temasindagi tariypler haqqında sóz etemiz.

Shigis ham turkiy xalqlar adbiyatında Batıs adbiyatındađı odađa mazmunı, kórkem maqseti jagınan uqsas qasida janrı orta asirler adbiyatidan XX asirge shekemgi aralıqta (asirese, ózbek poeziyasında) qatan olshemlerin, formaların saqlap kelgen. Qasidalar ótmishte: “Patshalar, ulli tariyxıy shaxslar, ulli tariyxıy waqiyalar, tabiyat korinisleri, sharap, ishqı-muhabbat, shayırdın ózi jasađan ortalıqtan narazılıđı yaki óz paziyetleri haqqında qasidalar” [Бобоєв, 483] siyaqli birneshe har qıylı mazmundagi turlerge bolingen. Bul janr Shigis klassikleri Hafız, Nawayı, Fizuliy ham t.b. doretiwshiligi arqalı XIX asir qaraqalpaq adbiyatına da tasir etken. Ajiniyaz, Ótesh kibi klassiklerdin tariypleri de Shigis qasidasına mazmunı jagınan usas bolsa da, formalıq nızamları, olshemleri jagınan tuwra kelmeydi. Qaraqalpaq adbiyattanıwında tariyp janrı haqqında en daslepki ilimiy pikirler, kózqaraslar bildirgen f.i.d Q. Ayımbetov “Xalıq danalıđı” kitabında tariyp janridin sagaları folklorlıq doretpeler ekenin sóz etken bolsa [Айымбетов, 149-151], f.i.d, professor Q.Jarimbetov XIX asir qaraqalpaq lirikasına arnalghan miynetinde lirikalıq janrlar ishinde tariypti keltirip ótedi ham Ajiniyaz, Ótesh, Qazı Máwlik siyaqli shayırlaridin doretiwshiliginen misallar keltiredi. Qaraqalpaq tariypinin rawajlanıwında salmaqlı úles qosqan klassik adbiyat wakilleri Shigis qasidasinin tematikasın, mazmunın, kórkem estetikalıq qasiyetlerin gana ózlestirip, kórkem formasın qaraqalpaq lirikasına engizbegenlikten, tariyptin tiykarqi sagaları sipatında folklorlıq ulgilerdi korsetiw kerekligin atap ótip, Q. Ayımbetov pikirlerin qolap-quwatlaydı [Жаримбетов, 92].

Joqarida atap ótilgenindey qaraqalpaq lirikasınıń táriyp janrı Shıǵıs klassikalıq janrlarınıń qatań formalarınan awlaq, formalıq erkin usılda jazıladı. Bul XX ásirge kelip ele de rawajlandı, tek qaraqalpaq lirikasında ǵana emes, al basqa túrkiy xalıqlar lirikasında hám, máselen ózbek lirikasında qasidalar erkin usılda dóretile basladı. Bul haqqında professor T. Boboev: “Házirgi ózbek shayırları qasidanı xalqımızdı maqtawshı, watandı ullılawshı, ullı bayram kúnlerin jırlawshı janrǵa aynaldırdı. M. Shayxzada “Tashkentnama”, S. Akbariy “Meniń máhállem”, E. Waxidov “Ózbekim” hám t.b. jańa dáwir qasidashılıǵınıń ájayıp úlgeri esaplanadı. Jańa qasidalarda dástúriy qasidaların bir qatar “temir nızamları” buzılıp, zamanǵa maslastırıldı, súwretlew imkaniyatları keńeytildi” [Boboev, 483] – dep házirgi ózbek lirikasında qasidanıń ózgesheliklerin atap ótedi.

Qaraqalpaq lirikasında táriyptiń rawajlanıw jolı hám XX ásir lirikamızdaǵı ornı haqqında professor Q. Járımbetov “XIX ásir shayırlarınıń dóretiwshiliginde táriyp janrınıń rawajlanǵanı sonshellı, onıń kórkemlik dástúrleri Qazı Máwlik, Seyfulǵabit Majitov, Ayapbergen Musaev, olardan sońǵı dáwirlerdiń shayırları Abbas Dabılov, Sadıq Nurımbetov, J. Aymurzaev, M. Daribaev, T. Jumamuratov, I. Yusupov, T. Qabulov hám t.b. poeziyasında salmaqlı orın iyeledi hám burınnan kiyatırǵan táriyp janrınıń jańa dáwirdegi tikkeley dawamı boldı” [Жәрімбетов, 92] – dep orınlı pikirlerdi bildirip ótken edi.

XX ásir qaraqalpaq lirikasınıń hár tárepleme rawajlanıwında tiykarǵı xızmetti atqarǵan I. Yusupov boldı. Ol Batıs hám Shıǵıs janrların ózlestiriw menen birge, olarǵa salıstırmalı túrde milliy janrlardıń rawajlanıwına da salmaqlı úles qostı. Solardıń biri qaraqalpaq lirikasındaǵı táriyp janrı edi. Shayır lirikasında tiykarınan watan, tuwǵan jerge arnalǵan maqtawlar hám ashıqlıq mazmundaǵı táriyplerdi jıyı ushıratıwǵa boladı. Onıń watan táriypi, tuwılǵan jeri Shımbay qalasına arnap “Tuwılǵan jer”, doslıq-tatıwlıq hám úlke gózzallıǵın jırlawshı “Ózbekstan”, ashıqlıq mazmundaǵı “Muxalles”, “Intizar saǵan”, tariyxımızdaǵı belgili insanlarǵa arnap “Ayt, sen, Ájiniyazdıń qosıqlarınan”, “Sahra búlbiline” hám t.b. táriyp janrında jazılǵan ájayıp qosıqları bar. Shayırdıń watan, úlke gózzallıǵın sáwlelendiriwshi “Tuwılǵan jer” hám “Ózbekstan” táriyplerine talqı jasayıq. Shayırdıń “Ózbekstan” qosıǵı muxalles formasında, bes qatarlı bolıp, 1964-jılı jazılǵan. Qosıqta shayır tuwısqan xalıqlar doslıǵı, tatıwlıq, sonday-aq Ózbekstan úlkesiniń gózzal tábiyatın, tuwısqan xalıqlardıń keń peyilin, miynetkeshligin tolıp-tasıp jırlaydı. Mısalı:

Búlbil aytar: “ – usı bostan,
Meni tarttı ozal bastan,
Sol ushın da bir tınbastan,
Sayray-sayray esim keter,

Háwes artar onnan beter.”

Suw boyında májnún talı,
Sárhawızğa shashın malıp,
Bir shiyrin oylarğa talıp,
Láyli túskendey esine,
Telmirer ay sáwlesine [Юсупов, 121-122].

Qosıqta shayır Ózbekstan úlkesiniń gózzal tábiyatın, ózgesheligin ájáyip kórkem súwretlew quralları menen sáwlelendirgen. Muxalles dáslep bul úlkeniń janlı tábiyatı, onıń jemisleri, diyqan hám baǵmanlardıń miyneti menen jaratılǵan baǵlar, saylar, tereklerdi maqtawdan baslanadı. Lirikalıq qaharmannıń bul úlkege ıntıqlıǵı búlbildin tilinen bayanlanıwdan baslanadı. Keltirilgen mısallardıń dáslepki shuwmaǵında metaforanıń janlandırıw usılı, yaǵnıy qus tilinen bayanlanıwı arqalı pikir ele de tásirli hám obrazlı shıqqan. Ekinshi shuwmaqta endi májnún tal janlandırıladı da, onıń usı úlke de ósip turǵanı ushın suwǵa ráhátlenip shashların malıwı, ayǵa ashıq bolıp telmiriwi Ózbekstan úlkesiniń tegin emesligin, tábiyatı sulıw hám teberik ekenligin kórkem pikirler menen jetkeriwde utımlı qollanılǵan. Ásirese, baǵ ishindegi júzimniń shirege más bolıwı, qárelilerdin kóz súzip qarawı, anardıń jılwalanıwı insandı ózine tartıwı barlıǵı janlandırıwdıń ájáyip úlgeri. Sońǵı shuwmaqlarda bolsa úlkeniń táriypi sheksizligi, lirikalıq qaharmannıń súyispenshiligi, bul tuwısqan úlkege degen perzentlik muhabbatı hám doslıq, ıǵbal haqqında jırlap, sulıw juwmaq jasaydı.

Sonınday ájáyip bostan,
Tawsıyıp etsem tawsalmaspan,
Perzentim dep qushaq ashqan,
Ózge emes, óz janımsań,
Gózzal Ózbekstanımsań!

Doslıq, baxıt, erik qushaǵı,
Turar mángi nurın shashıp,
Ishi kúygen duz jalasın,
Ómirimiz bar baǵı-bostan,
Saw bol, anam Ózbekstan! [Юсупов, 121-124].

Shayırdıń “Ózbekstan” muxallesı lirikamızdaǵı usı formada jazılǵan eń jaqsı muxalleslerden biri hám eń jaqsı táriyp qosıqlardan biri bolıp qaldı. I.Yusupovtıń watan, tuwılǵan jer haqqındaǵı eń jaqsı táriyp qosıǵı Shımbay qalasına arnalǵan. “Tuwǵan jer” qosıǵında watanǵa degen sheksiz muhabbat, onıń gózzallıǵı, ózgeshelikleri jırlanıp qoymay, lirikalıq qaharmannıń tuwılǵan jerge sadıqlıq, minnetdarshılıq, perzentlik

minneti haqqındağı kóz qarasları da sáwlelengen. Bul táriyp qosıǵınıń kópshilik shuwmaǵı bes qatardan quralǵan.

Aymalaǵan sen ayamsań,
Tallı jaǵıslı sayamsań,
Men qus bolsam, sen uyamsań,
Awzımdaǵı márgiyamsań,
Anam Shımbayımsań meniń,
Kim saǵınbas tuwǵan jerin!

Nesiybeń mın jortsadaǵı,
Kóp jerge duz tartsadaǵı,
Dańq-mártebeń artsadaǵı,
Tuwǵan jer ushın balasań,
Oǵan bas iyip barasań [Юсупов, 131-132].

Qosıqta lirikalıq qaharmannın tuwılǵan jerge degen perzentlik muhabbatı tolıp-tasıp jırlanadı. Shayır tuwılǵan jerin, qalasın tek jaqsı kóriw, onı gózzal etip táriyplew menen sheklenbeydi, hár bir adamda tuwılǵan jerge degen súyishpenshilik, minnetdarshılıq hám perzentlik juwapkershilik sezimleri bar bolsa ǵana watan qádirlenetuǵını, insan barqulla tuwılǵan jerine tabınıp keletuǵınlıǵın kórkem qatarlar menen bayanlaydı. I.Yusupovtıń watan, tuwılǵan jerge arnalǵan táriypleri basqa táriyplerinen lirikalıq qaharmannın sezimleriniń tolıp-tasıp súwretleniwi, kórkem súwretlew quralları menen ózgeshelikke iye. Bul haqqında f.i.d Q.Orazımbetov: “Ibrayım Yusupov oqıwshılarına watandı súyip jasaw sezimlerin sińdirdi. Onıń shıǵarmalarında tuwılǵan jerge ayrıqsha muhabbat tuyǵıları beriledi... Shayırdıń bul baǵıttaǵı shıǵarmalarınıń jáne bir ózinshelik tamanı – olar ayrıqsha jedel menen, kóterińki ruwxta jazıladı. Olardı bir jóneliste oqıp shıǵıw múmkin emes hám bunnan keyin kókiregińdi kóterińkilik, maqtanış sezimleri biyleydi. Shayırdıń watan haqqındaǵı qosıqlarında qaytalanbas teńewler, metaforalar shıǵarmalardıń tásirsheńlik kúshin jáne de arttıradı” [Оразымбетов, 252-253].

Juwmaqlap aytqanda I.Yusupov XX ásir qaraqalpaq lirikasında táriyp janrınıń ayrıqsha rawajlanıwına, onıń ráńbá-reń túrlerin dóretip ayrıqsha úles qostı. Shayırdıń watan, tuwılǵan jer temasındaǵı táriyp qosıqları kórkem forması, kórkem mazmunı menen basqa shayırlardıń táriypinen ózgeshelenip turadı. Biz mısalgá alǵan “Ózbekstan” hám “Tuwǵan jer” qosıqları biri muxalles formasındaǵı beslik, ekinshisi bes, altı hám ayırım shuwmaqları segiz qatardan turatuǵın qosıqlar bolıp, hár qıylı uyqaslarǵa, bántlerge qurılǵanlıǵı, kórkemlew qurallarınıń jıyı qollanıwı menen hám

usı formalıq izlenisler nátiyjesinde kórkem pikirди anıq, sulıw etip jetkerip beriwі menen bahalı.

Ádebiyatlar:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: «Ўзбекистон». 2002.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978.
3. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: «Билим». 2004.
4. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978.
5. Оразымбетов Қ. Таңдамалы шығармалар топламы. II томлық. II том. Нөкис: «Билим», 2018. Б. 252-253

“BAS” KONCEPTININ DUNYANIN TILLIK KARTINASINDA SAWLELENIWI

Mámbetalieva Q.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik institutı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710558>

Til hám mádeniyat arasındǵı óz-ara baylanıslar, olardıń individual hám ulıwma ózgesheliklerin úyreniw, zamanagóy til biliminde áhmiyetli máselege aylandı. Lingvokulturologiyanıń rawajlanıwı menen birge, koncept túsiniǵı kóplegen izertlewlerde oraylıq orın iyeley basladı. Konceptual izertlewler arqalı, tildin iskerlikke tásiiri, mádeniyatlar arasındǵı ayırmashılıqlar hám uqsaslıqlar túsindirilmekte.

Konceptler tildin kommunikativlik iskerliginde áhmiyetli xızmet atqaradı, sebebi olar tilimizdegi pikirlew hám bildiriw mexanizmlerin quraydı. Bul túsiniqler, óz ara baylanıslardı kórsetedi, sonday-aq, til arqalı mádeniyat hám jámiyetlik turmıstın túrli táreplerin ayqınlastırıw imkaniyatın beredi. XX ásiridin birinshi yarımında koncept termini til biliminde keń qollanıla baslaǵan bolsa da, ol eleǵe shekem ulıwma hám turaqlı bir túsiniq retinde qalıplespen, al hár bir mádeniyat hám tilge tán ózgeshelikler menen birge jańa anıqlılıqlardı talap etpekte.

Til biliminde koncept “dunyanın kórinisi”, “diskurs” hám “konceptual metafora” sıyaqlı túsiniqler menen baylanıslı halda qollanıladı. Mısalı, Y.S. Stepanov konceptti “mádeniyattın kletkası” dep táriypleydi: “Koncept – bul mádeniyattın birliǵı bolıp, onda dúnya haqqında, insan, qádiriyat hám tájiriybe haqqındaǵı málimleme jámlengen” [1]. Usı kózqarastan, Yu. S. Stepanovtın koncepti “mádeniyattın kletkası” dep táriyiplewi tereń ilimiy tiykarǵa iye. Sebebi, hár bir konceptte belgili bir xalıqtın dúnya haqqındaǵı túsiniqleri, qádiriyatları hám tájiriybeleri menen baylanıslı halda qalıplesedi hám til arqalı jetkeriledi. Konceptciyalar tilde bekkemlengen halda, jámiyet aǵzalarınan sanasında jámaátlik mádeniyattı saqlawshı tiykarǵı birlikler sıpatında xızmet etedi.

Izertlewshiler koncept terminin kognitiv til biliminiń tiykarǵı kategoriyası sıpatında qarap, onı izertlewdi kognitologlardın tiykarǵı wazıypası hám maqseti ekenligin aytpaqtı. Házirgi waqıtta «koncept» mashqalası hámmeniń dıqqatın ózine awdarmaqtı. Usı atamanın kognitologiya, semasiologiya, lingvokulturologiya, psixolingvistika, pragmalolingvistika sıyaqlı til biliminiń tarawlarında keń qollanıлмақта.

Sońǵı jılları koncept termini til biliminde, atap aytqanda, antropocentristlik baǵdardaǵı kognitivlik hám pragmatikalıq izertlewler sheńberinde jedel qollanıla basladı. Bul baǵdarlar sheńberinde til qubılısları insan oy-pikiri, ruwxıy dúnyası hám mádeniy kózqarasları menen úzliksiz baylanısta úyreniledi. Konceptciyalar til quralında

sáwlelendirilgen halda insannın dúnyaqarasın, bilimler sistemasın, sociallıq hám mádeniy tájiriybesin bildiredi.

Rus tilshisi V.Z.Deminyakov «Koncept» atamasının mánisi, etimologiyası, hár qıylı tillerde payda bolıw hám de túsiniqleri haqqındaǵı maqalalar járiyalagan. Ol óziniń “Термин «концепт» как элемент терминологической культуры” atlı kitabında “koncept” hám “túsiniq” sózlerin tariyxıy dubletler ekenligin, biraq ilimiy hám ilimiy emes pánlerde olardıń ózara parıqlanıwı hám de hár qıylı pikirlerdi bayan etiw arqalı olarǵa sonday táriyp beredi: “Koncept – awızeki belginiń mazmun tárepi túsiniq hám waqıyalıq. Olar insan ómiriniń aqılıy, mánawiy yamasa ómirdegi áhmiyetli materiallıq tarawına tiyisli bolǵan, adamlardıń jámiyetlik tájiriybesi rawajlangan hám bekkemlengen, ómirdegi tariyxıy bekkem tamirlarına iye bolǵan, jámiyetlik hám subiyektiv ráwishte túsiniqlen gen procesler bolıp esaplanadı” [2].

Koncept atamasın insan sanasındaǵı qanday da bir belgili pikirdiń qalıplesiwi, kelip shıǵıwı hám til arqalı sáwleleniwi sıpatında túsiniw múmkin. Bul, óz gezeginde, mádeniyatqa tán hám tilge baylanıslı mánilerdiń sáykesligin anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Máselen, "bas tabaq" koncepciyasın qaraytuǵın bolsaq, Qaraqalpaqstan aymaǵında jasawshı insanlar ushın bul túsiniq, bárinen burın, awqattıń eń ullısı hám húrmetli miymanǵa arnawlı túrde tayarlangan awqat sıpatında qabıl etiledi. Bul túsiniq jergilikli mádeniyattıń kórinisi bolıp, onıń mazmunın durıs túsiniw ushın qorshaǵan ortalıq hám sociallıq ádep-ikramlılıq normaları úlken áhmiyetke iye. Al, evropa ellerinde jasawshı xalıqlar bolsa bul koncept boyınsha túsiniǵı joq bolıwı múmkin. Sebebi, koncept milliy mádeniyat penen tikkeley baylanıslı bolǵanlıqtan, insan sanasındaǵı payda bolatuǵın túsiniqlerde óz tásirin tiygizbey qalmaydı.

Qısqasha aytqanda, koncept - bul til hám mádeniyat penen tıǵız baylanıslı bolǵan, insannıń ishki hám sırtqı dúnyasına tiykarlangan hám onıń mánislerin úgit-násiyatlaytuǵın abstrakt túsiniq.

Bas leksemasınıń házirgi qaraqalpaq tilinde tómendegishe mánilerin kórip shıǵıwımız múmkin, bunda biz “Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi” [3:205] nen derek sıpatında paydalandıq:

- 1) Adamzat penen haywanattıń eń joqarǵı bólegi, miydiń ornalasqan jeri. (basın ekew bolmay malın ekew bolmaydı «'qq.x.n»')
- 2) Hár túrli ósimliklerdiń, aǵashlardıń, shóplerdiń eń joqarıdaǵı ushı, tóbesi... (júweriniń basları at dorbaday)
- 3) Jaydıń, úydiń, tamnıń bası...
- 4) Tawdıń, qırdıń, munaranıń hám basqa da nárselerdiń tóbesi, eń ústi, biyik jeri, shıńı
- 5) Bir nárseniń baslaması, dáslepki waqtı (XIX ásirdeń basında)

- 6) Bir nárseniń aynalası, dógeregi, hádiyseniń qaptalı (xalıq basına awır qayǵı tústi)
- 7) San muǵdarı menen esaplaplangandaǵı dana, shama, muǵdar (kólik malları 27928 bas)
- 8) Atqaratuǵın xızmeti jaǵınan joqarı, basqarıw isin júrgiziwshi... (bas shıpkaker)
- 9) Adamnıń jeke dara ózi, kisi (birden keldik eki jasqa, ne sawdalar tústi basqa)
- 10) Tiykargı, negizgi, eń úlken (Jas bolsa da periyzat. Bul qızlarǵa bas edi. Qırq qız).
- 11) Baltanıń, shottıń, shókkishtiń, taǵı basqa da usı sıyaqlı qural-saymanlardıń júz beti, jaǵı, tiykargı jeri (baltanıń basın bekkemlep, sina qaqtı)
- 12) Tayaqtıń, baqannıń taǵı basqa da usınday nárselerdiń juwanlaw jaǵı, jumır beti.
- 13) Kóldiń, dáryanıń, kanaldıń, tawdıń, bulaqtıń baslangan jeri, joqargı jaǵı, beti. (Ámiwdaryanıń bası Pámir tawdan baslanadı).

Qaraqalpaq tilinde “bas” koncepti somatikalıq frazeologizmler arqalı til hám mádeniyattı úyreniw ushın qızıqlı izertlew maydanın jaratadı. Bul frazeologizmler tildıń semantikalıq hám mádeniy qatlamların sáwlelendirip, xalıqtıń dúnyaqarasına, psixologiyalıq hám mentalitetine jáne sociallıq qádiriyatlarına aydınlıq kirgizedi.

Qaraqalpaq tilindegi “bas” konceptin tariyxıy kózqarastan tómendegishe kórsetiwge boladı:

Ayırım túrkiy urıs dástúrlerinde “bas kesiw” somatikalıq frazeologizmi dushpannıń bası kesip alınıp, atlanısta jeńis belgisi sıpatında kórsetilgen. Bul túrkiy jawingerlik miflerinde “bası kesilgen dushpan jeńilgen bolıp esaplanadı” degen ideya bar. Bul jerde “bas” - qúdiret, mártlik hám ómir dáregi bolıp, onnan ajıralıw - joǵaltıw hám jeńilis sıpatında qabıl etiledi. Gelleni alıw – pútkil shaxs ústinen ústinlikti bildiredi.

Joqarıdaǵı pikirimizdiń dálili sıpatında tariyxıy shaxs bolǵan Tumaristıń mártligi haqqında hám onıń dushpanı Kirdiń basın kesiwi arqalı óz óshin alıwı haqqındaǵı ráwiyattı mısıl keltiremiz. Jeńisten soń, Tumaris Kirdiń denesin tawıp, onıń basın kestiredi hám adam qanı menen toltırılǵan teri qalta (mes) ke salıp bılay deydi: "Sen ómirińde qan ishiwge shóllegen ediń - endi bolsa, ólseń de, sirá toy." Bul háreket tek ǵana mártlik emes, al ádalatlı ósh alıw, jeke qayǵıǵa hám xalıqtıń erkinligine bolǵan húrmet tımsalı bolıp esaplanadı. Sonday-aq, bul jeńis áyyemgi dúnya tariyxında kúshli hayal sárkardanıń oǵada tásirli jetiskenligi sıpatında tariyxqa kirgen.

Oǵuznama hám Qorqıt ata kitabında “bas” penen baylanıslı kóplegen simvollar kórinisler ushırasadı. Sonıń ishinde, jawingerlerdiń mártligin ulıǵlawda “bası menen

juwap beriw” “bası ketti” “basın qoyıp gúresiw” sıyaqlı frazeologizmlerdiń quramında bas komponentli somatikalıq sózler kóp qollanıladı. Bul sózler bastı ómir, maqtanış hám jekelik orayı sıpatında súwretleydi. Ásirese, “bası menen juwap beriw” degeni - ómiri menen juwap beriw, bastıń insan qádiri menen teńlestiriliwi belgisi bolıp esaplanadı.

Bunnan basqa da mifologiyalıq kózqaraslar da bar bolıp, olar tómendegishe:

Áyyemgi túrkler náresteler tuwılıwı menen birge onıń umayı (baxtı) payda boladı, ol balanıń dál basında, miy embegi astında yamasa kindik isheginde jaylasıp qaladı, dep esaplağan. Bunda túrkiy xalıqlar mifologiyasındaǵı Umay kultine múrájat etiledi. Áyne bas oblastındaǵı eńbegine “insannıń ruwxı – biykesi” Umay jaylasadı, delinedi [4:265].

Umay – áyyemgi túrkiy mifologiyada qáwender ana quday, ásirese balalardı, hayallardı hám tuwılıw procesin qorǵaytuǵın ilahiy ruwx sıpatında qaralǵan. Umay kóbinese nur, aq shıraq, qus, yaki hayal kórinisinde súwretlenedi. Bas - ómirlik sana, ruwx, baxıt deregi sıpatında qaralǵan. Áyne sol sebepli eńbekti ıssı tutıw, “suwıq tiymesin” dep abaylaw - bul isenimlerdiń turmısqa sińgen forması bolıp qalǵan. Bunda basına baxıt qonıw – baxıtlı bolıw, isi ońalıw, talabı kelisiw, isinde tabıs bolıw, qıynshılıqtan qutılıw [5:53]sıyaqlı mánilerin bildirip keledi. Jáne de onıń “baxıt qusı basına qondı” somatikalıq frazeologizmi variantı da ushırasadı. Onıń mánisi – bul xalqımızdıń oy-pikirinde baxıt, áwmet, ruwx hám táǵdir túsiniqleriniń bas penen baylanıslılıǵın anıq bildiredi. Bul bolsa “bas” komponentiniń somatikalıqtan tısqarı metafizikalıq (bul kóz benen kórip, qol menen uslap bolmaytuǵın, biraq adamlar isenetuǵın nárseni ańlatadı) hám mádeniy qatlamların ashıp beredi. Demek, xalıq tilinde “bas” - bul insannıń tek joqarı bólegi emes, al onıń ómir jolı, ruwxıy jaǵdayı hám sociallıq qádir-qımbatınıń orayı sıpatında qaraladı.

Joqarıdaǵı atap ótkenlerimizden bólek bas konceptiniń filosofiyalıq kózqarasları da bar. Tiykarınan, insan denesiniń vertikal kesimi bizdi orap turǵan álemniń jaratılıwın tákirarlaydı: bas aspan menen teńlestirilse, ayaqlar – jer, topıraq, kindik (deneniń orayı) – jerdiń orayı (dúnyanıń kindigi) sıpatındaǵı kózqaraslar bar [6:14]. Bul pikirimizdi xalıq arasında ushırasatuǵın bastan ayaq – somatikalıq frazeologizmi arqalı onıń mánisin anıq ashıq kórsetemiz. Bunda bastan ayaq somatizmi – hámмесin, tutas, túwel mánilerin bildiredi.

Xalıq arasında usı boyınsha isenim hám inanımlar bar bolıp, joqarıdaǵı pikirimizge dálil sıpatında mısıl keltiremiz. *Bastan ayaq sadaqa* – bunda kúndelikli turmısımızda ushırasatuǵın jaǵday tiykarınan, basınıń amanlıǵı ushın adamlar jetim-jesirlerge, músápir, qıynalǵan insanlarǵa sadaqa tarqatadı hám basına kelip turǵan bále-qádeler, qıyın jaǵdaylardan sadaqa beriw arqalı joǵalıp ketedi,- degen isenim bar. Bul

isenim tek ǵana qaraqalpaq xalqında emes, al qońsılas qazaq milletinde de ushırasadı. Máselen, qazaq xalqı mádeniyatında “bastan qulaq sadaqa” degen sóz bar. Bul sóz dizbegi de tap bas hám deneniń amanlıǵı ushın berilgen sadaqanı ańlatadı [7:15]. Qazaqlarda bul túsinik, ásirese, úlken qáwip-qáter yamasa tosattan júzege kelgen jaǵdaylardan keyin qollanıladı, máselen, avtomobil avariyasınan aman qalǵan yamasa awır keselden táwir bolǵan adam shúkirshilik belgisi sıpatında sadaqa beredi. Bunday úrp-ádet hám isenimler xalıqlarımızdın bir-birine jaqınlıǵın, ruwxıy hám mádeniy miyrasınıń uqsaslıǵın kórsetedi. Sadaqa beriw isenimi tek ǵana diniy jaqtan emes, al ádep-ikramlılıq hám ruwxıy jaqtan da áhmietke ie bolıp, jámiette keńpeyillik, miyrim-shápáát hám awızbirshilikti kúsheytedi. Sonın ushın da bunday qádiriyatlar xalıq yadında tereń tamır jayǵan hám búgingi kúnde de óz áhmietin joǵaltpaǵan.

Qaraqalpaq xalıq mifologiyası inanımında «bas kiyim» adamdı joqargı álem menen baylanıstırıwshı qural sıpatında kózge taslanadı. Atı da zatına say keletuǵın bas kiyim júdá kiyeli, qásiyetli bolıp tabıladı. Bas kiyimdi jerge taslasa, bastan baxıt ketedi dep sanaǵan. Sol sebepli, bas kiyimdi tebiwge, ılaqtırıwǵa, teris kiyiwge, astına salıp otırıwǵa tıyım salınǵan. Qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi mifologiyalıq kózqaraslarında bas kiyim ápiwayı bas kiyim emes, bálkim, insannın mánawiy-ruwxıy jaǵdayın bildiriwshi, onı joqarı álem – ata-babalar ruwxı hám iláhiy kúshler menen baylanıstırıwshı muqaddes qural sıpatında qaralǵan. Onı qásterlep, qádirlep, tórine ilip qoyǵan. Bas kiyim insannın ar-namısı, mártebesi, menen tıǵız baylanısqa. Sonın ushın da onın atı, forması hám tutqan ornı xalıq iseniminde oǵada áhmietli esaplanǵan. Bas kiyimge bolǵan húrmet, oǵan bolǵan mehir-muhabbat hám itibar qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádetlerinde, awızeki dóretiwshilik úlgileri hám kúndelikli turmısında ayqın kórinedi. Onı jerge taslaw - baxıttın qashıwına, bastan payız ketiwine sebep boladı degen túsinik keń tarqalǵan. Sonın ushın da bas kiyimdi tebiw, ılaqtırıw, teris kiyiw yamasa astına otırıw - qatań qadaǵan etilgen jaǵdaylar qatarına kiredi. Bul háreketler, tek ǵana biyádeplik emes, al kózge kórinbeytuǵın kúshlerge húrmentsizlik, óz áwladın qorlaw menen teń bahalanǵan. Kerisinshe, bas kiyimdi abaylap saqlaw, onı taza hám azada uslaw, úydiń tórine yamasa biyik jerge ildirip qoyiw - isenim, izzet hám húrmet belgisi bolǵan. Bul arqalı insan óz abırayın, shańaraǵınıń abırayın, ata-babalarına bolǵan húrmetin kórsetken.

Bas kiyim – bul tek ǵana fizikalıq bastı emes, al ruwxıy dúnyanı da qorshap turǵan, insandı jerden kókke, ápiwayı turmıstan ullı qádiriyatlarǵa alıp shıǵatuǵın rámsiy kópir bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, qaraqalpaq xalqınıń bas kiyimge bolǵan múnásibeti onın tereń filosofiyalıq kózqarasların, tábiyat hám ruwxıylyq penen únles jasawǵa umılǵan turmıs tárizin ayqın sáwlelendiredi. Qaraqalpaq xalqınıń áyemgi dástúrleri hám isenimlerinde hár bir balanın tuwılıwı - ómirge kelgen jańa nur, ata-

babalardıń ruwxı hám Jaratqannıń inayatı sıpatında qaralǵan. Ásirese, shala tuwılǵan, yaǵnıy hámiledarlıq múddetinen burın dúnyaǵa kelgen balaǵa oǵada mehriban, abaylı hám danıshpanlıq penen múnásibette bolǵan. Mine, usınday jaǵdaylarda xalıq arasında muqaddes esaplangan bas kiyim - shógirme - jáne bir márte óziniń mehir-muhabbat hám qorgaw tımsalı sıpatında kórinedi. Shógirme – altı aylıq yamasa bir jıllıq qozı terisinen tigilgen dóńgelek bas kiyim [8:542]. Qaraqalpaqlar shala tuwılǵan balanı taqıyaǵa salıp tárbiyalǵan. Bul tek ǵana ámeliy jaqtan bala ushın jıllı, jumsaq hám qawipsiz ortalıq jaratqan emes, al onıń átirapın itibar, duwa hám jaqsılıq energiyası menen orap, onı jaman kózlerden, unamsız tásirlerden saqlaǵan. Taqıya - ana qolındaǵı bawırında mehir, mańlaydaǵı duwalar, bastaǵı húrmet tımsalı bolıp, bala ushın oǵada qolaylı hám tábiyatqa say orın wazıypasın atqarǵan. Bala neshe kún aldın tuwılǵan bolsa, sonsha kún taqıyada saqlangan. Bul múddet dawamında bala keregeniń - qara úydiń ishindegi aǵash súyeklerdiń biri - baslarına asılǵan. Hár kúni bir basqa ildirip barılatuǵın taqıya arqalı balanıń ómirge tutınıp baratırǵan hár bir kúni ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Bul jaǵday ana hám shańaraq aǵzalarınń sabır-taqatı, isenimi hám balanıń jasawǵa bolǵan gúresi menen úylesken. Kúnler ótken sayın, bala óz kúshin tiklep, bekkemlenip barǵan sayın, taqıya ishindegi ıssılıq, itibar hám duwalar oǵan jańa ómir baǵıshlaǵanday boladı. Solay etip, ápiwayı bir bas kiyim - xalıq iseniminde ana qushaǵınıń simvolına aylanǵan, bala hám ómir arasındaqı eń názik, biraq eń qúdiretli kópirge aylanǵan.

Juwmaqlap aytqanda, “Bas” koncepti, qaraqalpaq tilinde, tek ǵana anatomiyalıq túsinik sıpatında qalmastan, al, insannıń ruwxıy, mánawiy jaǵdayları, jámiyettegi ornı, qádiriyatlar sisteması hám turmıslıq tájiriybelerine baylanıslı keń semantikalıq mánilerge iye. Onıń quramında jaylasqan miy - bul insannıń sanalı hám sanasız iskerligi, seziwi, háreketi, seziwi, oylawı, yadı hám erk iskerliginiń tiykarǵı basqarıwshı organı bolıp esaplanadı. Sol sebepli, bastı “anatomiyalıq kodtıń shoqqısı” dep ataw - bul ilimiy hám metaforalıq jaqtan tereń tiykarǵa iye.

Ádebiyatlar:

1. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры, 1997.
2. В.З.Демьянков Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю.Шведовой/Отв.ред. М.В.Ляпон.- М.:Издательский центр «Азбуковник», 2007. (РАН; Институт русского языка им. В.В.Виноградова). С.606-622.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I том. – Нөкіс.: «Қарақалпақстан», 1982. – Б. 122
4. Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник, 1972. – Москва: «Наука», 1973. – С.265- 266
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1985, 23-бет.

6. Состав человеческий: Человек в традиционных соматических представлениях русских. – СПб.: «Петербургское Востоковедение». 2001.С.14.
7. Сағыдолда Г.С., Әбдимәулен Г.А. « “Бас” компонентті соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени сипаты (түрк (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде).// Ясауи Университетінің Хабаршысы, №1 (127), 2023. –Б.7-21.
8. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. Нөкіс.: «Қарақалпақстан», 1992. – Б. 636.

QARAQALPAQ LIRIKASINDA ORFEY OBRAZI

Jienbaev M.A.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710575>

Dúnya ádebiyatında áyyemgi ádebiy miyraslardı obraz hám syujetlerdi qayta janlandırıw yamasa jańa mazmundı antik obrazlardın boyına síndiriw arqalı sáwlelendiriw usılları bar. Bunday usıllar dóretiwshige poetikalıq izlenislerinde unamlı nátiye beriwı múmkin. Ásirese, áyyemgi, ázelden belgili bolǵan obrazlardan paydalanıw dástúri ádebiyatta jıyı qollanıladı. Bunday obrazlar hár bir xalıq ádebiyatında, folklorında ushırasadı. Olar mángilik obrazlar dep ataladı. “Mángilik obrazlar – túrli xalıqlar hám dáwirler ádebiyatında qayta-qayta sáwlelengen, mádeniyattın ózine tán belgilerine aynalǵan ádebiy personajlar: Prometey, Fedra, Don Juan, Gamlet, Don Kixot, Faust hám basqalar. Dástúriy túrde olarǵa mifologiyalıq hám ápsanalıq qaharmanlar, tariyxıy shaxslar, sonday-aq, diniy qaharmanlar kirgizilip, mángi obrazlar tiykarına olardıń ádebiy kórinisi qoyılǵan” [Литературная энциклопедия, 121]. Bul obrazlar waqıt hám keńislik shegarasınan asıp, derlik barlıq ádebiy ortalıqlarda dóretiwshilerdiń, ásirese, shayırlardıń lirikalıq qaharmanına aynaladı. Usınday mángilik obrazlardan biri orfey. “Orfey – áyyemgi grek mifologiyasında Frakiyadaǵı dárya qudayı Eagra hám ilham yosh qudayı Kaliopeniń ulı. Ol sázende sıpatında belgili bolǵan, onıń muzika ónerindegi sıyqırlı kúshine tek insanlar ǵana emes, al qudaylar menen tábiyat hám moyınsınǵan. Onıń muzıkası kúshli Idastıń ǵázebin basa alǵan” [Энциклопедия, 763]. Orfeydiń mifologiyalıq dańqı, tariyxı haqqında áyyemgi Rim shayırları Vergiliy, Ovidiylerden baslap klassicism wákilleri Gyote, Maria Rilke, Jon Kokto, Elizabet Barret hám zamanagóy poeziya wákilleri Marina Svetaeva, Margaret Etwod, Nikolay Zabolotskoy sıyaqlı talant iyeleri ájayıp lirikalar dóretken.

Dúnya ádebiyatındaǵı bunday dástúriy poetikalıq usıllar, mángilik obrazlardı dóretiw qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanǵan dáwirinde óz sáwleleniwın tawa basladı. Atap aytqanda Orfey mángilik obrazı qaraqalpaq poeziyasında XX ásirdiń 80-jıllarınan keyin qollanıla basladı. Qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq hám formalıq jaqtan rawajlanıwında ayrıqsha orınǵa iye Ibrayım Yusupov bul máselede hám birinshilerden boldı. Shayırdıń «Orfeyge» qosıǵında shın mánisindegi ashıq, muhabbat shaydası obrazı súwretlenedi. Orfey naması bárshe ıshqıy namalardıń sultanı, ayralıq hám saǵınıshlardıń jemisi etip súwretlengen. Sońǵı jıllar qaraqalpaq poeziyasında jeketshilik etip kiyatırǵan shayırlardan biri S. Ibragimov ta Orfeyge arnap qosıq dóretken, biraq ta onıń Orfey obrazı menen Orfey hám Evridika waqıyasına degen kóz qarası, jantasıwı pútkilley

özgeshe. Dáslep, I. Yusupov qosıǵına dıqqat qaratayıq. Qosıqta lirikalıq qaharman muhabbat simvolı Orfeyge múrajat etedi...

Shal, dostım, gúnirentip tillá saızındı,
Shert qıyamet dártli namalarıńnan.
Árman menen ketken sárbinazındı,
Báribir, qaytarıp bere almas saǵan.

Júzimniń suwınan sharap etkende,
Hárkim ishıp ózin qaharman sezer.
Muhabbat mártlikti talap etkende,
Kópler mashaqatlı sapardan bezer.

Lekin sen bezbediń azaplı joldan,
Kettiń arızılındı sorap alǵalı.
Dúnya dep atalǵan túpsiz qurdımnan,
Óttiń saızın menen baylap darǵanı [Yusupov, 119-120].

Qosıqta lirikalıq qaharman muhabbat jırshısı Orfeyge múrajat etip, onıń muhabat jolındaǵı mártligine, shıdamlılıǵına óziniń unamlı kóz qarasların bildiredi. Sonday-aq, qosıqta táǵdirdiń qatallıǵı, sumlıqlılıǵı, ayralıq sıyaqlı unamsız nárseler súwretlene kele, ashıq Orfeydiń yar jolındaǵı sadıqlıǵı kórkem pikirler menen jırlanadı, lirikalıq qaharman Orfeydiń ayralıq dártinen dóregen sıyqırlı namalarına óziniń tańlanıwın bildiredi, Orfey shertken nama arqalı óziniń muhabbatın qayta eske túsiredi. Qosıq sońında shayır lirikalıq qaharmannıń dárti menen Orfeydiń dartın parallel súwretleydi. Sońǵı shuwmaqlarda:

Sazların taralıp dúnya júzine,
Alıs áwladlardıń dadına jetsin.

Shert dostım qıyamet namalarıńa,
Ayralıqtıń úyi kúygey iláyım,
Men hám árman menen ketken yarıma
Diydarlasıp, tilleskendeý bolayın...

I.Yusupov Orfeydi klassikalıq usılda ashıq jigit, muhabbat shaydası etip súwretlew arqalı onıń dańqın kóterip, saz shertiw sheberligin iláhiy kúsh etip sáwlelendiredi, Orfey namalarına insanlar menen birge tábiyat tirishilikleri, haywanatlar, hátte qudaylar bas iyip, onıń namaları marhumlar qudayı Aidi de eljiretiwi sıyaqlı mifologiyalıq syujetler arqalı shayır muhabbat seziminiń qúdiretli tásiiri, kúshin, ayralıqta da, yar diydarında da birdey joqarǵı sezimlerdi sıylaytuǵın

qúdiretin sáwlelendiriwdi maqset etedi. Lirikalıq qaharmannın saǵınısh sezimlerin de Orfey namaları menen kúsheytedi.

Al, S. Ibragimovtıń «Orfey hám Evridika» qosıǵında bolsa, ashıq obrazı, muhabbatqa degen sadıqlıq súwretlenbeydi. S. Ibragimov Orfey obrazın ashıqlıq simvolı sıpatında paydalanbaydı, onıń saız, dártli namalarınıń sıyqırı, saǵınısh hám ayralıq máselelerin sóz etiwdi maqset etpegen. Shayır tiykarınan táǵdirdiń sumlıǵı, ólim hám ómir arası, insannıń qam sút emgen bendeligi, qanaatsız jan ekenligin sıyaqlı máselelerdi sáwlelendiriwge dıqqat awdaradı. Qosıqta mifologiyalıq waqıya syujeti tolıq berilgen:

Bir jabayı ań kiyatır asıǵıp...
Qorqınısh biyledi Evridikanı.

Sonnan ol júregi awzına kelip,
Orfey jalǵız qalǵan tamangá shaptı,
Ushıp kiyatırıp qalıń shóplikte,
Jılannıń uyasın basıp alıptı [Ibragimov, 115].

Waqıya, qızdıń ólim tabıwı, soń Orfeydiń onı qutqarıwǵa háreket etiwı tolıq bayanlanǵan. Qosıqta avtor Orfey hám Evridika waqıyasına ózgeshe qatnas jasaydı, lirikalıq qaharmannıń sezimlerin, dártin sáwlelendiriwde, uluwma adamzatqa tán qásiyetler qanaatsızlıq, sabırsızlıq hám insannıń qam sút emgen bende ekenligin kórkem pikirler menen sáwlelendiriwde Orfey obrazın baslı orıńǵa shıǵaradı, lirikalıq qaharmannıń sezimleri, oy-tolǵanısları, sol sázende Orfey mısasındaǵı barlıq adamzatqa tán kemshilikti, insan óz baxtına da, baxıtsızlıǵına da ózi sebepshi bolatuǵınlıǵın mifologiyalıq waqıya menen sáwlelendiredi. Qosıqtıń sońında baslı ideya, tiykarǵı kórkem pikir ayıladı:

Qasqaǵım máwrit... jol ashıp beredi –
Baxıtqa da, baxıtsızlıqqa da.
Sol... jerdiń betine shıǵar máwritte
Orfey biyıqtıyar izine burıldı.

Sonda kórdi – Evridikanıń elesi –
jáne sinip barar edi túnekke.
Boldı... Bári tamam... Bolǵanı usı...

Orfey, óziń pıshaq urdıń súyekke [Ibragimov, 115].

I. Yusupov hám S. Ibragimov Orfey obrazın eki túrli maqsette paydalanǵan. I. Yusupov Orfeydi muhabbat jırshısı sıpatında, tradiciyalıq usılda muhabbat sezimleri, onıń azabı hám qúdiretin sáwlelendiriwde paydalanǵan bolsa, S. Ibragimov

Orfey mifologiyalıq obrazının xizmetin keñeytken, endi onı tek muhabbat jırshısı sıpatında, muhabbat haqqındaǵı kórkem pikirlerdi jetkerip beriwde emes, al adamzatqa tán qásiyetlerdi, insan hám táǵdır arasındaǵı ǵárezlilik, táǵdırdıń qatallıǵın hám insannıń qanaatsızlıǵın kórkem pikirler menen sáwlelendiriwde orınlı qollanǵan. Bul bolsa S. Ibragimovtıń mifologiyalıq obrazlardı paydalanıwdaǵı izlenislerin kórsetedi. Juwmaqlap aytqanda dúnya ádebiyatındaǵı belgili ádebiy dástúrlar, mángilik obrazlar qaraqalpaq ádebiyatına kirip keliwi, qaraqalpaq shayırları tárepinen ózlestiriliwi, lirikamızdın tek ǵana kórkem mazmunınıń bayıwına, jańasha dóretpelerdin payda bolıwına úles qosadı. Óz gezeginde qaraqalpaq shayırları dúnya ádebiy dástúrlarinen paydalanıp, dúnya obrazların qollanıw arqalı óz kóz qaraların, milliy xarakter hám dúnyatanımın ózinshe sáwlelendiriwi qaraqalpaq kitap oqıwshısınıń talǵamınıń artıwına, jańa kóz qaraslardıń qalıplesiwine tiykar boladı.

Ádebiyatlar:

1. Литературная энциклопедия. Терминов и понятия. Москва: «НПК Интелвак». 2001.
2. Мифы народов мира. Энциклопедия. Москва: «Советская Энциклопедия». 1980.
3. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. Нөкіс: «Билим», 2018.
4. Ибрагимов С. Брно дәптери. Нөкіс: «Билим», 2021.

QARAQALPAQ XALIQ JAÑILTPASHLARI TILINDE ÓLSHEM HÁM PUL BIRLIKLERININ QOLLANILIWI

Allamuratova D. X.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710584>

Hár bir xalıqta uzınlıqtı, aralıqtı, salmaqtı ólsheytuǵın ólshem birlikleri bar. Ólshem birliǵı kólem, mólsher hám shama mánilerine iye bolıp keledi [1:364]. Olardıń hár birine arnawlı atamalar qoyılǵan. Qaraqalpaq xalqında da erte dáwirlerden berli áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan ólshem birliklerine baylanıslı bir qansha sózler bar. Olardan tanap, arshın, gez, batpan, onseri, aǵarı, qadaq hám basqalardı atap ótsek boladı. Olardıń bir bólegi qaraqalpaq xalıq jańıltıpaşları tilinde de ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde ólshem birlikleri hám olardıń túrleri Sh.Allamuratova [2] tárepinen úyrenilgen. Ol qaraqalpaqlardıń ólshem birliklerin awırlıq, kólem, qalınlıq, uzınlıq, qashılıq, biyiklik hám tereńlik, waqıt hám mezigil, waqıtlıq, ıssılıq hám suwıqlıq sıyaqlı toparlarǵa ajıratıp, olarǵa sáykes atamalar tıykarında bólip kórsetedi. Qaraqalpaq xalıq jańıltıpaşları tilinde olardıń bir túri awırlıq ólshem birlikleri toparına kiriwshi batpan ataması kózge taslanadı. Mısalı:

Taypaq múyız qara ógiz,
Qashıp ketti qoradan.
Bir múyızı sınǵan,
Íslıq penen oraǵan,
Batpan tarı súyinshisi bar,
Ashılmaǵan uradan.

Batpan eski awırlıq ólshem birliǵı bolıp, jigirma, jigirma eki, jigirma tórt kilogrammnan qırq kilogrammǵa shekem boladı [3:11]. Bul atama kórkem shıǵarmalar hám folklorlıq dóretpeler tilinde jıyı ushırasadı. Seksen *batpan* shúy temir, Toqsan *batpan* som temir, Altmış *batpan* gerdandı, Ol basına dastanǵan («Qoblan»). Seniń esheǵıne sonsha waqıttan beri qansha *batpan* jem berdim (Q. Ayımbetov). – Men sizge bir *batpan* sók bereyin, sonı al da tez jolǵa tús, – deydi qız (qq. x. e.). Batpan ólshem birliǵı awıspalı mánilerde de jumsalıp, júk, salmaq, awırmanlıq, kóp, zor, úlken sıyaqlı mánilerdi ańlatadı. – *Batpan* uwayımnan mısqaq payda tapqan jeriń boldı ma? (T. Qayıpbergenov). Ot basında hámme batır, hámme er, Óz tasına *batpan*, óz kónline sher (Q. Irmanov). Júgim awır edi qırq *batpan* tastan, Sol búgin iynimnen túsip turıptı (A. Dabilov). «Batpan – eń úlken awırlıq ólshewi bolǵan. Qaraqalpaqstanńın barlıq aymaqlarında batpan birdey bolmaǵan. Máselen, házirgi Nókiste, Ámiwdárya rayonu aymaǵında batpan 20 kilogramm, Shımbay, Taxtakópirde 24 kilogramm, Xalqabadta 22

kilogramm, Qonırat, Tórtkúl hám Beruniyde 40 kilogramm awırlıq ólshewleri batpan dep ayılǵan» [4]. Bul atama ayırım naqıl-maqallar quramında kelip, olardıń mazmunınıń ótkir hám obrazlı bolıwında ayırıqsha xızmet atqaradı. Mısalı: Jamandı jaman deseń, *Batpan* jamaw jamalar. Tas túsken jerine *batpan*. Qumırısqańıń da tasınıń, *Batpan* ekeni táńirge ayan. Bul ólshem birliǵı házirgi waqıtta gónergen sózler qatarınan orın alǵan.

Ekonomikalıq baylanıslarda, tovar hám zat almasıwda, sawda-satıq qatnasıqlarda pul birlikleri ayırıqsha orındı iyeleydi. Hár bir mámleket óziniń pul birligine iye. Pul birlikleri hár qıylı atamalar menen júritiledi. Qaraqalpaq tilinde de bunday leksikalıq birlikler óz ornına iye bolıp, arnawlı atamalar tıykarında jumsaladı. Olardan pul, aqsha, tiyin, som, tilla, teńge, baqır, shayı [5:339] hám t.b. sıyaqlı leksikalıq birlikler mısál bola aladı. Keltirilgen pul birlikleri quramında qaraqalpaq xalıq jańıltıwshları tilinde de ayırım atamalar ushırasadı. Mısálı:

Bir puldan ne payda, ne mánpáát?

Eki puldan bar payda, bar mánpáát (452-bet).

Pul – sawda yáki tólew islerindegi baha, nırq, arza hám qımbat ólshewi bolǵan metall yáki qaǵaz belgi, aqsha [6:99]. Bul mısalda pul sózi bir hám eki sanlıqları menen dizbeklesip kelip, pul birliǵı xızmetinde onıń muǵdarın, qunın kórsetiw ushın jumsalǵan. Bir pul birliǵı frazeologiyalıq mánide de qollanıladı. Dúnyanı suw alsa da, úyrekke *bir pul* (qq.x.n.). Bizden burın neshe zamanlar boldı, Ótken dúnya *bir pul* shelli kórindi (Berdaq). Etigiń tar bolsa, jerdiń keńliǵı *bir pul* (qq.x.n.). Berilgen mısallarda bir pul frazeologiyalıq xızmet atqarıp, bári bir tásiiri joq [6:100] degen mazmunda bildirilip, bir pul bolıw formasında da awıspalı mánide ushırasadı. Bir pul bolıw sóz dizbegi kúyip ketiw hám bosqa ketiw [6:100] mánilerin bildiriw ushın paydalanıladı.

Q.Paxratdinov, Q.Bekniyazovlardıń miynetinde bir pul bolıw frazeologizminiń mánileri hám sinonimleri bılay kórsetiledi: «bir tiyin (pul) – hesh nársese arzımaydı, paydasız; báribir; hesh; bir tiyin boldı – paydası bolmadı, bosqa ketti; bir tiyinge de almaydı – kerek emes, qunsız, jaramsız; bir tiyinge turmaydı – hesh nársese jaramaydı, kerek emes» [5:344]. Pul birliǵı sawda-satıq qatnasıqlarında áhmiyetli qural wazıypasın atqardı.

Qaraqalpaq xalıq jańıltıwshları tilinde ólshem hám pul birlikleri atamaları hár qıylı bolıp keledi. Olardı qollanıw arqalı eski atamalar menen tanıstırıw, olardıń qanday xızmet atqarıwı, túrleri, tuwra hám awıspalı mánilerde jumsalıwı sıyaqlı bir qansha maǵlıwmatlar menen tanıs bolamız. Sonday-aq, ólshem hám pul birlikleri xalıqtıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı bolıp, olardı ashıp beriwde áhmiyetli qural wazıypasın atqaradı.

Ádebiyatlar:

1. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jeti tomliq. Besinshi tom. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023, 400 bet.
2. Allamuratova Sh. https://t.me/ibratli_sozler.
3. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jeti tomliq. Ekinshi tom. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023, 400 bet.
4. t.me/QRARXIV.
5. Yusupova B. Paremiologiya Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-stilistikalıq ózgeshelikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024, 400 bet.
6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jeti tomliq. Altınshı tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2023, 400 bet.

“JÁHÁNSHA” DÁSTANÍ TILINDE FRAZEOLOGIZMLERDIN QOLLANILIWÍ

Yusupova B.,

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı

Sadatdinov T.O.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710593>

Qaraqalpaq tili ilimindegi sońǵı waqıtları qalıplesip atırǵan lingvofolkloristika tarawı keń izlenislerdi talap etpekte. Lingvofolkloristika til iliminiń jańa tarawı bolıp, onıń izertlew obyektı folklorlıq tekstler bolıp tabıladı. Onıń tiykarǵı lingvistikalıq wazıypası folklordıń tilin izertlewden ibarat. Folklorlıq tekstlerdin tilin úyreniw, onıń fonetikalıq ayırıqshalıqları, leksikalıq ózgesheliklerin, morfologiyalıq, sintaksislik qurılısın, stillik belgilerin, sózlik quramın, onıń tariyxıy shıǵısı boyınsha túrlerin úyreniw, izertlew til ilimindegi áhmiyetli máselelerdin biri bolıp esaplanadı.

«Jáhánsha» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri, bir qansha leksikalıq birliklerdi sheberlik penen qollanıwında kózge túsedı. Bunday leksikalıq birliklerden dástan tilinde qollanılgan frazeologizmler onıń kórkemligin, tásirshenligin arttırıw ushın xızmet etedi. “Jáhánsha” dástanı qaharmanlıq dástanlardıń biri sıpatında qaraqalpaq folklorında úlken orın iyeleydi. «Jáhánsha» dástanı Qurbanbay jırawdan 1956-jılı belgili shayır M.Seytniyazov tárepinen jazıp alınadı. “Dástannıń kólemi 7 mın qosıq qatarlarınan aslamıraq hám nazır sózlerden ibarat. «Jáhánsha» dástanınıń ideyası bastan-ayaq óner-bilim iyelew ushın talpınǵan, hár qanday qıyın máseleniń sheshimin tabıwǵa oqımshılıǵı, ziyrek-tapqırılıǵı, onı jaqsılıq jolında jumsawı Jáhánsha obrazına sińdirilip, erlik, keń peyillik, joqarı adamgershilik qásiyetleri jıraw tárepinen sheberlik penen jetkerilip berilgen” [3.9]. Dástan Qaraqalpaq folklorınıń 43-tomında orın alǵan. «Jáhánsha» dástan tiliniń sózlik quramında frazeologizmler kóplep ushırasadı. Kórkem shıǵarma tilindegi turaqlı sóz dizbekleriniń áhmiyetliligin B. Yusupova da tastıyıqlaydı: “Álbette, qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası oǵada bay, onıń derekleri júdá erte waqıtlarǵa barıp taqaladı. Qaraqalpaq awız ádebiyatınan frazeologizmlerdiń payda bolıwına baylanıslı kóp hám ilimiy jaqtan qunlı, bahalı maǵlıwmatlardı tabıwǵa boladı. Ulıwma, kórkem ádebiyat shıǵarmaları frazeologizmlerdiń oǵada bay qatlamnıń ózinde saqlaydı. Olardı jıynaw, lingvistikalıq, atap aytqanda, etimologiyalıq jaqtan izertlew qaraqalpaq tiliniń ele de ashılmaǵan tariyxıy sıpatların, ózgesheliklerin, bay tásirlilik hám obrazlılıq imkanıyatların tabıwǵa múmkinshilik beredi.” [5.173] Folklorlıq shıǵarmalar tilinde frazeologizmler tiykarınan shıǵarma mazmunınıń kórkem tásirlilikin, ótkirlikinkúsheytiwde úlken áhmiyetke iye.

«Frazeologizmlerdiń tiykarǵı xızmeti- obrazlı ekspressivlik kórkemlew quralları. Qaraqalpaq folkları, jazıwshı hám shayırlardıń shıǵarmaları bunıń ayqın mısalı boladı» [6.16].

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler semantikalıq jaqtan 3 toparǵa bólinip qaraladı: frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler [1.143-144].

Usı tiykarda, bizde maqalamızda dástan tilinde qollanılǵan frazeologizmlerdi semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan úsh toparǵa bólip úyrendik.

Frazeologiyalıq ótlesiwler. Frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń quramındaǵı sózler ózleriniń leksikalıq mánisin joytıp, barlıǵı qosılıp bir máni ańlatadı. Mısalı:

Jorajan dep maǵan sózler salasań,
Qosılıp sen birge toyǵa barasań,
Kúnler tuwsa qayǵı kelip basıma,
Kórmegendey bolıp dostım qalarsań (10-bet).

Bul mısaldaǵı "*kúnler tuwsa qayǵı kelip basıma*" degen frazeologizmi múshkil is bolıw, qıyın jaǵdayǵa túsiw degen mánilerdi ańlatıp kelgen. Bunda tiykarınan ótkir mánilik hám tásirliłikti arttırıw ushın orın almasıw jolı menen jasalǵanın kóriwimizge boladı. Dástanda bunnan tısqarı tómendegidey frazeologizmler ónimli qollanılǵan. Mısalı: *Omıraw tartıp kim arımdı aladı?* (10-bet), *ishleri ottay janadı* (11-bet), *kórgenniń miyiri qanadı* (11-bet), *dunya boldı mendey mártke hám zindan* (14-bet), *kesegórme qıl arqandı belimnen* (45-bet), *bilimniń jolında qulash keremen* (45-bet), *bul kárwanniń kewline, shaytanlıq keldi sol jerde* (45-bet), *hám t.b.*

Bul mısallardaǵı frazeologizmler tómendegi mánilerdi ańlatadı:

"omıraw tartıw"– gúreske atlanıw, "ishi ottay janıw"– qıynalıw, "miyiri qanıw"– ırza bolıw, quwanıw, "dunya zindan bolıw"– qıslıǵıw, qıynalıw, "belindegi qıl arqandı kesiw"– imkaniyatın joqqa shıǵarıw, qıyın jaǵdayda dushpanlıq etiw, "qulash keriw"– zawıqlanıw, "kewline shaytanlıq keliw"– sumlıq oylaw degen mánilerde jumsalǵanın kóriwimizge boladı.

Frazeologiyalıq birlikler, bunda turaqlı sóz dizbekleriniń qurılısındaǵı sınarlarınń birewi óziniń jeke turǵandaǵı mánisin saqlap qollanıladı.

Mısalı:

– Márt Jahansha, saǵan aytar sózim bar,
Toydamedin, bunnan edim biyxabar,
At oynatıp dostım birge baralı,
Qız-jawanniń aqlı bolsın endi lal (10-bet).

Bul mısaldaǵı "aqlı lal bolıw" frazeologizmi hayran bolıw, tań qalıw degen mánilerdi ańlatatuǵın bolıp, inversiya usılı menen qollanılıp turǵanın kóremiz.

"Jáhánsha" dástanı tilinde jáne tómendegishe frazeologiyalıq birlikler de ushırasadı. Mısalı: *Keleshektegi isler kewline túsip (10-bet), sindırmayın endi dostım sózińdi (10-bet), qashıp janın awladı (11-bet), atqa qamshı saladı (21-bet), almanı atsamda salmadın názer (29-bet), tınıǵıp alayın seniń qasıńda (33-bet), kewline sumlıq jayladı (45-bet).*

Bul mısallardaǵı frazeologizmler tómendegi mánilerdi ańlatadı:

"kewline túsıw"— qayǵırıw, "sózın sindırmaw"— aytqanın qılıw, "qashıp janın awlaw"— tiri qalıwdıń hamalın islew, ózin oylaw, "qamshı salıw"— aydaw, "názer salmaw"— qaramaw, "tınıǵıp alıw"— dem alıw, "kewline sumlıq jaylaw"— hiyle oylaw sıyaqlı mánilerdi bildiredi.

Frazeologiyalıq dizbekler. Frazeologiyalıq dizbeklerdiń qurılısındaǵı jeke sınırlarınıń ańlatatuǵın mánisi oǵada jaqın bolıp keledi. Bul sóz dizbeginiń sınırları bir-birine baǵınıp, biri ekinshisiniń mánisin tolıqtırıp keledi:

Men bilemen hár tárepten esimdi,
Sındırmayın endi, dostım, sózińdi,
Birge mindik áne dostım atlarǵa,
Qıyın kúnde jumıp ketpe kózińdi (10-bet).

Bul qatarlar arqalı, tiykarınan, dástanda orın almasıw usılınıń jiyi qollanılǵanın kóre alamız. Bunda "qıyın kúnde kóz jumıp ketiw" frazeologizmi kómeklespew, ózin alıp qashıw, taslap ketiw degen mánilerdi ańlatadı. Dástan tilinde bunnan tısqarı tómendegidey frazeologiyalıq dizbekler ushırasadı: *ǵayıp boldı Jáhánshajan kózimnen (15-bet), shad eteyin, balam, endi kewlinińdi (16-bet), eli-xalqı jám bolıp (22-bet), jolın tosıp turadı (28-bet), kórgenniń aqlın aladı (32-bet) hám t.b.*

Bul mısallardaǵı turaqlı sóz dizbekleri tómendegi mánilerdi bildiredi: "kózden ǵayıp bolıw"— qashıw, kórinbey qalıw, "kewlin shad etiw"— quwantıw, "jám bolıw"— jıynalıw, bir jerge toplanıw, "jolın tosıw"— aldınan shıǵıw, jol bermew, "kórgenniń aqlın alıw"— hayran qaldırıw, tań qaldırıw sıyaqlı mánilerdi bildiredi.

Professor E.Berdimuratov qaraqalpaq tilindegi turaqlı sóz dizbeklerin semantikalıq jaqtan klassifikaciya jasaǵanda qaraqalpaq tilindegi naqıl-maqallar, idiomalardı fraeologizmlerdiń ayrıqsha bir túri sıpatında qarap bunday sóz dizbeklerin frazeologiyalıq sózler dep ataydı[1.146].

Ilmiy maqalamızdıń tiykarǵı obykti bolǵan "Jáhánsha" dástanında bunday sózlerge kózimiz túsedi. Mısalı ushın:

– Arzımdı esit, Eralıdayjorajan,
Jalgız attan mıń oynasam, shıqpas shań,
Bir adamnıń nege jeter quwatı?
Kemlik tarttım aǵayinniń azınan (10-bet).

Attı qoyıp jiberip,
Attıń kúshi- er kúshi,
Buxarı qamshı qolında,
Tıyǵınan uslap Jáhánsha,
Kózleri ottay jaynadı (11-bet).

Maqalamızda bay ana tilimizdegi sózlerge ótkir máni, kórkem obraz, tásirlilik bere alatuǵın frazeologizmlardıń "Jáhánsha" dástanında qollanılıwın kórip shıqtıq. Keltirilgen mısallarda biz tiykarınan semantikalıq tárepten úsh toparǵa kırıwshi turaqlı sóz dizbeklerin dástannan tawıp, bólip úyrendik.

Bul bolsa dástanlardıń tilin úyreniw arqalı sóz leksikamızdıń bayıwına, sonday-aq, frazeologizmlardıń kúndelikli turmısımızda, ásirese búgingidey informaciya texnologiyaları rawajlanıp atırǵan zamanımızda orınlı paydalanıwǵa úles qosadı. Sonıń menen birge, dástanlar tilinde ónimli paydalanılıp, búgingi dáwirde qollanıwdan shıǵıp baratırǵan frazeologizmler de ushırasadı. Folklorlıq shıǵarmalar tiline stillik jaqtan beyimlesken bunday frazeologizmlardıń kórkem tekstte qollanılıw maqsetin, ózgesheliklerin, usılların izertlew folklorlıq shıǵarmalardıń, sonıń ishinde "Jahansha" dástanı tiliniń de frazeologiyalıq hám parameologiyalıq qorın úyreniwde úlken áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. –Tashkent: “Sano-standart”, 2018. – 183 b.
2. Алламбергенова Г.А. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши. – Нукус: 2018
3. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. (43-том). –Нөкис: “Илим”, 2012. – 439 б.
4. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955, 90-95-бетлер.
5. Pirniyazova A. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары. (Монография). – Нөкис: “Qaraqalpaqstan”, 2020. –Б. 176.2.
6. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. –Tashkent: “Tafakkur bóstoni” – 2020.

**QARAQALPAQ XALIQ JAÑILTPASHLARI TILINDE KÓRKEM ÓNER,
MUZIKA MÁDENİYATINA BAYLANISLI ATAMALARDIN QOLLANILIWI**

Allamuratova D. X.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710603>

Kórkem óner hám muzika mádeniyatı insaniyat tariyxında úlken áhmiyetke iye bolıp, jámiyettiń rawajlanıwında kerekli faktorlardın biri sıpatında xızmet atqaradı. Hár bir xalıqtın ózine tán kórkem óneri boladı. Ol arqalı sol xalıqtın tariyxın, úrip-ádetlerin hám kózqarasların túsiniw alıw múmkin. Al, muzika mádeniyatı bolsa, túrli xalıqlardıń muzikalıq ásbapları, namaları, dóretywshilik usılları járdeminde sáwlelendiriledi. Qaraqalpaq xalqında erte dáwirlerden baslap, óner túsiniǵı, onıń jámiyet turmısında tutqan ornı, qanday da bir óner yáki kásiptiń iyesi bolıw, onıń sırların úyreniw, sol ónerdiń jetik mamanı bolıw, muzika mádeniyatı, jıraw hám baqsılar tárepinen atqarılatuǵın namalar sıyaqlı túsiniwler qalıplesken. Muzika mádeniyatı kórkem óner menen tıǵız baylanisli bolıp, saz óneri sıpatında onıń bir bólegin quraydı. Kórkem ónerdiń bir túri sıpatında qalıplesken muzika mádeniyatı xalıqtın turmısın kórkemlep bayanlawda áhmiyetli qural wazıypasın atqarǵan. Kópshilik jazıwshı-shayırlar shıǵarmalarında, xalıq awızeki dóretpelerde jıyı tilge alınǵanlıǵı menen birge, qaraqalpaq xalıq jañıltıpaşları quramında da sóz etilgenliginiń guwası bolamız. Jañıltıpaşlar tili sózlik quramı muzika mádeniyatına baylanisli atamalar menen de bayıtılǵan. Mısalı:

Diyqan ketti atızǵa,

Jıraw ketti qobızǵa,

Baqsı duwtarın aldı,

Qosıq aytar ul-qızǵa (446-bet).

Bunda baqsıshılıq hám jırawshılıq óneri atqarıwshıları esaplangan baqsı, jıraw hám olardıń saz ásbapları tilge alınıp, hár bir óner hám kásiptiń ózine tán belgisi, orınlanıw baǵıtı, belgili quralları tiykarında olardıń atqarılatuǵın xızmeti de ashıp berilgen. «Qobız saz ásbabı qaraqalpaq jırawlarınıń shertetuǵın eski muzika ásbabı bolıp tabıladı. Jırawlar qaraqalpaq xalqında úlken húrmetke iye bolǵan. Olar qolına qobız alıp, xalıqtın ádebiy mıyrası bolǵan, dástanlardı, tariyxıy jırlardı, qobızǵa qosıp awız ádebiyattıń úlgerin: naqıl, aqıl sózler, tolgaw termelerdi propagandalawshı sóz sheberi, talant iyesi, xosh hawazlı sázende sıpatında belgili bolǵan» [1:72]. Jırawshılıq ónerinen keyin baqsılıq óneri qalıplese baslaǵan. Duwtar baqsılardıń saz ásbabı bolıp, onı shertip qosıq aytatuǵın bolǵan. «Duwtar sózi parsı tilinen alınǵan bolıp «du»-eki, «tar»-sım (tar) degen mánisti ańlatadı» [2]. «Qaraqalpaqlar bul ónerdi baqsı dese,

qazaqlar jıraw dep atağan. Qazaq tilinde baqsı awırıw emlewshi porqan mánisine iye. Óytkeni, burında qazaq baqsıları qobız shertip ariwaq shaqırğan» [1:126,127]. Baqsıshılıq hám jırawshılıq ónerleri qaraqalpaq xalqı kórkem óneriniń rawajlanıp, quramınıń bayırında úlesin qosqanlıǵı sózsiz.

Kórkem ónerdiń jáne bir toparın muzika mádeniyatına tán qosıqshılıq óneri quraydı. Belgili atqarıwshılar tárepinen xalıqtıń quwanışı da, qayǵısı da qosıq arqalı jetkerilip beriletuǵın bolǵan. Qosıqlar namalar járdeminde atqarılǵan. Nama túsinigi qosıqtıń muzıkası, melodiyası, sazı [3:218] degen mánilerge iye bolıp keledi. Mısalı: Qanday *nama* buyırsańız da aytıp bere alaman (Á. Shamuratov). Sazla baqsı duwtarıńdı, «Jeti asırım» *namasına* (I. Yusupov). Al, awıspalı máni de qollanılǵanda, bosqa ayılǵan sóz, mázi gáp, bos gáp, bos sóz [3:218] sıyaqlı mánilerdi bildiredi. Nama sózi *nama salıw* formasında frazeologiyalıq xızmette jumsaladı. Mısalı:

Bizde bes ala tandır bar,
Nama sala alatuǵınlar da bar,
Mal baǵa alatuǵınlar da bar,
Nan soǵa alatuǵınlar da bar (451-bet).

Jańıltıwshılar tilinde jumsalǵanda, *nama salıw* sóz dizbegi túrinde, qosıqtı bir nama menen aytıw mánisinde berilgen. *Nama salıw* sóz dizbegi awıspalı máni de kelgende, birewdiń úyrenshikli ádetin qaytalaw [3:218] mazmunın kórsetip beriw ushın paydalanıladı.

Úplep shertiletuǵın saz ásbabı nay jańıltıwshılar tilinde qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Shay ishtim,
May ishtim,
Nay sherttim,
Naydı jay sherttim (454-bet).

«Nay úplep shertiletuǵın sazlardıń arasında eń kóp tarqalǵan muzikalıq ásbap bolıp esaplanadı. Nay saz ásbabı bambuk aǵashınan islenedi. Házirgi waqıtta metaldan islengen túrleri de bar. Onıń ses shıǵarıwshı altı dana tesikshesi boladı. Nay saz ásbabınıń basqa úplep shertiletuǵın ásbaplardan ayırmashılıǵı onıń qaptalınan úplep shertiletuǵınlıǵı hám texnikalıq jaqtan jetiskenligi. Házirgi kúnde bul saz ásbabı Qaraqalpaq xalıq sazları orkestri hám ansambllerinde qollanılıp kelinbekte» [2]. Jańıltıwshılar tilinde jumsalǵanda, nay shertiw hám naydı jay (ásten) shertiw sóz birikpeleri túrinde tuwra mánisinde sáwlelendirilgen.

Ulıwma alǵanda, qaraqalpaq xalqı erte dáwirlerden beri ónerge ayrıqsha itibar berip, onı joqarı bahalaǵan. Jırawshılıq, baqsıshılıq hám qaraqalpaqtıń milliy saz ásbapları qobız, duwtar, nay atamaları tilge alınadı. Usı atamalardıń qatnasında

dúzilgen jańıltıplardı úyreniw arqalı qaraqalpaq xalqınıń saz hám sóz óneri, nama dóretiw ónerleri, sheshenligi, ónerli adamlardı ayırıqsha húrmet etkenligi haqqında maǵlıwmatlar menen tanıs bolamız. Jańıltıplardıń tili quramı kórkem óner, muzika mádeniyatına baylanıslı atamalar menen keńiwi, onıń sózlik qorınıń bayıp, ósip rawajlanıwına alıp keledi.

Ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalığı Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1988, 492 bet.
2. Tilepbergenov A. <https://science.uzdknf.uz>
3. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jeti tomlıq. Besinshi tom. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2023, 400 bet.
4. Qaraqalpaq folklorı Kóp tomlıq 88-100-tomlar. – Nókis: “Ilim”, 2015, 544 bet.

ОҒУЗ-ҚЫПШАҚ ДӘҰИРИ ЭПОСЫНДА ШЕШЕНЛИК ӨНЕРИ

Оразов А.О.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710621>

Шешенлик өнеринің дәслепки үлгилери Аралбойы аймағында Орта әсирлерде жасаған оғуз кәуімлерінде хәм де олардың дәуиринен қалған “Қорқут ата китабы”, “Оғузнама” сыяқлы шығармаларда да көринеди.

921-922-жылларда (хижрий 309-310-жыллар) Аббасийлер династиясынан шыққан Бағдад халифы Абул-Фадл Жафар ибн Абдуллах әл-Муктадир Биллах (908-932-жж.) өз елшиханасын хәм саўда кәрўанын Булғарияда халифалықтың сиясий аўқамын орнатыў мақсетинде Едил Булғарлары патшасына жибереди. Усы саўда кәрўанында елшихана хаткери хәм қатнасыўшысы Ибн Фадлан да бар болып, жөнелистин толық сўўретлемеси менен баянлама дүзген. Бул кәрўан Үстирт платосы арқалы өтеди. Ибн Фадлан Үстиртте жасап атырған оғузлар хәм олардың турмыс тәризи ҳаққындағы мағлыўматларды жазып қалдырады. Ибн Фадланның гүрриңи оғузлардың жәмийетлик дүзими сыпатламасы ушын баҳалы материал береді. Оның жазыўынша, оғузларды руў ақсақаллары басқарып отырған, олардың жас үлкени «ябғу» титулына ийе болған. Оның орынбасары «қул еркин» деп аталған. Әскербасы үлкен абыройға ийе болған, лекин, оның ҳәкимшилиги жоқары болмаған. Айрықша хұрмет-иззетке руў ақсақаллары хәм «көсем» ийе болған. Олардан әҳмийетли мәселелерде кеңес соралған. Соның менен бирге, ески руў демократиясы күшли болған. Ислер «улыўма кеңес» жолы менен шешилген, бунда Ибн Фадланның айтыўынша, хәттеки, шешим қабылланғаннан соң да «ең абыройсызы хәм ең аянышлысы келип хәм келисилген нәрсени кемситеди» [1, 159].

Ибн Фадланның оғузлардың жәмийетлик дүзилиси хәм басқарыў системасы ҳаққындағы жазбалары шешенлик өнеринің тарийхый тамырларын тереңирек түсиниўге имканият береді. Оның характеристикалары оғуз жәмийетиниң демократиялық элементлерин, ҳәкимият структурасын хәм жәмийетлик пикирдин әҳмийетин көрсетеди.

Ибн Фадланның айтыўынша, шешим қабыл етилгеннен кейин де ең төменги дәрежедеги адам келип, қабыл етилген шешимди сынап көре алыўы бул оғуз жәмийетинде пикир еркинлиги хәм шешенлик өнеринің жоқары баҳаланғанын көрсетеди.

Оғуз жәмийетиндеги "улыўма кеңес" системасы шешенлик өнеринің раўажланыўына қолайлы орталық жаратқан. Хәр бир ағзаның пикир билдириў

хуқықы болғаны ушын, адамлар өз пикирлерин еркин билдирип, халықты исендириў ушын шешенлик шеберликлеринен пайдаланған. Бул дәстүр кейинги дәўирлерде де сақланып, қарақалпақ шешенлик көркем өнерине тийкар салған. .

Оғуз-қыпшақлар дәўири эпосы “Қорқут ата китабы” шығармасында да шешенлик өнериниң үлгилери бар.

Қорқут Сырдәрья үлкесин жайлаған оғуз-қыпшақ қәўимлериниң арасынан халықтың устазы, мәсләхәт беретуғын даныш–паны, тарийхый дәўирдеги уллы жыраў, келешекти ойлайтуғын жетик ойшыл, қобыздың атасы. «Қорқыт ата китабы»н изертлеген алым, филология илимлериниң докторы профессор К.Палымбетовтиң атап көрсеткениндей: «Қорқыт ата өз заманында оғузларға да, қыпшақларға да теңдей тийисли саналған уллы ойшыл, данышпан әўлийе, атақлы жыраў хәм шайыр, елбасшысы болған адам» [2, 105].

12 бөлимнен ибарат эпоста жырлар Қорқуттың атынан айтылады. Ж.Хошаниязовтың көрсетиўинше, хәр бир жыр өзиниң жеке сюжетлерине ийе болыўы менен бирликте, оларды оғузлардың басшысы Байындыр ханға бағынышлы болған оғуз батырларының хәрекетлери, солардың ишинде Қазан бек (Салор Казан) ханның, беклердиң ақылгөйи, жыршы, халықтың эпикалық мийрасларын қәстерлеўши ақсақалы Қорқут ата қусаған қахарманлар бириктирип турады. Қорқут ата бул жырларда хәрекет етиўши қахарман болыўы менен бирге, усы жырларды қурастырыўшы хәм атқарыўшы шахс ретинде де көринеди [3, 18].

Әдебият изертлеўшиси, профессор К.Мәмбетов “Қорқут ата” жырларына мынандай баға береді: “Қорқут ата китабының дәслепки бөлими нақыл-мақал сөзлерден басланады. Бул сөзлердиң көпишилиги бизге таныс. Хәр күни ошақ басы айтылып жүрген сөзлерден паркы жоқ. Бирақ, сөз болғанда да ең серелери сайлап алынған. Хақыйқый поэзия деп атаса болады. Уйқас желислери де тап сол түринде сақланған. Аўдарма деп атаў да қыйын” деп жырдан үзинди келтиреді:

Байлық бахыт әкелмес,
Салма теңиз толтырмас,
Өзимшил өзгени ойламас,
Менменди қудай сыйламас,
Сабырлы ат сүринбес,
Менменге бахыт берилмес,
Еркелеп өскен қыз болмас,
Өзиңнен туўмай ул болмас,
Жаттың улы қашаған,
Өзгениң қызы ошаған,

Үйилген топырақ таў болмас,
Досласқан ел жаў болмас,
Ешekten тулпар болмас,
Мыйқыдан суңқар болмас,
Көк шөп өсип тал болмас,
Ойнастан ҳаял болмас,
Гүл суўықта өспес,
Кетик қылыш кеспес,
Тозған пахта бөз болмас,
Әўелги душпан ел болмас,
Ат қыйналмай жол баспас... [4, 39].

«Қорқут ата китабы» эпосында шешенлик өнери – жыраўшылық хәм даналық сөзлер арқалы көринетуғын руўхый-этикалық тийкар. Байлық хәм бахыт, мийнет хәм билим, әдиллик хәм сабыр-тақат сыяқлы уллы түсиниклер Қорқут сөзлеринде афористикалық анықлық пенен байланысып, дәстан арқалы әўладларға мийрас болып, избе-из жеткерилген. Сонлықтан да "Қорқыт ата китабы" – түркий шешенлик мектебининң тийкарғы шығармасы, халық даналық сөзлерининң сағасы хәм заманагөй шешенлик өнерининң руўхый тийкарын қурайтуғын әҳмийетли мағлыўмат десек мақсетке муўапық болады.

Әдебиятлар:

1. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы, комментарии. — Харьков, 1956.
2. Палымбетов К. Қорқыт ата хәм ол туўралы қарақалпақ рәўиятлары// Әмиўдәрья. - Нөкис, 1995. - № 10-12.
3. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Алпамыс». - Нөкис: «Билим», 1992.
4. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: «Билим», 1992.

QARAQALPAQ BALALAR ÁDEBIYATINDA YUMOR HÁM SATIRANIN PAYDA BOLIW DEREKLERI

Esbosinova D.J.

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710625>

Balalar ádebiyatı – kórkem ádebiyattın bir túri. Balalar ádebiyatı da kórkem ádebiyat sıyaqlı ádebiyattın eń tiykarǵı quralı bolǵan kórkem sóz arqalı balalardıń turmısın súwretlew, turmısımızda balalardıń tutqan ornın belgilewdi olardıń is-háreketi hám minez-qulqı arqalı ashıp beriwdi názerde tutadı. Balalar ádebiyatında balalardıń tábiyatına tán bolǵan kórkem sózler jas áwladtın oy-sezimlerine ıqshamlıq penen tereń sińip baradı hám bul ádebiyatta xalqımızdın keleshek iyeleri bolǵan balalardan kútetuǵın arızw-ármanları, maqsetleri qosa jırlanadı. Qaraqalpaq balalar ádebiyatın arnawlı túrde izertlegen ilimpaz, filologiya ilimleriniń kandidatu I.Qurbanbaev kórkem ádebiyattın bul túri haqqında tómendegishe pikir bildirgen edi: «Balalar ádebiyatı– oǵada keń tarawlı, keleshekti tereń sınaqqa alıp, oǵan sáykes etip jaslardı tárbiyalawdı názerde tutqan házirgi zaman kórkem-óner tarawınıń eń gózzal túrleriniń biri» [Qurbanbaev:4]. Balalar ushın jazılǵan hárqanday dóretpе kórkem, tereń mazmunǵa iye bolıwı talap etiledi. Sebebi, bul dóretpelerdi oqıw arqalı balalar dúnyanı, qorshaǵan ortalıqtı tanıydı, jaqsı menen jamandı ayıra aladı. Ilimpaz I.Qurbanbaevtın aytqanıday, «Balalar ádebiyatı – tárbiya mektebi» [Qurbanbaev:4]. Balalar ushın shıǵarma jazıwda eń dáslep dóretiwshi durıs tema tańlay biliwi, waqıyalardı bala tiline tán kórkemlik penen bayanlawı, balalarsha pikirley alıwı kerek hám eń baslısı dóretpе tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwı lazım.

Qaraqalpaq balalar ádebiyatı jıldan-jılǵa san jaǵınan da, ideyalıq hám tematikalıq sapası jaǵınan da bayıp barmaqta. Hárbir dóretiwshi eń dáslep ádebiyat maydanına balalarǵa arnalǵan dóretpeleri menen kirip keledi, óziniń dáslepki júrisin sonnan baslaydı. Eń dáslep baqsha turmısın yamasa mektep turmısın sóz etiwshi shıǵarmalar turmıstan alınıp jazılıp, olardıń azǵana bolsa da jeńil kúlki yamasa házilge qurılıwı jas oqıwshınıń kórkem shıǵarma oqıwǵa degen ıqlasın jáne de arttırıwı sózsiz. Solay eken, biz, búgingi jumısımızda qaraqalpaq balalar ádebiyatında yumor hám satiranın payda bolıw derekleri, bunday shıǵarmalardıń tárbiyalıq áhmiyeti haqqında sóz etpekshimiz.

Dúnya ádebiyattanıw ilimi hám ádebiyat teoriyasınan bizge málim, yumor hám satira–ekewi de kúlki arqalı insanlardı oylandırıw, jámiyetтеgi unamsız illetlerdin ústinen kúliw, balalardıń erkin pikirlew qáiletin rawajlandırıw, turmısta júz berip atırǵan waqıya hám hádiyselerge óz múnásibetin bildiriwde áhmiyetli bolǵanı menen, yumor hám satira bir-birinen janrlıq qásiyetleri boyınsha ózgeshelendi:

Yumor – bul kúlkili waqıyalar, personajlar yáki sóz oynları arqalı kóterińki keypiyat oyatatuǵın janr bolsa, satira – bul kúlki arqalı sına alıw, jámiyettegi unamsız jaǵdaylar yamasa ayırım insanlardın jaǵımsız illetlerin kórsetiw arqalı bayanlaw esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı kúlkini eki baǵıtta durıs paydalana bilgen, – degen edi qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde arnawlı túrli izertlew alıp barǵan ilimpaz Y.Paxratdinov. Birinshisi, quwanışlarǵa, jaqsı, ádalatlı islerge, toy-merekelerde, shadlı oyın-zawıqlarda xalqımızdın kewil qurshın qandırǵan. Ekinshisi bolsa, teńsizlikke, ádalatsızlıqqa, zalımlıqqa, zulımlıqqa usı sıyaqlı jaman illetlerge qarsı qollanılǵan. Xalıq joqarıdaǵı qılmıstın qay birin islese de ol adamǵa jek kóriwshilik penen qaraǵan. Sonlıqtan kúlkiniń bul ekinshi túri satira esaplanadı [Paxratdinov:44].

Balalar ádebiyatında humor arqalı quwnaq bolıwǵa, joqarı keypiyat hám keń dúnyaqarasqa iye bolıwǵa, balalardı kitap oqıwǵa talpındırsa, satira jaslarda jaqsı menen jamandı ajratıw, haqıyqat penen jalǵan, miynetsúygishlik penen erinshekliktiń parqına jetip pikirlew qábiletiniń rawajlanıwına óz tásirin tiygizedi. Qaraqalpaq balalar ádebiyatında humor hám satiranıń payda bolıw derekleri xalıq awızeki dóretpelerinen baslanadı desek boladı. Óytkeni, kórkem ádebiyattın eń dáslepki dóretpeleri folklorlıq shıǵarmalar bolsa, olar arasında tiykarǵı tárbiya mektebi bolǵan balalar ádebiyatına, balalar folklorına tán bolǵan shıǵarmalar talay ǵana. Al, humor hám satira kórkem ádebiyat penen birge tuwılıp, birge jasap kiyatırǵan janrlar. Balalar folklorında humor hám satira humor hám satira tárbiyalıq, didaktikalıq hám estetikalıq xızmetlerdi atqaradı.

Balalar folklorında ushrasatuǵın humor hám satira úlǵilerine eń dáslep tereń oylanıwǵa baǵdarlawshı janr bolǵan jumbaqlardı mısál etip kórsetsek boladı. Házilge tiykarlanǵan jumbaqlar balalardıń pikirlewin jáne de jetilistiredi. Máselen:

Kóp jerinen baylaǵan,

Ishin shadlıq jaylaǵan.

Haslı aǵash bolsa da,

Qıtıqlasań sayraǵan.

(...)

Aspanna gúbi tústi,

Gúbiniń túbi tústi.

(gúldirmama)

Usı sıyaqlı jumbaqlar tiykarınan jeńil yumorǵa qurılǵan bolıp balalarda kórkem pikirlewge xızmet etse, házilge qurılǵan jańıltashlar balalardıń tilin shınıqtırıw menen birge til tezligi, sóz oynları arqalı tınlawshılardı da keypiyat baǵıshlaydı. Yumorǵa qurılǵan jańıltashlar jámiyetlik wazıypalardı kúlkili túrde sáwlelendiredi, yaǵnıy isleniwı ápiwayı bolǵan jumıslar quramalı etip bayanlanadı:

Digirmandı dir-dir aylandırıp,
Digirlettirgishpen.
Juwan aǵashtı jonıp-jonıp,
Jinirtkerigishpen.

Bizde bes ala tandır bar,
Nama sala alatuǵınlar da bar,
Mal baǵa alatuǵınlar da bar,
Nan soǵa alatuǵınlar da bar. [Qaraqalpaq folklorı:451]

Qaraqalpaq balalar folklorında házilge, kúlki-sıyqaq sınaǵa beyimlenip ayılatuǵın janrdın jáne bir túri ótirik óleńler. Olardıń kólemi úlken yamasa kishiligine qaramastan qaharmanlar boladı. Ótirik óleńler insanlardı kúldiriw menen birge olardı oylanıwǵa májbúrleydi, balalarda turmıslıq jaǵdaylardı tanıtıwda áhmiyetli esaplanadı.

Ótirik óleńler ertektiń qosıq formasında jazılǵan túri bolıp, yadlap alıw júdá qolay.

Men ózim jas kúnimde baqa baqtım,
Baqamnıń arıǵına jabıw japtım.
Qurbaqam Orınborǵa ushıp ketip,
Bir baqa súyinshi ayıp zordan taptım...

Qoy qılıp qumırısqamdı qozı baqtım,
Qońızdı ingen qılıp men bozlattım,
Basında may tóbeniń shaqmaq shaqtım,
Jaratıp gesirtkeni atqıp shaptım.

Bizlerge ótirik sóz buyırmaǵan,
Bódeneni tezek dep otqa jaqtım.

Balalar ushın arnalǵan bunday folklorlıq dóretpeler balalardıń sana-sezim ilgirliǵın, oylaw dárejesin, tapqırılıǵın sınawdan ibarat bolıp, qaraqalpaqlarda burınnan kiyatırǵan xalıqlıq pedagogikalıq usıllardıń biri esaplanadı.

Qaraqalpaq balalar folklorında, jáne de jazba ádebiyatta da kóbinese haywanatlar, quslar, ósimlikler obrazı arqalı allergoriyalıq usıldaǵı syujetke qurılıp, oqıwshıda jeńil kúlki oyatatuǵın janr túri – tımsal. Bul janr balalarǵa ádep-ikramlıq qaǵıydaların turmıslıq waqıyalar arqalı túsindiredi. Tımsallar ózine tán ıqsham túrde jazılıp, sońında juwmaq hám sabaq beriw arqalı balalarǵa jaqsılıq, ádalat, miynetti súyiw, hadallıq sıyaqlı tuyǵılardı sińdiriwge baǵdarlanadı. Áyyemgi grek tımsalshısı Ezop, francuz

ádebiyatı wákili Lafonten, rus tımsalshısı Ivan Krilovtın tımsalları qaraqalpaq tiline awdarma islengen bolıp, olarda jámiyettegi illetler kúlkili yamasa awıspalı mánide singá alıńan.

Balalar ádebiyatında yumor hám satira – bul tek ǵana kewilli keypiyat beriw ǵana emes, bálkim tárbiya quralı. Bul janrlar arqalı balalarǵa quramalı turmıslıq waqıyalar jeńil, túsinikli hám este qalarlıqtay etip jetkiziledi. Biz joqarıda sóz etken folklorlıq miyraslarda jámlengen yumor hám satira házirgi qaraqalpaq balalar ádebiyatında dóretiwshilik etip atırǵan shayır hám jazıwshılar ushın tiykarǵı derek xızmetin atqarıwı sózsiz.

Ádebiyatlar:

1. И. Қурбанбаев. Қарақалпақ балалар әдебияты. – Нөкис: «Билим», 1992.
2. Ю. Пахратдинов. Өмирбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100-томлар. – Нөкис: «Илим», 2015.

MURAT BEGIMOV TIN "SHAPAN APSANASI" DRAMASININ POETIKASI

Ataniyazova G.S.

Ajiniyaz atindagi Nókis Mámleketlik pedagogikalıq instituti, I.Yusupov atindagi dóretiwshilik mektebi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710632>

Murat Begimov 2015-jılı Qaraqalpaq quwırshaq teatrına bas rejıssyor etip tayınlanganının keyin qaraqalpaq quwırshaq teatrınıń saxnasında tereń mazmunlı shıǵarmalar jaratılıw dáwiri baslandı desek aljaspaǵan bolamız. Onıń qálemine tiyisli "Shapan ápsanası", "Batır qoyan", "Miyнет túbi ráxát", "Qırıq qız", "Aldar kóse" hám basqa da spektaklleri quwırshaq teatrı saxnasınıń gúldástesine aylandı Al, 2016-jılı bolsa teatr Respublikalıq Quwırshaq teatrlarınıń X festivalında dramaturg P.Aytmuratovtıń "Sharyar" pyesasi tiykarında M.Begimov saxnalastirgan spektakl menen qatinasip, siyli orindi iyeledi.

Murat Begimovtıń "Shapan ápsanası" draması ertek syujetine tiykarlangan bolıp, onda ekologiyalıq, ádep-ikramlıq, insaniylıq ideyaları, qorshaǵan ortalıqqa abaylılıq penen qaraw, jaqsılıq, ádillik hám jawızlıq arasındagı gúres saxnalastırılǵan.

- Qız -Ushıp kelińler possha torǵaylar. Basqa quslar, qoyanlar hám basqa haywanlar men sizlerge iyin aǵashım menen suw tasıwǵa erinbeymen sharshamayman, suwdı meylıńiz qanǵansha ishińler.

(Nama. Quslar, bir-eki haywanlar qızdıń sheleginen suw ishe baslaydı. Bir-eki gúbelek te kelip úrkip ushadı)

Qorıqpańlar suw hámmeńizge jetedi.

- Dramadagı qız obrazı tábiyat penen únles jasaytuǵın, páklik hám jaqsılıq tımsalı.

Mástan hám Dúbeley obrazları bolsa jawızlıq, dámegóylik tımsalı sıpatında berilgen. Mısalı:

Dúbeley - Saǵan ne kerek?

Mástan - Dúbeleyjan sen maǵan járdem ber. Adamzat meniń ústimnen kúlip júr.Tek meniń ústimnen emes seniń de ústińnen kúlip júr. Ekewimiz birigip olarǵa jamanlıq oylayıq.

Dúbeley - Men ne isleyin, ayt maǵan Mástan.

Mástan - Shopannıń qızı sıyqırlı shapandı tigip bolayın dep tur. Sol shapandı joq etiwge maǵan járdem ber.

Dúbeley - Boladı mástan ol usı jerlerden ótse men shapandı tartıp alaman.

(Dúbeley ketedi)

Mástan - Boldı endi dúbeley sıyqırlı shapandı tartıp aladı. Adamlar waqtında sarayğa shapandı jetkere almasa men quwanaman! Men jeñemen! (Kúledi. Mástan ketedi. Qız qolında shapan keledi)

Qız - Biraz gúllerdiń naǵısların saldım. Gúller qaydasızlar, mınaǵan qarańlar, sizlerdi qanday shıraylı etip naǵısladım. Bular nege tım-tırıs. Gúller qaydasızlar.

(Izleydi. Bir-eki gúl shıǵıp)

Gúller - Sen qız bul jerden ket! Bolmasa mına sıyqırlı shapanıńdı dubey tartıp aladı.

(awa-awa tartıp aladı.)

Qız - Yaq bul múmkin emes.

(Dúbeley samal bolıp kelip qızdıń qolındaǵı shapandı ushırıp alıp ketedi. Dúbeleydiń kúlkisi, Qız jılaydı.)

Qız - Sahra perisi qayda bolsań da maǵan járdem ber.

Sahra perisi - Qızım men usı jerdemen.

Qız - Sahra perisi dúbeley meniń tigip tayarlap qoyǵan shapanımdı alıp ketti endi ne qılaman. Sonsha miynetim zaya bolǵanı ma? Qarashaxtan xalqım endi qıynalatuǵın boldı.

Sahra perisi - Qızım qapa bolma sen ele onnan da jaqsı shapan tigesen.

Qız - Waqıt az qaldı, endi men úlgeremayman.

Sahra perisi - Sen qız kúshliseń, aqıllısań, kúsh-jigerińdi bir jerge jámlep házirden baslap jumısqa kirisseń oylaǵan ármanlarıńa jeteseń. Sizler de járdem beriń sahra gúlleri. (gúllerdiń hawazı)

-Meniń naǵısımdı al

-Yaq menikin saladı

-Men sizlerden úlkenmen hám sulıwman. Meniń naǵısımdı saladı.

-Yaq menikin (tartıs)

Qız - Tartıspańlar hámmeńizdiń naǵıslarınızdı salaman hám heshqaysıńız qalıp qoymaysızlar aqırı sizlerdiń qaysıńızda sıyqırlı shapanǵa kerek gúl bar. (Nama. Gúller oynaydı, qızda olar menen oynap hár qaysısınıń súwretin salıp júrgendey boladı, naǵıslardı bir tawarǵa sala baslaydı) (Qarashax sarayınıń aldı adamlar jıynalǵan)

Dramada patshaniń balasın tek sıyqırlı shapan járdeminde emlew múmkin, yaǵnıy xalıq danalığı hám tábiyat kúshiniń birigiwi ǵana ádillikti tiklewge uqıplı degen ideyanı beredi.

Dramalıq obraz - negizinen drama qaharmanlarıń hárezketi tiykarında payda boladı. Dramalıq obrazlar epikalıq obrazlarǵa ádewir usas bolǵanı menen olar saxnada hárezket etedi. Yaǵnıy waqıya saxnada oynaladı. Jáne drama qaharmanları(konflikt hám xarakter) tiykarında hárezket etedi. Olardıń minez- qulqı menen hárezketleri kóz aldınan

ótedi. Dramalıq obraz qaharmannın ishki dártleri arqalı beriledi. Máselen, kúyiniw menen súyiniwdiń ózi drama ushın tán. Bul qubılıslardı Murat Begimovtıń “Shapan ápsanası” spektaklinde kóriwge boladı. Shigarmada obraz jasawdıń eń tiykarǵı komponentleri portret hám peyzaj usılında berilgen. Ulıwma aytqanda, hár qanday qaharmannın sırtqı kórinisi, kelbeti, bet-álpeti arqalı bergen bolsa, ekinshi jaǵınan tábiyat qubılısları, ondaǵı haywanlar, quslardıń háreketi arqalı dramanın kórkemlik poetikalıq ózgesheliklerin ashıp bergen. Dramada qız, quslar, haywanlar, mástan, dúbeley hám basqa da obrazlar ómirdegi qarama-qarsılıqlardıń adamǵa tán bolǵan hár túrli kózqarastaǵı, ideyadaǵı, sezimdegi insanlardıń óz maqset jolındaǵı aytısıw, shertisiw hám gúres jolındaǵı háreketleri, bir sóz benen aytqanda, jaqsılıq hám jamanlıq arasındǵı gúresti ashıp bere alǵan.

Spektakl kompoziciyası úsh perde (kórinis) ge bólinedi. Hár bir saxna dramaturgiyalıq keskinlikti rawajlandırıp, kulminaciya hám sheshimge alıp keledi.

Birinshi kóriniste garrı hám onıń qızınıń awır turmısı, patshanın jawızlıǵı súwretlengen. Ekinshi kóriniste qızdıń tábiyat penen doslıǵı, kiyikti óltirgeni ushın patshanıń basına túsken qayǵılı waqıya. Al, úshinshi kóriniste bolsa qızdıń sıyqırılı shapan jaratıw ushın gúresi hám qarama-qarsılıqlar sheber keltirilgen.

Dramaturg tárepinen pyesa tili hám stillik ózgesheligi tárepinen dialoglar tábiyiy, ápiwayı hám saxna háreketi ushın qolaylı bolıp, sonday-aq, muzıka hám fon sesleri kórkem tásirde kúsheytedi (karnay-surnay, dúbir, samal, quslardıń sayrawı arqalı).

Tábiyat obrazları, gúllerdiń soylesiwi, yaǵnıy janlandırıw kórkem súwretlew qurallarınıń qollanıwı ertekke haqıyqılıq baǵıshlaydı. Pyesa mektep oqıwshıları tárepinen saxnalastırıw ushın oǵada qolaylı, tárbiyalıq áhmiyeti joqarı bolıp tabıladı. Sonday-aq, sahnadaǵı remarkalardı, muzıka hám ayaq oyunlar tiykarında saxnalastırıwǵa boladı.

Juwmaqlap aytqanda, “Shapan ápsanası” milliy koloritke iye saxnalıq shıǵarma bolıp, jaslardı jaqsılıq penen jamanlıqtı bir-birinen ajratıwǵa, sabırlı bolıwǵa, tábiyattı qásterlep saqlawǵa, ádillikke iseniwge úyretedi dep esaplaymız.

Ádebiyatlar:

1. M.Begimov. Shapan ápsanası. Balalar draması. Nókis. 2015 (Quwırshaq teatrı)
2. К.Мамбетов. Әдебиәт теориясы. Нөкис. “Билим”. 1995-Б. 65

QARAQALPAQ BALALAR DRAMATURGIYASININ JANRLIQ ÓZGESHELIGI

Ataniyazova G.S.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis Mámleketlik pedagogikalıq instituti, I.Yusupov atındaǵı dóretiwshilik mektebi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710636>

«Drama» – grek tilinen alınıp – «háreket» degen mánini ańlatadı. Yaǵnıy, saxna ushın arnawlı túrde jazılǵan, dialog formasındaǵı syujetli shıǵarma. Drama termin sıpatında eki mazmunda qollanıladı: Birinshi, keń mánidegi drama – ádebiyattın úsh túriniń biri (lirika, epos, drama); yaǵnıy dramalıq formalar lirikada, eposta da, dramanın ózinde de bolıwı múmkin. Al, ekinshisi tar mánidegi drama qatardaǵı dramaturgiyalıq janr. Dramalıq janrlar menen dramatizm eki qıylı túsinikler ekeni belgili. Dramatizm basqa ádebiy túrdegi shıǵarmalarda da berile beredi. Biraq dramalıq shıǵarmalarda dramatizm tiykarǵı orındı iyeleydi. Sebebi, waqıyanın rawajlanıwında keskinlikti payda etetuǵın da dramatizm bolıp esaplanadı. Sonın ushın da dramatizm dramalıq shıǵarmalarda kóbirek ushırasadı.

Qaraqalpaq balalar ádebiyatında ertek syujeti sintezi tiykarında júzege kelgen qospa dramalıq janrlardı ádebiyatshi, ilimpaz S.Qazaqbaev tórtke bólip qaraydı:

1. Ádebiy ertek drama
2. Ádebiy ertek inscenirovka
3. Ádebiy ertek intermediya
4. Ádebiy ertek libretto

Biz ertek syujeti tiykarında payda bolǵan qospa dramalıq janrlardı ádebiy ertek dramalarda bar ekenligin ilimiy-teoriyalıq hám ámeliy jaqtan durıs ekenligin kórip shıqtıq.

Usı anıqlamanı esapqa alatuǵın bolsaq, XX ásirdeń aqırı XXI ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq balalar ádebiyatında da ertek syujeti sintezi tiykarında júzege kelgen qospa dramalıq janrlarda, lirikalıq qaharmannın ishki ruwxıy sezim dramasınıń berilgenligin kóremiz. Bunıń baslı sebebi, balalar ádebiyatının ózinsheligine baylanıslı dramalıq shıǵarmalarda qosıq formasında, dialog formasında júzege kelmekte. Óytkeni, dramanın ózi saxnada dialog formasında jaratılatuǵının esapqa alatuǵın bolsaq, balalar dramasınıń aytıs formasında dóretiliwi nızamlı ekenligi kózge taslanadı. Mısalı:

Joldasbay Dilmuratovtıń «Eki dostın aytısı» ádebiy dramasında:

1-oqıwshı:

–Tıńla dostım, tıńla meni,
Bir soraw bereyin saǵan,
Óz awzıńnan aytıp bershi,

Oqıwdın paydasın maǵan.

2-oqıwshı:

—Onın nesin sorap tursań,
Esitip júrseń ǵoy talay,
Ustazlardın aytqanları,
Yadıńnan shıqqan ba, qalay?

1-oqıwshı:

—Saǵan shın sııımdı aytsam,
«5»ke oqıw qoldan kelmes,
Sol ushın ba, muǵallım de,
Maǵan onsha kewil bólmes.

2-oqıwshı:

Senin kewlin basqa jaqta,
Bul haqqında oylamaysań,
Men de jaqsı oqıyın dep,
Janındı hesh qıynamaysań. [3:17-18].

Dialog formasında jazılǵan, otız úsh bántten ibarat syujetli shıǵarma usılayınsha dawam etedi. Ádebiy dramanın tiykarǵı ideyalıq mazmunı mektepte oqıytuǵın eki oqıwshının ishki sezimi, tuyǵıları, ishki dúnyası, minez-qulqı, qarım-qatnasları tereń konfliktlerdin tiykarında ashıp beriledi.

Birinshi oqıwshı sabaǵınan jaqsı oqıydı. Al, ekinshi oqıwshı tómén, kitap oqımaydı. Bilgir oqıwshı oǵan keleshekte jaqsı qanıge bolıwdı másláhát etedi. Járdemin ayamaydı. Bul – ádebiy drama. Sol arqalı oqıwshılardıń jámiyette óz ornın, kásip tańlawın, ilimge qızıǵıwshılıǵın arttırıwda hám rawajlandırıwında úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Álbette, bul shıǵarmada dramatism hálisiz shıqqan, derlik joqtın qasında. Ol 1-oqıwshının oylaw dárejesinde, ishki tuyǵılarında qalıp qoyǵan. Bul shıǵarmada dramanın janrlıq qásiyetlerin saqlawdan góre, oqıw jasındaǵı balalarǵa tárbiya beriwge kóbirek itibar qaratılǵan.

Bizge belgili, ertek balalar ruwxıy dúnyasınıń ajıralmas bir bólegi. Balalar ertek esitkendi unatatuǵın da belgili. Sonlıqtan da balalar dramasına da ertek syujetleri aralasatuǵın nızamlı da. Demek, shınında da ertek balalardıń ruwxıy dúnyasınıń ajıralmas bir bólegi bolıw menen birge, balalar ádebiyatının da tiykarǵı janrları bolıp qalıplesken. Bunı biz dramalıq janrlar mısasında da kóriwimizge boladı.

Avtor ózi shayır bolǵanlıqtan shıǵarmalardaǵı personajlardın dramatismge tolı momentlerin poeziyalıq usılda jetkerip bere alǵan. Al, biz onı joqarıda ayılǵan ilimiy-teoriyalıq pikirlerdi esapqa alıp liro-dramalıq shıǵarma dep ataǵan ilimpazdın aytqan pikirlerine qosılamız. Nege degende, balalar dramaturgiyası janrlıq jaqtan tolısıp, dúnya

ádebiyatı hám dramaturgiyası úlgilerinen paydalanǵan halda ádebiyatımızǵa jańa ádebiy túrler, janrlıq formalar kirip keldi. Bunday janrlar poeziya, proza, sonıń menen birge, dramaturgiya janrında da payda bolmaqta. Máselen, epikalıq hám lirikalıq shıǵarmalardıń dramaǵa ótiw qubılısı buǵan ayqın mısál bola aladı. Avtor bul qosıq qatarlarında diolog arqalı qaharmannıń psixologiyasın yaǵnıy ruwxıy keshirmelerin, eki oqıwshınıń qarama-qarsılıqları tiykarında ashıp bere alǵan. Avtor sonday sheberlik penen kórsetip bere alǵan qaharman xarakteriniń ishki dúnyasına, oy-sezimlerine kirip onıń tolǵanısların oqıwshınıń júregine oy-pikrine qozǵaw salarlıqtay etip súwretlep bere alǵan. Bul liro-dramalıq shıǵarmada eki oqıwshınıń ortasındaǵı óz-ara sóylesiwler arqalı birewiniń sózge sheberligin, tereń aqıl-oyǵa iye ekenligin kórsetpekshi bolsa, al, ekinshi oqıwshınıń oy-órisiniń tómén ekenligi, bilim alıwǵa qızıqpaytuǵın, psixologiyası tómén oqıwshını kórsetpekshi boladı.

Juwmaqlap aytqanda, bunday liro-dramalıq shıǵarmalardı qaraqalpaq balalar ádebiyatında S.Abbazov, X.Saparov hám taǵı basqa shayırlardıń shıǵarmalarında da kóriwimizge boladı.

Ádebiyatlar

1. Ахметов С, Бағадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. Нөкис, “Билим”.1992-Б. 32
2. Kazaxbaev S. XX ásirdeń aqırı XXI ásirdeń basındaǵı Qaraqalpaq balalar ádebiyatı evolyuciyası janrlıq ózgesheligi hám poetikası. Nókis. «Bilim». 2016-jıl. B. 69.
3. Дилмуратов Ж. Бахыт қусы. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1996. Б. 17-18

KOP KOMPONENTLI ARALAS QOSPA GAPLERDIN STRUKTURA- SEMANTIKALIQ TURLERI

Mangitbaeva Z.U.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710640>

Qaraqalpaq tili sintaksisi sheńberinde qospa gáppler haqqındaǵı ilimiy hám teoriyalıq kózqaraslar elege shekem tolıq qalıplespegen bolıp, bul baǵdarda bir qatar sheshimin kútip turǵan máseleler bar. «Qospa gápplerdin dizbekli, baǵınıńqılı hám dánekersiz túrlerin anıq parıqlaytuǵın qaǵıydalardıń jeterli dárejede anıqlanbaǵanlıǵı, gápplerde dáslepki komponent bayanlawıshlarınń funkciyaların sheklew, dizbeklilik hám baǵınıńqılıqtı bildiriwshi sózlerdin tolıq anıqlanıлмаǵanlıǵı, qospa gápplerdin semantikalıq túrleriniń bir-birine aralastırılıp qaralıwı»[1.8] sıyaqlı áhmiyetli máseleler ele óz sheshimin taba qoymadı. Sintaksis tarawınıń kópshilik máselelerinde tartıslı mashqalalar elege shekem bar bolıp esaplanadı. Atap aytqanda, ayırım ilimpazlar qospa gáp terminin qollanbastan, basqa termin menen atawdı usınıs etedi. Máselen, ózbek tilshi ilimpazı N.Turniyazov óz miynetlerinde “quramalı sintaksislik konstrukciya”, “teń komponentli quramalı sintaktikalıq konstrukciya” terminleri qollanadı. [2.28] Ilimpaz Sh.Rahmatullaev bolsa, “qospa gáp forma”, “teń bólekli qospa gáp formalar” terminlerin qollanadı.[3.84] Usı sıyaqlı sintaksis tarawınıń júdá áhmiyetli máseleleri kóp bolıp, olar ayrıqsha izertleniwdi talap etip turǵan máselelerden. Sonday-aq, ilimpaz A.Álniyazov házirgi qaraqalpaq tilinde komponentler arasındǵı tıp mánilerdin xarakteri boyınsha dizbekli qospa gápplerdi eki toparǵa ajratıwdı usınadı: 1) biriktiriw mánili gáppler 2) qarama-qarsı mánili gáppler dep ajratadı.[4. 42] Qospa gápın hárqaysı túriniń dúzilisi, túrli funkciyaları hám kategoriyaları boyınsha talas-tartıslı pikirler júdá kóp. Olardıń hárbirin óz aldına izertlew obyektine alıw hám analiz jasaw házirgi til biliminde sintaksis tarawınıń aktual máselelerinen bolıp esaplanadı. Usı kózqarastan qaraǵanda, qaraqalpaq tilindegi kóp komponentli qospa gáppler teması tek ǵana olardıń qurılısın emes, al semantikalıq, funkcionallıq hám kategoriyalıq ózgesheliklerin de tereń tallawdı talap etedi. Bul usı baǵdarda ilimiy tiykarlanǵan, obektiv hám sistemalı izertlewlerdi dawam ettiriw zárúrligin kórsetedi.

Sońǵı waqıtları qospa gápiti izertlewshiler tárepinen anıq pikirler usınılmaqta. M.I.Sheremisina hám T.A.Kolosovanıń rus tilindegi qospa gápiti teoriyalıq máselelerine arnalǵan miynetinde qospa gápitiń klassifikaciyalanıwı tómendegi úsh principke tiykarlanadı: 1) qospa gápitiń quramındaǵı predikativlik komponentlerdin dánekerli (yamasa dánekersiz) baylanısta keliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa gáppler dánekerli hám dánekersiz bolıp bólinedi; 2) qospa gápitiń quramındaǵı predikativlik

komponentlerdin dizbeklilik hám baǵınıńqılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Usıǵan muwapıq qospa gáp dizbekli qospa gáp hám baǵınıńqılı qospa gáp bolıp bólinedi; 3) qospa gáptin baǵınıńqı komponentiniń pútin bas gápke yamasa onıń bir aǵzasına qatnaslı bolıp keliwi esapqa alınadı [5. 97]. Qospa gáptin bul belgilerdin tiykarında bóliniwi onıń formallıq (dúzilislik) tipologiyasına qatnaslı ekenligin kórsetedi.

Házirgi qaraqalpaq til biliminde kóp komponentli aralas qospa gápler sintaksislik hám semantikalıq jaqtan quramalı sistemalar bolıp esaplanadı. Olar hár qıylı qurılıstaǵı gáplerdin óz ara baylanısıwı tiykarında qalıplesedi hám pikirdi anıq, tolıq bildiriwde áhmiyetli rol atqaradı. Qaraqalpaq tilinde bunday gápler hár qıylı modellerde kórinip, olardin strukturalıq-semantikalıq ózgesheliklerin úyreniw tildin funkcional múmkinshiliklerin tereń túsiniwge járdem beredi.

Kóp komponentli aralas qospa gápler - bul eki yamasa onnan artıq sintaksislik birliklerdin óz ara baylanısıwı nátiyjesinde payda bolgan quramalı gápler bolıp tabıladı. Olarda komponentler arasındaqı baylanıslar dizbekli, baǵınıńqılı hám dánekersiz formalarda bolıwı múmkin. Bul gápler tilde pikirdi keń hám tolıq bildiriwde áhmiyetli qural esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde kóp komponentli aralas qospa gápler hár qıylı modellerde kórinedi. Olardin tiykarǵı túrleri tómendegiler:

1. Jay gáp + baǵınıńqılı qospa gáp

Bul modelde jay gáp tiykarǵı pikirdi bildiredi, al baǵınıńqılı qospa gáp bolsa onıń mazmunın yamasa sebebin túsindiredi. Máselen: Buǵan múmkinshilik te joq edi, sebebi olarǵa ashıq járdem bere almaydı. (T. Q. “Maman biy ápsanası)

2. Jay gáp + Jay gáp + baǵınıńqılı qospa gáp

Bul modelde eki jay gáp teń dárejedegi pikirlerdi bildiredi, al baǵınıńqılı gáp bolsa olardı tolıqtıradı yamasa qarama-qarsı mánide túsindiredi. Máselen: Bunıń ústine Qoyshıbek úylengenimdi jaqsı kórmeydi, oǵan qulaq qaǵıs qılıp kórgenmen, biraq seniń oyındı bilmeytuǵın edim. (J. Saparov “Jupargúl” romanı)

3. . Jay gáp + kóp komponentli qospa gápler

Bul modelde bir jay gáp tiykarǵı pikirdi bildiredi, oǵan kóp komponentli qospa gáp baylanısıp, qosımsha maǵlıwmat beredi. Máselen: Burın qarapayım dúkanshı edi, bul Eshbay qamalmaq túwe Tórtkúlge, Nókiske barıp keldi, kúnnen kúnge nırıqqa sıyǵısız dárejede bayıp baratır, Sayımbettiń janın jep baratır, kózine kúyik! (Sh. Seytov “Xalqabad”)

4. Dizbekli qospa gáp + kóp komponentli qospa gápler

Bul modelde dizbekli qospa gápte eki yamasa onnan artıq pikirler ańlatıladı, keyingi kóp komponentli qospa gáp bolsa olardı túsindiredi yaki nátiyjesin kórsetedi. Máselen: Baylıǵımız keshegi urısta nege sarıplanganın hámme biledi, biraq másele –

bizni bay yoki jarhliligimizda emes, al hazi rgi jagdayda kushimizdi istin kozin tawip jumsawimizda ... (O. Abduraxmanov "Bosa ga" romani).

5. Eki baginliqlı qospa gap. Bul modelde eki baginliqlı qospa gap bir-birine baylanisip, quramalı pikirdi anlatadı. Maselen: Geyde angime bel uzdi bolsa, sırtağı tasır-tasır jawına hámme qulaq salıp, birewi bolmasa ekinshisi ishinen qıynalıp, mañlay jıyırar edi.(T. Qayıpbergenov "Maman biy apsanası")

6. Baginliqlı qospa gap + kóp komponentli qospa gapler

Bul modelde baginliqlı qospa gap tiykargı pikirlerdi bildiredi, kóp komponentli qospa gap bolsa onın mazmunın keñeytip, qosımsha mağlıwmat beredi. Maselen: Bas asker bası búgin de kelip, onın kúta qızıq bir látipasına kúlip, kóz jasların sııra bergeni, qapı sál ashılğanday boldı, Máwlen sarının dúnkilew mañlayı kórindi. (T. Qayıpbergenov "Túsiniksizler")

Kóp komponentli aralas qospa gaplerdin strukturalıq-semantikalıq analizi tildin sintaksislik hám semantikalıq imkaniyatların tereñ túsiniwge járdem beredi. Bul tallaw arqalı gaplerdin dúzilisi, komponentler arasındagı baylanıslar, olardin manisi hám funkciyaları anıqlanadı. Bul bolsa til úyreniwshilerge hám til bilimi qanıgelerine tildi durıs hám nátiyjeli úyreniwde járdem beredi.

Qaraqalpaq tilinde kóp komponentli aralas qospa gapler har qıylı modellerde kórinip, olardin strukturalıq-semantikalıq analizi tildin funkcional imkaniyatların tereñ añlawga járdem beredi. Har bir komponenttin gapte tutqan ornı, manide atqaratuğın wazıypası hám baylanıstırıwshı qurallar arqalı qalay baylanısqanı tildin ishki dúzilisi haqqında tereñ túsinik payda etiwge járdem beredi.

Usı kózqarastan qarağanda, bunday gaplerdin strukturalıq-semantikalıq analizi tek teoriyalıq til bilimi ushin gana emes, al ameliy til úyretiw, oqıw procesi ushin da úlken áhmiyetke iye. Sebebi, kóp komponentli aralas qospa gaplerdi úyreniw arqalı til úyreniwshiler pikirdi durıs, izbe-iz hám logikağa tiykarlangan halda bildiriw qabiletin rawajlandıradı. Bul gapler arqalı pikirdi anıq, tolıq hám tolıq bayanlaw múmkin. Olardı úyreniw til biliminde úlken áhmiyetke iye bolıp, tildi úyreniw hám oqıtıw procesinde nátiyjeli qural esaplanadı. Sonın menen birge, bul turdegi gaplerdin klassifikaciyası, qurılısı hám manide atqaratuğın wazıypaların úyreniw - hazi rgi qaraqalpaq tili sintaksisiniń aktual hám ilimiy jaqtan áhmiyetli bağdarlarınan biri bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar:

1. Dáwletov M., Seydullaeva D., Hazi rgi qaraqalpaq tilinde qospa gapler. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2010.
2. Turniyozov B. Hozirgi o`zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. Monografiya.-Samarqand, "SamDCHTI" nashri, 2008.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o`zbek tili. Darslik.-Toshkent, "Universitet", 2006.

4. Alniyazov A. Házirgi qaraqalpaq tilindegi dizbekli qospa gáplerdiń funksional semantikalıq ózgeshelikleri. Fil.fan.dokt. Nukus, 2020.
5. Sheremisina M.I. Kolosova T.A. Osherki po teorii slojnogo predlojeniya. Novosibirsk. Izd-vo «Nauka».

KÓRKEM SHÍĞARMALARDA DIALEKTLIK OMONIMLERDIN QOLLANILIW

Xalmuratova D.Ya.

Qaraqalpaqstan Respublikası, Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Nókis qalası,

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710649>

Omonimler sırtqı forması boyınsha birdey, ańlatıp turǵan mánisi bir-birine hesh qanday jaqınlaspaytuǵın, barlıq waqıtta birdey grammatikalıq formalar menen ózgere alatuǵın sózler sanaladı. Til biliminde polisemiya qubılısı yaǵnıy sózlerdin kóp mániligi menen omonimlerdin bir-birine uqsas tárepleri bar. Polisemiya -bul bir sózdin kóp, óz-ara tıǵız baylanıslı mánilerge iye bolıwı sanaladı. Bul qubılıs tildin kórkemligin kórsetetip, kórkem shıǵarmalar tilinde keńnen qollanılıp, avtordın tillik sheberligin arttıradı. Polisemiyanın omonimlerden ayırmashılıǵı polisemiyalıq sózler mánilik jaqtan jaqın, bekkem baylanısta bolsa, al, omonimlerde mánisi bir-birine jaqın kelmeytuǵın ózgeshe mánili sózlerdi túsinemiz. Kóp mánili sózlerdi omonimlerden ajratıwǵa biz kontekstke súyenemiz, kontekst arqalı mánilik jaqınlıq penen hár qıylılıqtı anıqlaymız. [Esemurat Berdimurat ulı:36].

Dialektlik polisemiya -belgili bir aymaqa tán sózlerdin birneshe jaqın mánilerde qollanılwı. Bul qubılıs bir jaǵınan dialektologiyalıq sıpatqa iye bolsa, ekinshi jaǵınan, kórkem ádebiyatta kórkem shıǵarmalarǵa gózzallıq, hám emocionallıq baǵıshlawda ayırıqsha xızmet atqaradı. Polisemiyalıq sózler kórkem shıǵarmalarda obrazdı, waqıyanı kórkem jaratıwda baslı orındı iyeleydi. Mısalı:

Úziliw sóziniń mánilerin analizlep kóreyik:

1. dialektte qaytıw bolıw, óliw mánisinde.
2. ádebiy tilde :
 - a) ajıralıw (sabaǵınan ajıraldı),
 - b) bóliniw (ortasınan bólindi),
 - s) sınıw (túbinen sindi),
 - d) joǵalıw (qatnasıǵı joǵaldı) mánilerinde qollanıladı.

«Ózi jıńishke awırıw adam, qustın keliwi menen keseldin aynımasına kim kepil?!

Suw ashıp júrgende «**úzilgen de**» ketken. Bay óliginiń ústine shıǵıp úyine ákelgen». (Sh.S., «Qashqın».)

Mısaldagı **úziliw** dialektizmi adam ómiriniń tawsılıwı, qaytıw bolıw, óliw, joq bolıw mánisin ańlatadı. Tilimizde úziliw sózi zattın úziliwi, bir nárseniń baylanısın toqtawı mánisinde qollanıladı. **Úziliw** sózi tuwra mánide jibinen úziliw, solqımnan úziliw, moynı úziliw, qarası úziliw sıyaqlı sóz dizbeklerinde kelip, usı sózlerdin

quramındaǵı úziliw sózi menen óz-ara kóp mánilikti payda etedi, yaǵnıy olardıń mánileri bir-birine jaqın, úziliw, joq bolıw mánilerinde. Mısaldaǵı **úziliw** sózi evfemizmlik dialektizm bolıp, avtor adamnıń ómiriniń tawsılǵannı, úzilgenin metaforalıq boyawlar arqalı súwretlegen. Bul tillik sıpayılıqtıń, dástúrlık mádeniyattıń bir kórinisi bolıp tabıladı. Demek, **úziliw** dialektizmi ádebiy tildegi **úziliw** sózi menen mánilik jaqtan jaqın kelip, sózdıń kóp mánililigin payda etedi.

Móldek sózi:

Onnan keyin stolınıń shep jaǵındaǵı múyeshte turǵan temir sandıqtı ashıp, onıń tómengi bólmesiniń tórinde turǵan bir tutas elli manatlıq eki buwat aqshanı alıp, qoyın qaltasına tıqtı. Bul kópten beri «bir hájetime jarap qalar» dep jasırıp saqlap qoyǵan **móldegi** edi. (J.S, «Jupargúl».) Qaraqalpaqlar úy qasındaǵı **móldek** jerine tiykarınan júweri ekken. (M.N., «Qaraqalpaqlar».)

Berilgen birinshi mısalda **móldek** sózi qaharmannıń keleshekte bir nársege mútáj, qıyın awhalda qalǵan waqıtta oǵan járdemi tiyiwshi pulı. Bunda avtor adamlardıń tek búgingi kún ushın jasamay, erteńgi kúnin, keleshegin de oylawı kerekligin, bunıń ushın waqtında háreket etiwı, bárhama hárekette bolıwı kerek degen ideyanı alǵa qoyadı. Demek, dialektlerde mútájlikke puldıń saqlanıwı móldek dep qollanılǵan bolsa, onı saqlaw ushın arnalǵan buyımdı ilimpaz B.Yusupova óziniń arnawlı miynetinde: pul saqlaw ushın arnawlı islengen buyım mánisinde shıjan, ulıqpan, p/biset, sonday-aq, kise, qalta sózleri paydalanıladı. Mısalı: Ulı bardıń qulı bar, Ulıqpanda pulı bar. Bunda ulıqpan sózi aqsha saqlaytuǵın orın mánisinde qollanılǵan-dep aytıp ótedi. [Yusupova:347]. Al, kórkem shıǵarma tilinde bulardıń **shırwan** variantın da ushıratamız:

Qawın satsań, sıtırılaydı **shırwanıń**,

Nitratsız nayshalatsań, jigitler. (I.Yu, «Bazar jolında».)

2-mısaldaǵı **móldek jer** ataması úy qaptalındaǵı kishkene atız atamasın bildirip kelgen bolsa, ádebiy tilde **qıytaq jer** atamasında ushırasadı. Sonday-aq móldek jer atamasınıń **gúlshe jer** variantı da bar. M.Qayıpnazarova óziniń arnawlı miynetinde: móldek jer úy janındaǵı hár bir shańaraqqa tiyisli bolǵan kishi kólemdegi diyxansılıq ushın ajratılǵan jer bólegi. Bul atama arqa dialektte, á sirese Taxtakópir, Qaraózek, Shımbay, Kegeyli rayonlarındaǵı qaraqalpaqlardıń tilinde móldek túrinde qollanılsa, Xojeli, Qańlıkól, Shomanay aymaqlarında jasaytuǵın xalıqtıń tilinde móldek penen birge tamarqa sózi ónimli qollanıladı-dep kórsetedi. [Kayıpnazarova:11]. Al, jazıwshı K.Karimov Shımbaylılar haqqında: Jeri, qos ógizi bar adamlar erjetip kiyatırǵan balalarına azǵana jer-móldek bólip bergen. Móldek jerden alınǵan ónim balanıń iqtıyarında bolǵan-dep aytıp ótedi. [Karimov:212]. Demek, mısallardaǵı **móldek**

sóziniń mánileri bir-birine jaqın kelgen bolıp, adamlardıń mútájlıgın pitkeriwshi buyımı mánilerin ańlatıp, polisemiyalıq qatnasta boladı.

Dialektlik omonimler belgili bir aymaqta bir mánide qollanılatuǵın bolsa, ekinshi bir aymaqta basqa mánide qollanılıwı múmkin. Kórkem shıǵarmalarda dialektlik polosemiyalarǵa qaraǵanda dialektlik omonimler kóbirek ushırasadı. Kórkem shıǵarma tilindegi dialektizmler bir-biri menen kontekstte omonimlik qatarlardı dúzedi hám ádebiy tildegi sózler menen omonimlik qatnasta boladı. Mısalı: **Tirnekli** sózi:

1. «Mayda sawdager» ekeni ıras, góne-kóksi, hátte tuflilerdiń bawı, ayna-taraq, ultaraqqa shekem bazarıw-biybazar sawdalaydı, **tirneklep** jıynaydı, maydalap satadı. (Ǵ.S., «Mashaqatlı baxıt».) 2. -Sen **tirnekli** bolǵanda, mına qatın bunday bolmaydı, bildiń be? (U.P., «Toyǵa baratuǵın kúni».)

Berilgen birinshi mısalda **tirneklep** sózi qıyınshılıq penen jıynaw mánisinde qollanılǵan, yaǵnıy tırnap, tırnaqlap, sonsha miynet penen jıynaw. Avtor qaharmannıń úlken kúsh penen, qıyınshılıq penen júynagan jaǵdayın kórsetiw ushın, shıǵarmanıń ózinshe ózgesheligin arttırıw maqsetinde qollanǵan. Bul sóz ádebiy tilde **tis-tırnaqlap jıynaw** túrinde ushırasadı. 2-mısalda **tirnekli** sózi shaqqan mánisin ańlatadı. Bunda qaharmannıń xarakterin kórsetiw ushın qollanılǵan. Demek, birinshi mısaldaǵı **tirneklep** sózi menen mánileri bir-birinen alıs, hesh qanday jaqın emes bolıp, bir-birine omonim boladı.

Kórkem shıǵarma tilindegi dialektizmler ádebiy tildegi sózler menen omonimlik qatarlardı payda etedi. Olardıń jasalıwında sózlerdiń morfologiyalıq jaqtan ózgeriwi nátiyjesinde payda bolǵan omonimlerdi kóriwimizge boladı. Bunday omonimlerdiń jasalıwında sózdiń túbirine belgili bir qosımtanıń qosılıwı arqalı forması jaǵınan birdey, mánileri jaǵınan hár qıylı sózler qatarı payda boladı. Mısalı: Jańa kiyimniń ishinde jawdıraǵan **kózli** jigitke usadım. (J.A., «Jetimniń júregi».) Bul mısaldaǵı **kózli** dialektizminiń túbiri kóz- atlıqtan jasalǵan bolıp, oǵan -li qosımtası qosılıp, atawısh tiykarlı kelbetlik jasalǵan. **Kózli** sóziniń mánisi sulıw, shıraylı mánisinde kelip, avtor qaharmannıń sırtqı kórinisin súwretlew ushın qollanǵan. Bul sóz ádebiy tildegi **kózli** sózine omonim boladı. Tilimizde **kózli** sózi kózi bar degendi, sonıń menen birge kózi kórmeydi, soqır mánilerin de ańlatadı. Usınday bir sózdiń eki mánini ańlatıp, olardıń bir-birine qarama-qarsı qollanılıwı enantiosemiya dep ataladı. [Xojanov:54.]

Sonday-aq, fonetikalıq ózgeriske ushırıp, bir-biri menen omonimlik qatarlardı dúzgen omonimlerdi de ushıratamız: Ǵarrı qaptalındaǵı kishkene **dúgildik** kesegge bir qultım quyıp ishti. (M.N., «Dushpan».)

Dúgildik **kese** ataması kelbetlikten jasalǵan bolıp, kúndelikli turmısta qollanılatuǵın kishkene kese-ıdıs atamasın bildirip, ómir shınlıǵın anıq detallar arqalı qaharmannıń psixologiyasın, onıń obrazın salıstırıp, anıq súwretlew ushın qollanılǵan

bolıp, ádebiy tilde fonetikalıq ózgeriske ushırap, **digildik** qus ataması menen omonim boladı. Bunı kórkem shıǵarma mısasında kórsek boladı: «Jiyde qartaysa jigildik boladı, qustın jamanı **digildik** boladı» (M.N., «Hawa kemesindegi ekew»). Demek, dialektlerde kishkene kese atamasın bildiretuǵın bolsa, ádebiy tilde qus atamasın bildiredi.

Solay etip, kórkem shıǵarmalarda qollanılǵan dialektlik omonimler shıǵarmanıń kórkemliligin asırıwda belgili orındı iyeleydi. Kórkem sóz ustaları olardı kerekli orında belgili bir aymaqtın ózine tán ózgesheligin, jasaw sharayatın, milliy koloritti beriw ushın sheberlilik penen paydalanadı. Kórkem shıǵarma tilinde qollanılǵan dialektlik omonimler qaraqalpaq tiliniń bay ekenligin kórsetip, onıń ózgeshe qırların ashıp beredi. Bunday kórinislerdi jıynap, izertlep, sistemalastırıw keleshekte til normaların bekkemlewge, elektron leksikografiyada keń qollanılıwı múmkin.

Ádebiyatlar:

1. Есемурат Бердимурат улы Хәзирги қарақалпақ тили Лексикология Нөкис, «Билим», 1994, Б. 188.
2. Юсупова Б. Паремнология Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинің лексика-семантикалық хәм лексика-тематикалық өзгешеликлери. Монография. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2024, Б. 400.
3. Кайпназарова М. Қарақалпақ тилининг шимолій шеваси касбий лексикасининг лингвгеографик тадқиқи. Филолог. фанл. буйича фалсафа докт. дисс. автореф. -Нукус: 2019. Б. 50.
4. Каримов К. Шахтемир-Шымбай шежиреси. -Нөкис: «Avangard-baspa», 2024. Б. 559.
5. Хожанов Ш. Қарақалпақ тилиндеги антонимия қубылысы. Монография Нөкис, «Билим», 2017, Б. 148.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЖЫРАҰЫ ҚҰРБАНБАЙ ТӘЖИБАЕВ АТҚАРҒАН ДӘСТАНЛАРДЫҢ СЮЖЕТ СИСТЕМАСЫ

Оразымбетова А.М.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710655>

Сюжет – дәстанларда сүўретленетуғын ўақыялардың, персонажлардың ис-хәрекетлериниң белгили бир тәртипке түскен дизими яки жыйнағы. Образлардың ис-хәрекеті арқалы дәстанның сюжети раўажланып отырады. Демек, эпослардың сюжети ўақыяда қатнасатуғын қаҳарманлар мәселесине тиккелей байланысly. Себеби, қаҳарманлар сюжет тийкарында хәрекет етеди. Онда ис-хәрекетлер хәм ўақыялар бир тәртипте, избе-из, басқышпа-басқыш раўажланады хәм табысly, жеңисли аяқланады. Тийкарынан дәстанлардың сюжет системасы көркем-эстетикалық өзгешелик хәм идеялық бағыт пенен де тығыз байланысly болып келеди.

Қурбанбай жыраў репертуары жоқарыда келтирилген сюжет системасы талапларына жуўап береді. Сонлықтан, биз оның репертуарының сюжет системасын үйрениў мақсетинде «Қырық қыз» дәстанын тийкар етип алыўды мақул деп есапладық. Себеби, бул эпостың көлеми кең, сюжети қызықly хәм шийеленискен ўақыяларға қурылған. Буннан тысқары, ўақыялар, эпизодлар бир-бири менен жақсы байланыстырылған.

Дәстанда сүўретленген ўақыялар мазмуны, тематикасы жағынан тийкаргы үш бөлимнен турады:

1. Журынтазға байланысly ўақыялар.
2. Гүлайымның Суртайшаға қарсы гүреси.

3. Алтынай менен Нәдирша жөниндеги ўақыялар [Сағитов:330]. Бирақ, дәстанның негизги сюжети Гүлайымның қалмақларға қарсы гүреси болады. Қалған еки бөлеги болса тийкаргы сюжет пенен тығыз байланыста емес. Себеби, жоқарыда келтирилген кейинги еки ўақыяны алып тасласақ та дәстанның композициялық дүзилisine, ўақыя мазмунына кери тәсирин тийгизбейди, тек ғана көлеми киширийеди. Демек, «Қырық қыз» дәстанының сюжети қоспалы болып, өз ишине бир неше сюжетлерди бириктирген көп сюжетли дәстан. Дәстанның өз ишине бир неше сюжетти бириктирийи, оның әйjemги дәўирлерден (массагетлер, ноғайлы дәўири) из қалдырғанына дәлил болып есапланады. Демек, дәстанның сюжет композициясы (қурылысы) басқа дәстанларға қарағанда бираз қурамалы. Онда тек ғана избе-из емес параллел раўажланатуғын сюжетлер хәм қаҳарманлар образларын да көремиз. Мысалы, Гүлайым өз журты Саркопты

қалмақ ханы Суртайшадан қорғау үшін сапарға атланыу ыақыясы менен Арыслан хэм Алтынайдың өз журты Хорезмди Иран патшасы Нәдиршадан қорғау ыақыясын тилге алсақ болады. Сондай-ақ, дәстан сюжетинде ел деп еңиреген ерлердің батырлық ислери, ямаса өз мухаббатына садық болған ашықлардың тәғдири де толық жырланған. Әлбетте, жыраудан жазып алынған хэм көлеми жағынан киши болған басқа дәстанларында да «Қырық қыз» да ушырасатуғын сюжеттин хәр қыйлы басқышларын белгилейтуғын элементлер, сюжеттин айырым бөлеклери, тема хэм идеялардың болыуы тәбийий. Демек, жырау устазларынан үйренген дәстан жырлаудың дәстүрий усылларын өзиниң жыраушылық қәбилети менен интеграцияластыра алған. Бирақ, жырау басқа дәстанларында «Қырық қыз» дәстаны сыяқлы сюжеттин барлық курам бөлеклерин, яғный мотив, деталь, эпизодларды өз ишине қамтый алмаған болыуы мүмкин. Усы көзқарастан бул мақаланы «Қырық қыз» дәстаны негизинде ашып бериуди макул көрдик.

Дәстан Аллаяр байдың мөкан хэм заманын сүүретлеу сюжети менен басланады. Лекин, ыақыя эпизодлық характерде қысқа баянланады. Аллаярдың б улы хэм Гүлайым атлы бир қызы болады. Қыздың үлкейиуи дәстанда деталластырылып берилмейди. Бул **қахарманның «бирден ер жетиу», «тез үлкейиу» мотиви** менен байланысly. Және де барлық дәстанларда бас қахарманлардың мәрт, батыр, қарыулы, пидайы, ақыллы хэм сулыу болыуы сыяқлы өзгешеликлер сүүретленгени сыяқлы Гүлайым портрети де, батырлық образы да усылайынша тәрийипленеди.

Дәстан қахарманлары халықлық көзқарастан халықтың идеясына мууапық хәрекет етеди. «Қырық қыз» дәстанының бас қахарманы Гүлайымда да усындай жағдай көз алдымызда пайда болады. Ол енди ғана 14 жасқа толған болса да, атасынан Мийуалы атауын сорап алады. Бул жағдай дәстан қахарманының атасынан қала, ат, курал-жарақ сыяқлы керекли затларды сорау мотивине ылайық келеди. Атасы қыздың талабын хеш екиленбей қабыл етеди. Гүлайым қасына қырық қызды жыйнап, бул атауға отау курып хэм этирапына қорған салдырады. Бул сондай бир үлкен қала болып есапланады, тек ғана қапысының жасалыуына 1 жыл 4 ай ыақыт сарыпланады. Демек, дәстанларда қахарманлар менен байланысly ыақыялардың сүүретлениуинде гиперболаның қолланылыуы тәбийий жағдай болып табылады. Атауды гүлзарға айландырады. Гүлайым қырық қызына қылыш берип, оларды батырлыққа үйретеди. Бул батырлықты сүүретлейтуғын мотивлер арқалы дәстан бас қахарманының жауынгерлигин, оның ели, журтын душпанлардан қорғау үшін хәрекетлерин аңлатыу менен бирге, дәстанның халықлық идея менен сууғарылғанлығын көрсетеди. Дәстанның тийкарғы сюжети

қалмақ ханы Суртайшаның Саркопқа хұжим етип Гүлайымның атасын, ағаларын өлтирип, қаланы, халықты ұайран етиуі менен басланады. Усы ўақытта Мийўалы атаўындағы Гүлайымның жаўынгер қырық қызы ислеген оқ, оқ жай, найза, саўыт сыяқлы әскерий қурал-жарақлар менен тәмийинлеўи, аш қалған халықты бағда жетистирген өнимлери менен тойдырыўы, Гүлайым баслаған қырық қыздың әскерий шынығыўлар ислеп, урыс усылларын үйрениўи хәм урысқа таяр халатта жетип келиў эпизодларының сүўретлениўи басқа қаҳарманлық дәстанларда ушыраспайды. Фольклорист алым И.Сағитов «Дәстанның тийкарғы идеясы – халықтың өз Ыатнынының азатлығы хәм ғәрезсизлиги ушын сырт ел басқыншыларына қарсы гүресиўи болады. Геройлардың патриотизми, халықшыллығы басқа ҳеш бир дәстанда «Қырық қыз» дәстанындағыдай айқын, күшли жырланған емес» [Сағитов:311], – деп атап өгти. Демек, туўылған жерди қорғаў, елди жаў қолынан азат етиў темасы «Қырық қыз» дәстанының тийкарғы сюжетлик бағдары есапланады. Дәстан Гүлайымның Суртайшаны жеңиў ўақыясы менен жуўмақланады. Бул ўақыяның шешими.

Өмир қарама-қарсылықлардың гүреси хәм бул қарама-қарсылықлардың соқлығысыўынан ибарат: Жақсы-жаман, сулыў-усқынсыз, саўап-гүна, жақсы көриў-жаман көриў, әдиллик-әдилсизлик, зулымлық, мийрим-шәпәт, қуўаныш-қайғы, аз-көп, бар-жоқ хәм тағы басқа. Қаҳарманлық дәстанлар ўақыялардың қарама-қарсылығы хәм соқлығысыўына тийкарланған гүреслерден ибарат. Басқа дәстанлар сыяқлы Қурбанбай жыраў жырлаған дәстанларда да бас қаҳарманлардың душпанлары болады. Мысалы, Гүлайым-Суртайша, Сарбиназ-Нәдирша сыяқлы. «Алпамыс» дәстанында болса Алпамыс-Тайшыхан, Қаражан-Тайшыхан-Досмамбет, «Қаншайым» [5] дәстанында Қаншайым-Молла мүшкил киби. Усындай қарама-қарсылық дәстандағы ашықлық-мухаббат мәселесиниң сөз етилиўинде де ушырасады. Көпшилик Гүлайымға ашық болады. Булар арасында Гүлайымның теңи болмаған Журын, Әшир, Аманкул хәм Сәйеке де бар. «Қырық қыз» дәстанының биринши бөлими Гүлайым хәм жоқарыда аты келтирилген 4 адамның «мухаббат гүреси» формасындағы ўақыялардан ибарат. Бул «мухаббат гүреси» Журынның Сәйеке тәрәпиннен өлтирилиўи хәм Гүлайымның қыйын ўақыядан ақылы менен қутылыўы менен шешиледи. Дәстан атқарыўшысы Қурбанбай жыраў Гүлайымның тек ғана бул адамлар менен гүресин емес, атасының гәпин еки қылмаў, салт-дәстүрге қарсы шықпаў сыяқлы жәмийетлик қағыйдаларды орынлаў ушын басынан кеширген қыйыншылық хәм машақатларды да ўақыялардың ишине жайғастырады. Мысалы, шопан Журын Гүлайымға үйлениў ушын оның атасы Аллаярды алдайды. Алданғанын билмеген Аллаяр қызы Гүлайымға «Егер Журын менен турмыс курсаң өмиримниң ақырына

дейин сеннен разы боламан, қалғанын өзін билесең», – деп айтады. Буннан келип шығып Гүлайым атасын қапа қылмай, оның айтқанын қабыл етеди [7:41].

Жыраў ұақыяларды баянлаўда дәстан атқарыўдағы стилистикалық усыллардан пайдаланыўдан да шетте қалмайды. Хакыйқатында да, дәстан миллий халықлық өзгешеликлерин сақлаған ҳалда берилийи ушын бул стилистикалық усылларды өз ишине алыўы керек. Яғный, ұақыялардың баянланыўындағы «тил материалы» ҳәм оның қолланылыўы жүдә әҳмийетли. Басқаша айтқанда, Қурбанбай жыраў атқарған дәстанларда ұақыялардың қурылысы, баянланыўы «традициялық мотивлер» менен характерленеди [Сағитов:82-85]. Булардан, бириншиси, жыраўдан жазып алынған дәстанлардың экспозициясында ұақыялардың қайсы дәўирде, ямаса қайсы жерде болып өткенлигин сүүретлеў менен көринеди. Бул, әсиресе, «Бурынғы өткен заманда, сол заманның қәдиминде...» деп басланады. Мысалы:

«Қырық қыз» дәстанында:

Бурынғы өткен заманда,
Сол заманның қәдиминде,
Ата журты Түркистанда,
Саркоп деген калада,
Аз ноғайлы елатында [7:7].

«Алпамыс» дәстанында:

Ерте-ерте заманда,
Заманның ерте ўағында [6:265].

«Ер Зийўар» дәстанында:

Бурынғы өткен ўақтында,
Ноғайдың азлық шағында [2.9].

Усылайынша, ұақыяның оғада ерте дәўирлерде болып өткенлиги эпикалық планда сәўлеленип мекан ҳәм заман көринисиниң сүүретлениўи бираз айқынласады.

Және де, Қурбанбай жыраўға ғана тән қәлиплескен формулалық сөзлер ол атқарған дәстанларда жийи қолланылады. Бундай қатарлар ұақыялардың баянланыўына хызмет еткен «таярлық қатарлары» болып есапланады. Мысалы:

Қаным қызып, мен жылайман зар-зар,

Түркистанның ели болды маған тар,

Талап салып Қараханның елине,

Жаскелениң залым ханнан өш алар [3:103].

- Мен жылайман бир қудайға зар-зар,

**Қыслар болса үргин урып жаўар қар,
Бағ ишинде сайран еткен қырық қызым,
Аз да болса айтатуғын сөзим бар [7:8].**

**- Мен жылайман бир қудайға зар-зар,
Бул дүньяда көпти сықмар, пейли тар,
Едден шыққан еки бирдей жолдасым,
Аз да болса айтатуғын сөзим бар [7:12].**

**- Мен жылайман бир қудайға зар-зар,
Қыслар болса үргин үрип, жаўар қар,
Өлер болдым, Гүлайымдай перийзат,
Айтатуғын бир-еки аўыз сөзим бар [7:46].**

Ямаса, дәстан қахарманлары қыйыншылыққа түскенде олардың жағдайын қыс мәўсими хәм оның элементлери, яғный қар, муз, қара булт арқалы баянлаўы көринеди. Себеби, инсанның руўхый дүньясы менен тәбият ортасында параллел байланыс бар. Бизиңше, жыраў бул ҳалатты дәстандағы қосық қатарлары арқалы түсіндиреди.

**Қақ жарылған музына,
Ыразы болып бийшара [7:41].
.... Қыстың күни қақ жарылған музымды,
Қыйланбай берейин хадал дузымды [7:48].
.... Қара жер қақ-қақ жарылып,
Соған ғана кирмеди [7:74].
.... Қапланып турған қара булт,
Қақ айрылып кеткендей [7:135].**

Сондай-ақ, ўақыялар баянланғанда қахарманлардың ашық кеўил хәм садалығы, басқалардың сөзине тез исенип, басының бәлеге қалыўы айырым ўақытларда «Батыр-аңқаў, ер-гөдек» сыяқлы сөз бенен жеткериледи: Бундай ашық кеўил образлар жыраў репертуарының сюжет системасының тийкарын курайды. Мысалы:

**Қулымсай куўқыл кеткен соң,
Батыр-аңқаў, ер-гөдек,
Инанды шуғыл сөзлерге [7:63].
... Ағам ерип көп душпанның тилине,
Сөйтип дақты сүрди қызыл гүлиме,
Айтқан ырас, «батыр-аңқаў, ер-гөдек»,**

Қарамастан кетти мына елине [7:78].

Мынаў мөрли қағазды,

Услатаман қолына,

Батыр-аңқаў, ер-гөдек,

Алып барар сәлемди [4:56].

Жуўмақлап айтқанда, Қурбанбай жыраў репертуарының сюжет системасын ең ири дәстанларынан болған «Қырық қыз», «Алпамыс» негизинде ашып бериўге хәрекет еттик. Сондай-ақ, жыраўдың барлық дәстанларына тән болған, ўақыяларды баянлаў усылын көрсететуғын мысалларды ол атқарған «Жәҳанша», «Ер Зийўар», «Жаскелен» дәстанларынан да келтирип өттик. Буннан тысқары, бир тәртипте, избе-из, басқышпа-басқыш ямаса параллел раўажланған хәм нәтийжели жуўмақланған ўақыяларды мысаллар тийкарында анықладық. Дәстанды сюжеттин тийкаргы курам бөлеклери болған, яғный төмендегише:

а) ўақыяның басланыўы, экспозициясы хәм формулалық сөзлердин қолланылыўы;

б) ўақыяның баянланыўы, раўажланыўы;

с) ўақыяның кульминациясы, түйини;

д) ўақыя түйининиң шешилиўи, жуўмақ;

сыяқлы композициялық қурылысы тийкарында анализ еттик.

Әдебиятлар:

1. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халықының қаҳарманлық эпосы. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1986. – Б. 352.
2. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 27-42-томлар, «Ер Зийўар» (27-том). Қурбанбай жыраў варианты. –Нөкис: “Илим”, 2011. – Б. 424.
3. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 43-56-томлар, «Жаскелен» (44-том), –Нөкис: “Илим”, 2012. – Б. 440.
4. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 43-56-томлар, «Жәҳанша» (43-том). Қурбанбай жыраў варианты. –Нөкис: “Илим”, 2012. – Б. 440.
5. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 14-26-томлар. «Қаншайым» (26-том). –Нөкис: “Илим”, 2010. –Б. 544.
6. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 1-8-томлар, «Алпамыс» (3-том). Қурбанбай жыраў варианты. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2007. – Б. 756.
7. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 9-13-томлар, «Қырық қыз» (9-том). Қурбанбай жыраў варианты. –Ташкент: “Маънавият”, 2009. – Б. 536.

QORAQALPOQ XALQ DOSTONLARIDA TUSH MOTIVINING SYUJET RIVOJLANISHIDAGI ROLI

Kulimbetova Aysholpan Kuatbayevna
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710661>

Kirish. *Qoraqalpoq xalq* dostonlarida tush motivi folklor janrlarida keng tarqalgan, o'ziga xos adabiy element sifatida syujet rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Tushlar, inson ruhiyatining va ichki dunyosining ko'zgusi sifatida, personajlarning ichki konfliktlarini, kutilmagan voqealarni oldindan ko'rsatishda va syujetning o'sishida katta ahamiyatga ega [1]. *Qoraqalpoq xalq* dostonlarida tushlar qahramonlarning taqdiri va harakatlarini shakllantirishda markaziy o'rin tutadi. Bu maqolada *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivining syujet rivojlanishiga ta'sirini aniqlash va tushlarning dramatik tuzilishdagi rolini tahlil qilishdir. Ushbu tadqiqotda personajlarning ruhiy holatlari, ichki konfliktlari va syujetning qanday shakllanayotgani ko'rib chiqiladi.

Qoraqalpoq xalq dostonlarida tushlar ko'pincha qahramonlarning hal qilinmagan ichki konfliktlarini ochib beradi, bu esa syujetning yangi bosqichini boshlaydi. Tushlar dostonning kirish va chiqish nuqtalarida, ya'ni boshlang'ich va yakuniy voqealarda o'zgarishlarni yaratadi. Ko'pincha tush motivi biron-bir voqeaga yoki qarorga tayyorlovchi omil sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, tushlar orqali voqealar va personajlarning oxirgi natijaga qanday erishishi, rivojlanishi tushuntiriladi. Strukturali tahlil yordamida tushlar syujetning asosiy qismidagi o'rni, ular orqali voqealar qanday o'zgarishi va ularning dramatik tuzilmadagi ta'siri yaxshiroq tushunildi. *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivining roli haqida ilgari faqat qisqacha ma'lumotlar mavjud bo'lgan bo'lsa, bu tadqiqotda tushlarning syujet va personajlar rivojlanishidagi o'rni chuqur tahlil qilinadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivining syujet rivojlanishidagi rolini tahlil qilish uchun bir nechta asosiy ilmiy usullar qo'llanildi. Har bir usul tush motivining dostonning dramatik tuzilmasidagi o'rni va uning syujet rivojlanishidagi ta'sirini chuqurroq aniqlashga yordam berdi. Quyida tadqiqotda ishlatilgan usullar batafsil bayon etiladi.

Semantik tahlil usuli orqali *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tushlarning ma'nosi va ularning asar kontekstidagi o'rni o'rganildi. Tush motivi nafaqat qahramonlarning ruhiy holatini, balki asar orqali berilayotgan simvolik mazmunni ham aks ettiradi. Semantik tahlil yordamida tushlarning ikki asosiy qatlamda ishlatilishining maqsadi aniqlanadi. Tushlar o'zining to'g'ridan-to'g'ri, aniq va tushunarli ma'nosi bilan ko'rsatiladi. Masalan, tush ko'rgan qahramonning his-tuyg'ulari, tashqi voqealar bilan

bog'liq kechinmalari va kelajakdagi harakatlari tushda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatiladi. Qahramonning tushida uchraydigan tasvirlar (masalan, qo'rqinchli bir narsa) uning keyingi qarorlariga, harakatlariga ta'sir qilishi mumkin. Tushlarning yashirin yoki ramziy ma'nolari ko'pincha qahramonning ichki dunyosini aks ettiradi. Yashirin ma'no tushlarning psixologik yoki filosofik qatlamini tashkil etadi. Masalan, tushdagi simvollar (yong'in, qorong'ulik, yulduzlar) shaxsning ichki kechinmalarini yoki umumiy madaniy, falsafiy qadriyatlarni ifodalashi mumkin. Tushlarning ramziy ma'nosi orqali qahramonlarning ruhiy holatini, fikrlarini va hayotiy yo'llarini ifodalash ko'rsatiladi. Semantik tahlil yordamida tushlarning ma'nosi, ularning syujetdagi roli va umumiy asar kontekstiga ta'siri keng qamrovli ravishda tahlil qilindi. Tushlarning nafaqat tashqi voqealarni, balki qahramonlarning ruhiy holatini va kelajakdagi rivojlanishini ko'rsatadigan vosita sifatidagi funksiyasi aniqlanadi.

Strukturali tahlil usuli yordamida *Qoraqalpoq xalq* dostonlarining tuzilmasida tush motivining o'rni va ularning syujet rivojlanishidagi ta'siri o'rganildi. Tushlarning syujetdagi muhim burilishlarga qanday ta'sir ko'rsatishini va asar tuzilmasidagi o'rnini tahlil qilishda struktural yondashuv yordam beradi. Dostonning umumiy tuzilmasida tush motivi qanday shakllanadi va ularning syujetga qanday ta'sir ko'rsatishi, tushlarning syujetdagi asosiy elementlarga qanday bog'lanishi to'liq ko'rsatilgan. Tushlar ko'pincha asarda kutilmagan burilishlarni yoki syujetning yangi yo'nalishlarini ko'rsatadi. Masalan, bir qahramonning tushida ko'rgan xatoliklar yoki qo'rquvli tasvirlar uning kelajakdagi harakatlarini shakllantiradi va bu dostonning rivojlanishiga ta'sir qiladi.

Psixologik tahlil usuli tush motivining personajlarning ruhiy holati va qarorlariga ta'sirini o'rganish uchun qo'llanildi. Tushlar, asosan, personajlarning ichki dunyosini aks ettiradi va ularning ruhiy holati, qo'rquvi yoki xotirasi haqida muhim ma'lumotlar beradi. Tushlar ko'pincha qahramonlarning ichki konfliktlari va psixologik qarorlaridagi o'zgarishlarni ko'rsatadi. Tushlar, ko'pincha, qahramonlarning ichki ruhiy holatini va ular o'rtasidagi ziddiyatlarni aks ettiradi. Masalan, qahramonning yomon tush ko'rishi uning kelajakdagi hal qilinmagan psixologik muammolariga nisbatan qayg'u yoki qo'rquvni ifodalaydi. Ushbu psixologik holat, o'z navbatida, syujetda qanday o'zgarishlarni keltirib chiqarishini ko'rsatadi. Tushlar orqali qahramonlar o'z qarorlarini qanday qabul qilishi yoki tashqi voqealarga qanday ta'sir qilishi haqida tahlil amalga oshiriladi. Tushlar, ko'pincha, qahramonning ong ostida yuzaga kelgan qarorlar va maqsadlar haqida ma'lumot beradi. Bu esa syujetning kelajakdagi rivojlanishini oldindan ko'rsatadi. Psixologik tahlil yordamida tushlar qahramonlarning ruhiy holatini qanday aks ettirishi va ularning syujet rivojlanishidagi o'rni qanday shakllanayotganini aniqlash mumkin bo'ldi.

Komparativ tahlil usuli yordamida *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivi boshqa xalq dostonlari, folklor asarlari va adabiyotlarda qanday ishlatilganini solishtirish amalga oshirildi. Bu usul yordamida tush motivining xalq adabiyotida qanday umumiy va o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi aniqlanadi. Tushlar ko'plab xalq dostonlarida va folklor asarlarida ishlatiladi va ular turli madaniyatlarda o'xshash yoki farqli ma'nolarga ega. Masalan, bir xalqning dostonida tush ko'rish — kelajakdagi xavf yoki baxtsizlikni oldindan sezish belgisidir, boshqasida esa tushlar orqali qahramon o'zining ichki dunyosini anglaydi. *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivi boshqa xalqlarning adabiyotida qanday ma'no va funksiyani bajarishini solishtirish orqali tushning xalq adabiyotida qanday umumiy xususiyatlarga ega ekanligi ko'rsatildi. Komparativ tahlil orqali tush motivining xalqlararo adabiyotdagi ahamiyati va funksiyasi yanada chuqurroq tushunildi.

Maqolada *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridan tush motivlarini o'z ichiga olgan asosiy qismlar tanlab olindi. Tanlangan matnlar tushlarning syujet rivojlanishidagi o'rnini, qahramonlarning harakatlarini va dostonning umumiy tuzilmasiga qanday ta'sir qilganini ko'rsatishga imkon berdi. Tush motivining markaziy o'rni va uning syujet rivojlanishidagi roli hisobga olinib, asarda tushlarning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi qismlar ajratib olindi. Ushbu qismlar orqali tushlarning voqealar rivojlanishiga qanday ta'sir qilganligi tahlil qilindi. Tushlar, asosan, syujet va personajlarning rivojlanishiga ta'sir qiladi. Tanlangan matnlarda tushlarning asosiy voqealar va qahramonlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni qanday shakllantirishi aniqlanadi.

Tanlangan matnlar yordamida tush motivining syujetdagi o'rnini va uning dostonning umumiy rivojlanishiga qo'shgan hissasi kengroq o'rganildi. Ushbu usullar yordamida *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivining syujet rivojlanishidagi roli va ahamiyati keng qamrovli tahlil qilindi. Har bir metod, tushlarning estetik, semantik, psixologik va struktural jihatlarini chuqurroq tushunishga yordam berdi va dostonning dramatik tuzilmasidagi tush motivining ahamiyatini yanada aniqlash imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot davomida *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivining syujet rivojlanishidagi roli va ahamiyati keng tahlil qilindi. Olingan natijalar quyidagi asosiy xulosalarni ko'rsatadi:

Tushlar *Qoraqalpoq xalq* dostonlarida syujetning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ular asar davomida qahramonlarning ruhiy holatini, ichki ziddiyatlarini va kelajakdagi qarorlarini shakllantiradi. Tushlar, asosan, syujetdagi burilishlarni yoki kutilmagan o'zgarishlarni yuzaga keltiradi, bu esa voqealarni yangi bosqichga olib keladi. Dostonning muhim qismida, qahramonlarning tushlaridagi tasvirlar ularning kelajakdagi harakatlarini belgilaydi, shu bilan birga, tushlar ko'pincha qahramonlarning

ichki dunyosidagi ziddiyatlarni ko'rsatadi va ular hal qilinishi kerak bo'lgan psixologik muammolarni aks ettiradi [5].

Tush motivi *Qoraqalpoq xalq* dostonlarida ikki asosiy qatlamda ishlatilgan:

Tushlar ko'pincha voqealar va qahramonlarning qarorlarini ko'rsatishda ishlatiladi. Tushdagi tasvirlar (masalan, yong'in, qorong'ulik, hayvonlar) qahramonning kelajakdagi harakatlari va qarorlariga ta'sir qiladi. Tushlarning ramziy ma'nosi ko'plab tasvirlar orqali qahramonlarning ichki holatini, psixologik ziddiyatlarini va umumiy madaniy, falsafiy qadriyatlarni aks ettiradi. Tush motivining ramziy mazmuni, asosan, dostonning chuqur ma'no qatlamini tashkil etadi, qahramonlarning o'zlarini anglashlariga yordam beradi. *Qoraqalpoq xalq* dostonlarida tushlar o'ziga xos tarzda ishlatilgan, va bu uning mintaqaviy va madaniy xususiyatlarini o'zida aks ettiradi [7].

Tushlar *Qoraqalpoq xalq* dostonlarida nafaqat qahramonlarning ichki dunyosini, balki asarning madaniy va falsafiy qadriyatlarini ham aks ettiradi. Tushlarning ramziy ma'nosi orqali xalqning qarashlari, hayotga bo'lgan munosabati, qadriyatlari va ma'naviy dunyosi ifodalangan. Dostonning oxirgi bosqichida tushlarning o'zgarishi, qahramonning ichki o'sishi va hayotga yangi qarashi bilan bog'liq bo'lib, bu tushlarning dostonning umumiy falsafiy mazmuniga ta'sir qilganini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivi syujetning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Tushlar qahramonlarning ichki dunyosini aks ettirib, ularning ruhiy holatini, qarorlarini va keyingi harakatlarini shakllantiradi. Dostonning tuzilmasida tushlarning o'rni, ular orqali voqealar va personajlarning rivojlanishi, psixologik va semantik jihatlarining o'zaro bog'lanishi yaxshiroq tushunildi. Komparativ tahlil va boshqa xalq adabiyotlaridagi tush motivlarini solishtirish orqali tushlarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlari aniqlanib, dostonning madaniy va falsafiy qatlamidagi o'rni oydinlashdi.

Xulosa. Ushbu maqolada *Qoraqalpoq xalq* dostonlarida tush motivining syujet rivojlanishidagi roli o'rganildi. Tushlar adabiyotda faqat qahramonlarning ichki holatini ifodalaydigan element sifatida ko'rilmaydi, balki ular syujetning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan, voqealarni yo'naltiruvchi kuch sifatida ham ishlatiladi. Umuman olganda, *Qoraqalpoq xalq* dostonlaridagi tush motivi uning syujetini shakllantirishda, qahramonlarning ruhiy va psixologik rivojlanishiga ta'sir etishda va dostonning umumiy ma'nosini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Tush motivi, shuningdek, xalq adabiyotidagi ramziy ma'nolarni va madaniy qadriyatlarni ifodalashda katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

Adabiyotlar:

1. Abdusamatova Gulxumor Abdufattoyevna Shukurov Zavkiddin Shodikulovich. "ON THE ISSUE OF STUDYING THE KARAKALPAK EPIC." *CAHIERS MAGELLANES-NS* 6.2 (2024): 7653-7661.
2. Azimova, Arzu. "Karakalpak epics." *Eurasian music science journal* 2 (2019): 1-22.
3. Бердыханова, Ш. Н. "SPECIFICITY OF METRORHYTHMIC ORGANIZATION OF KARAKALPAK LYRICAL EPICS." *Наука и мир* 2.9 (2018): 44-46.
4. Q. Jarimbetov, B. Genjemuratov "Ádebiyat teoriyasi" Tashkent-2018j, B. 189.
5. Maqsetov Q, Dastanlar, jirawlar, baxsilar. No'kis: «Qaraqalpaqstan», 1992.
6. Maspash. Qaraqalpaq xaliq dastani. Tarjimon: Muhammad Ali.-Toshkent.: «Adabiyot va san'at nashriyoti», 1985.
7. Sag'itov I.T. Qaraqalpaq xalqinin' qaharmanliq eposi. No'kis.: «Qaraqalpaqstan», 1985.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СҮТТЕН ТАЯРЛАНАТУҒЫН СУЙЫҚ ТАҒАМ АТАМАЛАРЫ

Есбергенова Р.Б.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710667>

Қарақалпақ халқы да басқа халықтар сыяқлы мал шаруашылығы менен шуғылланған хәм оннан нәтийжели пайдаланған. Қара мал, кой-ешки, жылқы хәм түйе гөшлери менен бирге олардың сүтинен де көп түрлі сыйымлы аұқатлар, ишимликлер таярланылған. Сүт өнимине байланысly тағамларды басқаша мал шаруашылығына байланысly тағам атамалары деп қарасақта болады.

Сүт хәм сүт өниминен таярланған барлық (сүт, қатық, сыр, сүзбе, торақ, айран, қымыз, шубат) өнимлер *ағарған* деп аталады. Ескиден ата-бабаларымыз сүт, қатық хәм басқа да ағарғанларды пулға сатпаған хәм бир нәрсе орнына да бермеген. Пулға емес, сол қалында ямаса қарызға берген. Буның себеби *«ағарған сатқанның кесеси ағармайды»(бири еки болмайды)*, үйинен береке қашады деп қатты ырым қылған.

Түркий тиллес халықтар мәдениатында да қәлеген ақты кийели деп билген, әсиресе бул сүт өнимлери тағамларына қатнаслы. Мәселен, қазақтың Наурыздағы дәслепки және баслы тилеги-*«Ақ мол болсын!»*. Қазақтар да «ақ» ретинде түрлі сүт тағамларын – қымыз (бийе сүти), шубат (түйе сүти), айран (ашытылған сүт өними) қабыллаған [Ж.Н. Шайгозова, А. Б. Наурызбаева: 83-84].

Түркий халықтар исеними бойынша сүтти жерге төгийге болмайды, бирақ оны таярлаған буйымға, мысалы, кийиз гилемге серпиу әдети болған. Башқуртлар сүт хәм сүт өнимлерин тумар деп есаплаған, ал монғол мәдениатында олар өлгенлер арұақларына, ата-баба руұхына тартыу хызметин атқарған.

Сүт хәм сүт өнимлери әййемги дәуирден тағам сыпатында, сондай-ақ, аұырыұларға ем ушын қолланылып келген. Бул туұралы халық арасында *«Түйе шубаты мың дәртке даұа»* уқсаған ҳикметли сөзлер көплеп ушырасады.

Қарақалпақ халқы шаруашылық пенен шуғылланғанлықтан сүт хәм сүт өнимлеринен нәтийжели пайдаланған. Сүт халықтың турмысында, олардың аұқатланыұында үлкен әҳмийетке ийе болған әййемги азық-аұқат өнимлериниң бири есапланады.

Сүт – шаруа малларынан алынған азық-аұқат өними болып, тийкарынан қайта ислеген ҳалда қолланылады хәм оннан хәр түрлі сүт өнимлери таярланады. Сондай-ақ тилдиң сөзлик курамын байытыұда да салмаклы орын ийелейди. Сүт сөзи улыұма түркий сөз. Ески түркий жазба естеликлеринде сют

[Диалектологический словарь татарского языка: 518], ески кыпшак естеликлеринде: карайым, казак, каракалпак тиллеринде – сют; әзербайжан тилинде сюд; татар тилинде сет; чуваш тилинде сөт [Х.И. Суюнчиев: 305] формасында ушырасады. Хәзирги түркий тиллерде сүт сөзи фонетикалык вариантларда ушырасады: казак, кыргыз тиллеринде сүт; өзбек тилинде сут; түркмен тилинде суйт.

Әйемнен ески түркий халықларда, сол қатары қарақалпақларда да ең тойымлы хәм күнделикли ишилетуғын сүт өними қатық есапланады.

Қатық – сүттің уйытылған түри. Әйемнен көпшилик түркий халықлар арасында, соның ишінде қарақалпақларда да ең жақсы көрип ишилетуғын сүт өними. Басқа да сүт өнімлерин таярлау үшін ортада ең керекли қурал хызметин атқарады.

«Қатық» сөзи түркий тиллерде де ушырайды:

башқ. *катык*, *ийки катык*,

ноғ. *катык* «шай, сорпаға қосылатуғын мазалы ямаса ашқылтым сүт», шай қатық, «шай демлеу үшін сүт»,

уйғыр, *катык* «тары сорпаға қосылатуғын сүт»,

азерб. *гатыг*,

түркм. *гатык*,

кырг. *катык* «айран», «ашыған сүт».

«Қатық» сөзинің келип шығуы әйемги түркий «катыг» «қатты» сөзине барып тақалады, яғнай бул атама өнімнің физикалык жағдайына байланыслы. Ески түркий тилде «араластыр», «қос» – мәнисин аңлатыушы *қат* – феилинен –(ы)қ қосымтасы менен жасалған.

Ески түркий тилде «қатық» сөзи «ауқатқа қосып ишилетуғын өнім» мәнисин аңлатқан, хәзирги мәниси мәниде тарайуы нәтийжесинде жүзеге келген [Ш.Рахматуллаев: 227]. Хәзирги күнде «қатық» атамасы көплеген тиллерде түрли мәнилерде қолланылмақта:

азерб. *гатыг*,

к. – калп. *катық*,

өзб. *қъатикъ*,

кумык, *къатыкъ* «сир»;

уйғ. *катык* «суу менен суйылтырылған сыйыр сүтинен таярланған ашқылтым ишимлик»;

карач. – балк. *къатыкъ* «қыс үшін таярланған сүт өними» хәм басқалар.

Уйытқы – қатық таярлау үшін сүтке қосылатуғын бұрынғы қатықтың бөлегі. Бұл сөз уйытуу феиіліне байланысly «уйыт» феиілі хәм «– қы» аффиксиниң биригиуинен пайда болған атама.

Өтмиштен хәзирги күнге шекем қарақалпақ халқының ишетуғын ишимликлери сүт пенен байланысly. Олардан «қымыз» пүткил дүньяға белгили болған ишимлик түри.

Қымыз – бийе сүтинен ашытып исленген ишимлик. Сондай-ақ, түркий халықлардың миллий тағамларының ишиндеги ең қәстерли дастурқан тағамы.

Қазақ шайыры Жамбыл «Ауырыуға ем сау адамға қууат, дәрман – қымыз» дегендей, қымыз дәртке шыпа, денеге күш, айрықша иштей ашатуғын жағымлы ийисли ишимлик.

Бұл сөз түркмен тилинде «*гымыз*», өзбек тилинде «*қимиз*», қазақ тилинде «*қымыз*» фонетикалық вариантларда қолланылады. Қыпшақлар қымыздың әййемнен киятырған ишимлик екенлигин «*қумуз*» формасында ески түркий жазба естеликлеринде жазылғанлығын көрсетеди. Бұл бойынша Ш.Рахматуллаевтың «Ўзбек тилининг этимологик луғати» (туркий сўзлар) мийнетинде де көриуимизге болады. «Бұл атлық тийкары «*шайқал*», «*толқынлан*» мәнисин аңлатқан *қум* – феиілінен –(у)з қосымтасы менен жасалған. Ески түркий тилинде ақ қымыз тәризинде айтылған. Өзбек тилине кейинги формасы жетип келип, оның курамындағы *ы* дауысlyларының қатыллық белгиси жойтылған: *қымыз*//*қимиз*» [Ш. Рахматуллаев: 600]. «Девону луғатит түрк» мийнетинде: «*қымыз* бұл жылқы сүти болып, ол санач – мешлерге салып ашытып исленеди [М.Қошқарий: 500] », деп мағлыұмат бериледи. Түркий хәм монғол шаруа халықларының қымыз таярлау усулларында үлкен парық жоқ.

Қымыздың бир неше түрлери бар. Халқымыздың жыйнау мәусимине қарай қымызды *ууы қымыз*, *жазғы қымыз*, *гүзги қымыз*, *қысқы қымыз*, *сары қымыз* деп атаған.

Кейинги, ең көп ишилетуғын ишимлик «*айран*» есапланады. Сары май сүмбелеп алып болғаннан соң ауысып қалған суйықлық «айран» деп аталады хәм бұл ишимлик сыпатында ишиледи.

Айран – қатығы писип майы алынғаннан кейин таяр болатуғын ишимлик. Бұл сөз ески түркий естеликлеринде хәзирги түркий тиллеринде айран формасында қолланылады.

Айран қарақалпақ асханасында бир мәниге ийе сөз. Яғный, айран қарақалпақ әдебий тилинде май ажыралып шыққаннан соң қалған суйықлық мәнисин ғана анатады. Бирақ, басқа түркий халықларда бир неше мәнилерде қолланылады. Мәселен: башкурт тилинде еки мәниде, бириншиден, суу қосып

суйық кылынған қатықты билдириў ушын, екіншиден болса, май алынғанда ажралып шығатуғын суйықлықты атаў ушын жумсалады. Сол менен бирге, өзбек тилинде де «1. Айран – қатыққа суў қосып араластырып таярланатуғын ишимлик. 2. Айран – қатықтың гүбиде майы ажратып алынғаннан соң қалған суйық бөлеги. Ишимлик сыпатында ишиледі, оннан сүзбе, торақ таярланады. Адам ушын пайдалы углеводларға бай».

Буннан басқа да түркий тиллерде ҳәр түрли мәнилерде қолланылады:

Ески түркий: айран «ашыған сыйыр сүтинен таярланған ишимлик»,
қырғыз, ноғай, түркмен, татар, «суў қосылған ашыған сүт»,
эзербайжан, карайым, кумык: айран «ашыған сүт»,
қазақ, чувач: «ашыған сүт».

Е.В. Севортянның пикиринше, айран сөзиниң келип шығыўы улыўма түркий «айыр»(*ажыратыў*) фейилине байланысly. Бизиң пикиримизше де, айран сөзи тилимизге «*айырып алыў*», «*айырып алған*» фейил сөзлериниң *айырған*, *айыр/ғ/ан* формасына өзгерип пайда болған атама. Таяр болған айранның майы бөлек, айраны бөлек алынады. Бул сөз усы ис-хәрекетке карай аталған.

Жоқарыда башқурт ҳәм өзбек әдебий тилинде айран деп қолланылытуғын ишимлик қарақалпақ әдебий тилинде «*шалап*» деп аталады.

Шалап-айран ямаса қатыққа суў қосып араластырыў нәтийжесинде пайда болған шөл қандырытуғын ишимлик. Бул атама *чал* (*араластыр*), *об* (*суў*) сөзлериниң қосылыўынан пайда болған [М.Т. Худаярова: 76].

Жаўдың қылышын суўырып қынаптан,

Елим жүда болды айран, шалаптан, («Кырык кыз»).

Сүт өниминен таярланатуғын және бир белгили ишимлик «шубат» есапланады.

Шубат (*түркм. чал, өзб. қимрон, қарақалпақ, қазақ. шубат*) – түйе сүтинен ашытып исленген ишимлик. Түйе бағылатуғын аймақларда, қазақлар, түркменлер, қарақалпақларда шөл шараятында шөл қандыратуғын ишимлик сыпатында көп таярланады. Түркменлер ҳәм қазақлардың миллий ишимликлери қатарына киреди.

Сыйыр туўғаннан кейинги дәслепки 2-3 саўылыўында алынған сүт қарақалпақ әдебий тилинде *уўыз* деп аталады.

Уўыз–малдың дәслепки сүти. Бул сөз баска түркий жазба естеликлеринде оғуз, оғыз формасында ушырасады. Хәзирги түркий тиллеринде төмендеги формада ушырасады:

Башк. *ууыз*,

қазақ, *уыз сүт*,

қырғ. ууз,
карач-балк. ууз//ырныс,
кум.увуз,
татар.угиз;
азерб. агъыз,
өзб. огъиз сүти,
уйг. оғуз,
хак. оос,
чув. ыра: енеырри «уўыз сүти», «қаймақ».

Халқымыз әзелден сүттен өнімлі пайдаланып, басқа да дәнлі, қамырлы өнімлерді араластырып тағамлар таярлап отырған. Мәселен: *сүт гөже, сүтлі унашы//сүтлаш//сүтлі үзбен, сүт бурыш* х.т.басқалар.

Сүт гөже – жүйери, гүриш, сөк хәм басқа дән өнімлері араластырылып, асқатығына сүт қатылатуғын сұйық тағамның түрі. Көбірек жазда ишилетуғын жеңіл тағам.

Асқатық – азық-аўқат, жармаға кататуғын айран, торақ, сүт, ағарған. Малдың аўқатқа косатуғын сүти, катығы, айраны хәм т.б. хәммеси бир сөз бенен айтканда, «асқатық» деп аталады. Бул ҳаққында қарақалпақ халқында «*Асқатығы болмаған асы қурсын, жарасығы болмаған жазы қурсын*» деген сөз бар.

Сүт бурыш – сүт, гүриш хәм бурыш салып таярланатуғын жеңіл сұйық аўқат түрі. Тағам ишине палаўқабақ, асқабақ, салып таярлаў да мүмкин. Тағамның бул түрі көбинесе қыс күнлері грипп болғанда таярланады.

Сүтлі унашы/кеспас/сүтлаш//сүтлі үзбен – жуқа жайылған қамырды 3-4 см ұзынлықта жүдә енсиз кесип таярланатуғын тағам болып, асқатығына сүт қуып ишилетуғын сұйық тағам түрі. Аймақларда айтылыўы бойынша өзгешеликлер бар. Мәселен: арқа район ўәкиллери сүтлі кеспас деп қолланады, қубла тәрәп (Шоманай) «сүтлаш», «сүтлі унашы» деп атайды.

Қарақалпақ тилинің сүт өнімлері лексикасы – бул халықтың турмысы менен тиккелей байланыслы болған тил лексикасының бир бөлеги-оның материаллық-турмыслық мәденияты, хожалығы хәм турмыс тәризи менен тығыз байланыслы. Усы байланыста бул атамаларды топлаў хәм оны илимий жақтан изертлеў халықтың тарийхын, мәдениятын, этнографиясын хәм өнерменшилигин үйрениўде әҳмийетли орын ийелейди.

Әдебиятлар:

1. Диалектологический словарь татарского языка. – Казан: Б. 1969.
2. Қошқарий М. Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк). –Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти: Б. 1960.

3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. –Тошкент: «Университет», Б. 2000-Б. 227.
4. Суюнчиев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. – Черкесск: 1977-С. 305.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти: 2008-Б. 59.
6. Худаярова М.Т. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили, филология фанлари номзодини олиш ушун ёзилган диссертация, 2009.
7. Шайгозова, Ж.Н , Наурызбаева А. Б. Қазақ мәдениетінің белгілері мен нышандарының қысқаша энциклопедиясы. – Алматы: 2023-Б.83-84.

QIYAS JIRAW QAYRATDINOV REPERTUARINDAGI DASTANLARDIN BASPADA JARIYALANIMI

Yaxiyayeva Sh.E.

ÓZRIQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710671>

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerin úyreniw, izertlew XX ásiridin 30-jıllarınan baslap qolǵa alınǵan bolsa, olardıń eń dáslepki jıynawshıları rus ilimpazları boldı. Soń jergilikli alımlar Nájim Dawqaraev, Qallı Ayımbetov, Sádırbay Máwlenov, Shámshet Xojaniyazov, Orınbek Kojurov, Qabıl Maqsetov, Qırıqbay Bayniyazov, Artıq Kárimov, Qalbay Mámбетnazarov, Sarıǵúl Baxadırova, Minájatdin Nızamatdinov, Jalǵas Xoshniyazovlardıń qatnasında xalqımız arasınan piyada, atlı-eshekli júrip qanshadan-qansha jırawlardıń ómiri, repertuarları, ańız-ápsanaları, xalıq qosıqları, naqıl-maqallar, jańıltıpaslar, ertekler jazıp alındı. XX ásiridin 70-80-jıllarında xalıq arasınan jıynalǵan materiallar qayta islenip “Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵı” degen atama menen 20 tomnan ibarat kitap bolıp bastırılıp shıǵarıldı. Sońǵı dáwirlerde Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń ilimiy kitapxanasındaǵı qol jazbalar fondındaǵı materiallar “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵı bolıp 2007-jıldan baslap bastırılıp shıǵarıla basladı.

Iлимпазlar tarepinen jıynalǵan maǵlıwmatlardıń ishinde Shımbaylı jıraw Qıyas Qayratdinovtıń ómiri hám repertuari haqqında maǵlıwmatlar hám jıynalǵan bolıp, olar juda ahmiyetli bolıp esaplanadı. Jergilikli alımlardan A.Kárimov, Q.Mámбетnazarov, Q.Maqsetovlar Qıyas jırawdan bir neshe dástan jazıp aldı hám bastırıp shıǵardı.

Qıyas jırawdan 1955-jılı “Alpamıs” dástanı Artıq Kárimov tarepinen jazıp alındı. Bul qol jazba 3 kitaptan ibarat bolıp birinshi kitap 95 betten, ekinshi kitap 96-191-betlerden, úshinshi kitap 192-543-betlerden ibarat. “Alpamıs” dástanınıń mashinopis variantı 1955-1956-jıllarda Artıq Kárimov tarepinen 369 betten ibarat bolıp tayarlanǵan. Bul qol jazbalar Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar xorında saqlanbaqta. Qıyas jıraw atqarǵan “Alpamıs” dástanı “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 1-8-tomlarında 4-tom, 401-510-betlerde jaylasqan.

Qıyas jırawdan Artıq Kárimov “Amanbay batır” dástanın 1959-jıl jazıp aladı. Bul dástan Qıyas jıraw repertuarındaǵı basqa dástanlardan qaraqalpaq jırawları ishinde tek ǵana Qıyas jırawdıń repertuarında bar ekenligi menen ayırıqshalanadı. “Amanbay batır” dástanınıń qol jazba variantı 192 betten ibarat kitap.

“Amanbay batır” dástanı óz aldına kitap bolıp Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında 1992-jılı bastırılıp shıǵıladı. Bul dástan Ózbekstan Respublikası Ilimler

Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında saqlanbaqta. “Amanbay batır” dástanınıń mashinapis variantı qol jazbalar xorında joq. Qıyas jıraw atqarǵan “Amanbay batır” dástanı “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 27-42-tomlarında 29-tom, 143-174-betlerinde jaylasqan.

Qıyas jıraw repertuarınıń qunlı dóretpelerinen biri -“Qırıq qız” dástanı bolıp, bul dástan Qabıl Maqsetov tárepinen 1960-jılı jazıp alınadı. Bul qol jazba 2 kitaptan ibarat. Birinshi kitap 225 betten, ekinshi kitap 226-434- betlerden ibarat bolıp saqlanbaqta. “Qırıq qız” dástanınıń mashinapis variantı 252 betten ibarat bolıp Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında saqlanbaqta.

“Qırıq qız” dástanı 1993-jılı Qıyas Qayratdinovtıń 90 jıllıq yubileyine arnalıp “Qaraqalpaqstan” baspasında jarıq kórgen. Bul kitaptıń alǵı sóz Qabıl Maqsetov tárepinen jazıldı.

Qıyas jırawdıń atqarǵan “Qırıq qız” dástanı “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵınıń 14-26-tomlarında 14-tom, 7-118-betlerinde jaylasqan.

Jáne bir Qıyas jıraw repertuarına tiyisli epikalıq jaqtan sheber jırlanǵan dástanlardıń biri “Máspatsha” dástanı. “Máspatsha” dástanın Qıyas jırawdan 1956-jılı folklorist alim Artıq Kárimov jazıp aladı. Dástan 3 qol jazba kitaptan ibarat bolıp, birinshi kitap 1-46-betten, ekinshi kitap 47-147-betten, úшінshi kitap 148-283-betten ibarat.

“Máspatsha” dástanınıń Artıq Kárimov jazıp alǵan variantı 1958-jılı Qaraqalpaq Mámleket Baspası tárepinen Nókis qalasında, al, 2022-jılı “Jeti ıqlım” baspası tarepinen qaytadan bastırılıp shıǵarıldı. Buǵan Artıq Kárimovtıń ózi tikkeley basshılıq etedi. “Máspatsha” dástanınıń ulıwma 4 variantı bar bolıp Qıyas jıraw variantı 1982-jılı “Qaraqalpaq folklorı” kóp tomlıǵınıń 10-tomında basılıp shıqtı. Bul dástan “Qaraqalpaq folklorı” nıń 100 tomlıǵınıń 57-66-tomların 59-tomında 71-161-betlerinde jaylasqan. Bul variant Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında P-82 B, №18547-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta.

“Aydos biy” dástanınıń Qıyas jıraw Qayratdinov variantı 1957-jılı U.Dosjanov tárepinen jazıp alınǵan. Burın járiyalanbaǵan. Óz gezeginde Qıyas jıraw bul dástandı 1931-jılı Moynaq rayonındaǵı “Jarıq ultan” degen jerde jasawshı, Berdaq shayırdı óz kózi menen kórgen, azı-kem shayırsılıǵı bar Ázen laqqı degen adamnan jazıp alǵan hám xalıq arasında jırlap ótken. Tilekke qarsı, jıraw qoljazbası saqlanbaǵan. Dástan XIX ásirde qaraqalpaq xalqı turmısında júz bergen tariyxıy waqıyalar tiykarında dóretilgen bolıp, xalıq arasında Aydos biy tuwralı ken tarqalǵan ańız-ápsanalar da shıǵarma mazmunına kirgizilgen. ÓZR IA QB fundamental kitapxanasınıń qoljazbalar

fondında bunnan basqa “Aydos biy” dāstanının 1939-jılı molla Sultannan R.Xojambergenov jazıp alğan nusqası (P-120, №3767), sonday-aq, avtorı belgisiz P-55, 54359-sanlı nusqası saqlanbaqta [1].

Bul dastan 2012-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıgının 43-56-tomların 54-tomında, 381-395-batlerinde jaylasqan.

Qaraqalpaq dāstanlarınan Qıyas jıraw Qayratdinov atqarğan variantları ishinde “Aydos biy” dāstanı sıyaqlı aldın hesh jerde jarıyalanbağan dāstanlardın biri- “Qurbanbek” dāstanı bolıp, bul 1961-jıl Q.Ábdijámilov tárepinen jazıp alınğan. Qıyas jıraw bul dāstandı 1923-jılı Dabıl jırawdan úyrenip, keyin óziniń improvizatorlıq qabileti menen kórkemlep, keńeytip jırlap ótken. Qoljazba kólemi ulıwma 186 betten ibarat. “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıgının 43-56- tomların 45-tomında jaylasqan, 121-153 betten ibarat. Bul dāstannın qoljazba variantı Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında P-97, № 4860-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta.

Qıyas Qayratdinov atqarğan dāstanlardın ishinde xalıq súyip tınlaytuğın dāstanlardın biri “Gúlistan” dāstanı bolğan. Bul dāstan syujeti jağınan erteklik xarakterde bolğanı menen jıllar dawamında jırawlar tárepinen improvizacijalanıp, ózgeriske ushırap, pútin bir dāstan qálpine kelgen. “Gúlistan” dāstanın folklorist alim Jalğas Xoshniyazov 1973-jılı Qıyas Qayratdinovtan jazıp aladı. Bul dāstan aldın “Qaraqalpaq folklorı” 20 tomlıgının 1989-jılı shıqqan 19-tomında jarıyalanğan. ÓZR IA QB fundamental kitapxanasınıń qoljazbalar fondında saqlanbaqta.

2010-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıgının 14-26-tomların 25-tomında, 498-521-betler aralıgında jaylasqan.

Qaraqalpaq dāstanlarınıń ishinde Qıyas Qayratdinov óziniń improvizatorlıq talantı menen xalıqqa keń tanıtqan dāstanlardın biri bul-“Qız palwan” dāstanı. “Qız palwan” dāstanın 1973-jılı Jalğas Xoshniyazov Qıyas Qayratdinovtan jazıp aladı. Bul dāstan 1989-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” nın 20 tomlıgının 19-tomınan orın alğan. Sońğı dáwirdegi “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıgının 14-26 tomınıń 23-tomında 398-421-betlerinen orın alğan.

Qıyas Qayratdinov atqarğan dāstanlardın ishinde óz ornına iye dāstanlardın biri “Qaraman” dāstanı. “Qaraman” dāstanın 1962-jıl Q.Ábdijámilov Qıyas jırawdan jazıp aladı. Bul dāstan negizi revolyuciyağa shekem qıssaxanlardın repertuarında bolıp, jazba túrde xalıq arasında keń tarqalğan. Qıyas jıraw bul jazba varianttan paydalanıp “Qaraman” dāstanın improvizatorlıq qábilet penen qayta islegen.

Bul dāstan 1989-jılı shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” nın 20 tomlıgının 19-tomınan orın alğan. Sońğı dáwirdegi baaspadan shıqqan “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıgının 14-26 tomınıń 21-tomında 342-368-betlerinen orın alğan.

Bul dástan ÓzR IA QB fundamental kitapxanasının qoljazbalar fondında P-469, №176412-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta.

Qaraqalpaq dástanlarınıń ishinde patriotlıq sezimlerde tarepi menen ajralıp turatuǵın dástanlardıń biri-“Bozuǵlan” dástanı. “Bozuǵlan” dástanınıń Qıyas jıraw variantı 1959-jılı Q.Mámбетnazarov tárepinen jazıp alınadı. Dástannıń ulıwma 3 variantı bar bolıp, sonnan Qıyas Qayratdinov variantı “Qaraqalpaq folklorı” 20 tomlıǵınıń 19-tomında Q.Maǵsetov hám Q.Mámбетnazarovlardıń qayta tayarlawı menen 1989-jılı basılıp shıǵıladı. Bul dástannıń “Qaraqalpaq folklorı” 100 tomlıǵında Qayıpnazar jıraw Qalimbetov variantı berilgen, Qıyas jıraw Qayratdinov variantı berilmegen.

Qıyas jıraw súyip atqaratuǵın dástanlarınıń biri “Sháryar” dástanı bolıp esaplanadı. Bul dástannıń Qıyas jıraw variantın 1961-jılı Q.Mámбетnazarov jazıp aladı. Dástandı Qıyas jıraw óziniń arabsha jazıp qoyǵan qoljazbasınan oqıp otırıwı menen jazıp alınǵan. Qıyas jıraw “Sháryar” dástanın 1923-jılları Páleke jırawdıń balası Ábdimálikten jazıp alǵan.

“Sháryar” dástanınıń qoljazba variantı P-123 №40273-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta. Onıń kólemi 331 betten, 6124 qatardan, sonnan 3657 qosıq qatardan ibarat.

Qaraqalpaq dástanlarınıń ishinde ornı girewli dástanlardıń biri-“Edige” dástanı. “Edige” dástanınıń Esemurat jıraw, Jumabay jıraw, Reyim jıraw Qayıpnazarov, Jannazar jıraw Aqnazarov, Qıyas jıraw Qayratdinov variantları ilimpazlar tárepinen jazıp alınǵan. Usı variantlar ishinen Qıyas jıraw variantı kóleminiń keńligi, sheber qurastırılǵan kompoziciyalıq qurılısı hám mazmunınıń tolıqlıǵı jaǵınan úlken ahmiyetke iye. “Edige” dástanın 1961-jılı Qıyas jıraw Qayratdinovtıń balası Qalbay Qayratdinov jazıp aladı. Qıyas jıraw atqarǵan variantı Nurabulla jıraw Ramberdi ulınan jazıp alınǵan variant penen qosılıp 1990-jılı “Qaraqalpaqstan” baspasında kitap bolıp basılıp shıǵadı. Qıyas jıraw atqarǵan variantqa Qabıl Maǵsetov alǵı sóz jazadı. Bul varianttı Minajatdin Nızamatdinov benen Qalbay Mámбетnazarovlar qayta islep baspaǵa tayarlaǵan.

Ulıwma “Edige” dástanınıń qoljazbası 3 kitaptan ibarat bolıp, birinshi kitap 200 betten, ekinshi kitap 201-434-betlerden, úshinshi kitap 435-679-betlerden ibarat.

Bul dástannıń eń tolıq nusqası, jırawdıń óziniń qol jazbası ÓzR Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında qol jazbalar qorında 41771, 41772, 41773-sanlı inventar nomeri menen saqlanbaqta. Qol jazbanıń kólemi 16,296 qatar qosıqtan ibarat.

Qıyas Qayratdinov ulıwma qaraqalpaq dástanlarınan 13 dástan atqarıp bilgen. Olar tómendegishe: “Amanbay batır”, “Qırıq qız”, “Qaraman”, “Qız palwan”, “Gúlistan”, “Qurbanbek batır”, “Aydos biy”, “Máspatsha”, “Alpamıs”, “Bozuǵlan”,

“Sháryar”, “Edige”, “Jiyen jıraw” dástanların xalıq arasında toy-merekelerde, koncertlerde, sırt ellerdegi konferenciyalarda atqarıp kelgen. Qıyas jırawdın jáne bir sheberligi ol improvizator jıraw bolǵan. Qıyas jıraw dástanlardı atqarǵanda hár bir detalǵa, hár bir syujetke ayrıqsha itibar bergen. Óziniń tókpe shayırlıǵı sebepli dástanlardı keńnen bayıtıp, qızıqlı, kórkem etip súwretlep bergen.

Qıyas jırawda shayırlıq qábileti bolǵanlıqtan ózi terme-tolǵawlar da jazǵan. Onıń terme-tolǵawlar dóretiwi 1930-jıllardıń baslarına tuwra kelgen. Jırawdın ózi jasap turǵan zamanın súwretlegen mınnan aslam terme-tolǵawları bar. Jáne de onıń belgili “Qobızım”, “Zamanım”, “Qaraqalpaǵım”, “Kórdim”, “Dúnya”, “Qobız termesi” sıyaqlı terme-tolǵawları jırawdın shayırlıq talantınıń joqarı dárejede ekenliginen dárek beredi. Jırawdın 1966-jılı Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında “Qobız termeleri” degen toplamı jariq kórdi.

Ilimpazlar xalıq arasınan awızeki dóretpelerdi jıynap bolǵannan soń, jırawlar atqarǵan dástanlardın variantların salıstırıp, talqılap, ilimiy kóz qarastan maqalalar jasa baslaydı.

Jırawlar haqqında dáslepki ilimiy maqalalar XX ásiridin 50-60-jıllarınan baslap jariq kóre baslaydı. Qıyas jıraw haqqında dáslepki keń kólemli maǵlıwmatlardı Nájim Dawqaraevtin miynetlerinde, Qabıl Maqsetovtin 1983-jılı Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında baspadan shıqqan “Qaraqalpaq jıraw, baqsıları” degen miynetinde kóriwimizge boladı. Jáne de Qallı Ayımbetovın Nókiste “Qaraqalpaqstan” baspasında 1988-jılı baspadan shıqqan “Xalıq danalıǵı” kitabınan da bilsek boladı.

Bunnan basqa da Sarıǵúl Baxadırova, Jalǵas Xoshniyazov, Sapıwra Báwetdinova, Tájiǵúl Adambaeva, Keńesbay Allambergenov, Abadan Saparova, Kamal Palımbetov, Jalǵas Aytmuratov, Á.Alımov, T.Niyetullaev, Hámdam Ábdiraman ulı, hám Z.Zaripovalardıń Qıyas jıraw Qayratdinovtin ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha birqansha ilimiy hám publicistikalıq maqalaları jariq kórdi. Biraq, usı waqıtqa shekem Qıyas jırawdın dóretiwshiligi arnawlı túrde izertlew obiektine aylanǵan joq. Sonlıqtan, biz Qıyas jıraw Qayratdinovtin ómiri hám dóretiwshiligin arnawlı túrde izertlewdi maqul kórdik. Qıyas jıraw Qayratdinov eki dáwirdi, eki zamandı, eki siyasattı kórgen jıraw. Talantlı jıraw qaysı zamanda bolsa da ózin jetilistirip, qıyınshılıqlardı jeńip ótti. Dáwir menen teń ayaq basıp sawat ashıp, jırawlardan dástan jazıp alıp yadlawı, ózi atqarǵan dástanlardı jazıp qaldırıwı biz ushın úlken mádeniy miyras boldı.

Ádebiyatlar:

1. Qaraqalpaq folklorı kóptomlıq. 43-56. Nókis. “Ilim” 2012., B. 7.
2. Maqsetov Q. Qaraqalpaq jıraw-baqsıları. – Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1983.
2. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynagı. II tom. – Nókis. «Qaraqalpaqstan», 1977.
3. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1968.
4. Kárimov A. Ádebiyatımızdın geypara máseleleri. – Nókis. “Qaraqalpaqstan”, 1988.

HAYAL-QIZLAR LIRIKASINDA YAR KÚTIW MOTIVI

(G.Dáwletovaniń «Seniń dártiń menen jasayman hayal» qosıqlar toplamı misalında)

Mnajatdinova M.J.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710673>

Jáhán ádebiyatında hám hár bir shayır dóretiwshiliginde ayırıqsha orın iyelegen muhabbat lirikası insan qálbiniń eń názik hám iygilikli sezimlerin júzige shıǵarıwshı ádebiy janlardıń biri esaplanadı. Bul lirikalıq janr átirapında túrli motivler – ashıqlıq, sadıqlıq, arman, qızǵanısh, ayralıq, ushrasıw, yardı kútiw sıyaqlı temalardı óz ishine qamtıydı. Muhabbat lirikasındaǵı bul motivler ishki keshirmeniń ránbáreńligin ashıp beredi.

Qaraqalpaq ádebiyatshısı, professor Q.Járimbetov muhabbat lirikası haqqında tómendegishe pikir bildiredi: «Lirikalıq qaharmannıń júrek sezimleri insańǵa tán tábiyiy (jınısıy) ıshqınıń tiykarında payda boladı hám olar sırtqı dúnyawiy tásirlerdiń nátiyjesinde etikalıq qásiyetlerdi, yaǵnıy, jámiyetlik tártiplerdiń, úrp-ádetlerdiń, insanıylıq normalardıń tásiрі nátiyjesinde, sonday-aq dúnyanı kórkem tanıwdıń nátiyjesinde estetikalıq qásiyetlerdi iyeleydi. Ashıqlıq qosıqlarında lirikalıq qaharmandı adamǵa tán hasıl qásiyet bolǵan shın kewilden súyiw sezimleri biyleydi, ol sezimler qursawında boladı»[1, 106].

Ilimpazdıń muhabbat lirikası haqqındaǵı pikiri G.Dáwletovaniń «Seniń dártiń menen jasayman hayal» (2001) qosıqlar toplamındaǵı lirikalıq qaharman obrazları menen únles keledi. Sebebi, lirikalıq qaharmannıń sezimleri insańǵa tán tábiyiy muhabbat sezimi tiykarında payda bolıp, sırtqı dúnyawiy tásirler menen bayıp baradı. G.Dáwletovaniń «Izlemeske tózim joq», «Sezbediń be sen?!», «Kútermen janım», «Men ózińe ashıq bolǵan qusayman», «Qız saǵınıshı», «Kórinbes», «Taba almas», «Muhabbat», «Seni izleymen» h.t.b qosıqlarındaǵı lirikalıq qaharmanı ashıq bolǵan hayal, juwapsız muhabbat, yardı kútiw, saǵınıw, jalǵızlıq hám ayralıq sıyaqlı ishki keshirmeler menen duslasadı.

«Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi»nde lirikalıq keshirme haqqında tómendegishe pikir bar: «Lirika sırtqı ortalıqtıń tásirinen payda bolǵan quwanış, súyinish, qayǵı-hásiret, kóterińki hám t.b. sezimlerdi, tuyǵılardı, ishki keshirmelerdi, ruwxıy halatlardı, oy-pikirlerdi emocional qızǵınlı (tolqınlangan) sózler arqalı beredi. Epos hám dramadaǵı sıyaqlı lirikada da ádep-ikramlılıq, aqıl-násiyat (didaktika), ıshqı-muhabbat, turmıs hám t.b. máseleler kóterile beriwi múmkin» [2, 114].

Lirikada keshirmenin payda bolıwı lirikalıq qaharmannın pikirine oy-qıyalına, sezimine hám kózqarasına túrtki bolǵan obyekt yaki waqıya menen tikkeley baylanıslı. Bul túrtki shayırdı qosıq jazıwǵa iytermeleydi. Mısalı, G.Dáwletovannın «Kútermen janım» qosıǵında:

Báhár samalları ópse júzimnen,
Sıydamlanıp sabır, taqat tózimnen,
Juldız jansa kózin be-dep súzilgen,
Jabıǵıp, janıǵıp kútermen janım [3, 13].

Shayırdın bul qosıǵı súygen insanın intizarlıq penen kútiwshi lirikalıq qaharmannın ishki keshirmeleri tiykarında jaratılǵan. Shuwmaqtaǵı «báhár samalları» obrazı lirikalıq qaharmannın ishki sezimlerin súwretleydi. Ol sabırlılıq penen óz ashıǵın kútip, onın qaytıwına úmit etedi. Sonın menen birge, juldızlardı súyiklisiniń kózlerine uqsatıwı, onın qıyallarında jasawı, sezimleriniń quwanış hám azap ortasındaǵı tártipsizligi muhabbat hám intizarlıq keshirmeleri menen tolıqtırılǵan. Bul keshirme ápiwayı uzaq saparǵa ketken ashıǵın kútiw obrazı emesligi anıq. Sebebi dáslepki shuwmaq «Qálbimniń kózi bar bir sırdı ańlar, Bayqadım tek emes sezimde jan bar» degen lirikalıq qatarlar menen baslanadı. Subyektiv qaharman súygen yarının qaraslarındaǵı jılıwlıqtı qálb kózleri menen sezip onnan tek ǵana ashıqlıǵın, pinhani sezimlerin ashıq aytıwın kútedi. Qosıqtı aqırına deyin oqısaq, obyektiv qaharmannın sırlı muhabbat sezimleri jasırın halında saqlanadı.

Shayırdın «Izlemeske tózim joq» qosıǵı «Janım kútermen» qosıǵının mazmunlıq jaqtan dawamı sıyaqlı oqıladı.

Íshqı gúlخانında lawlap janarman,
Suwsız shólrirkegen gúldey solarman,
Farxadın izlegen Shiyrin bolarman,
Songı demde izlemeske tózim joq,
Jáne *báhár* keldi, onda ózin joq [3, 12].

Shayır qosıqtı «Ayılmay bir sózin lábinde qaldı» dep lirik qaharmannın súygen yarına ayılǵan qatarı menen baslaydı hám onın ne aytajaqlıǵı sırlı halında qaladı. Qosıqta dáslepki tórt shuwmaqtnıń aqır «Jáne báhár keldi, onda ózin joq» qatarı menen juwmaqlanǵanlıǵı itibardı tartıp, qaytalawlar arqalı aradan jıllar ótse de ashıǵın tawa almaǵan subyektiv qaharmannın ishki keshirmesi, yardı kútiw motivin jeteleydi. Qosıqta sońǵı shuwmaqtnıń aqırǵı qatarı «Sońǵı demde izlemeske tózim joq» dep tamamlanıp lirikalıq qaharmannın súygen yarın kútip sharshaǵanlıǵı, sabırının tawsılǵanlıǵı seziledi hám ashıǵın ózi izlemesten basqa sharası qalmaǵanlıǵın aytpaqshı boldı. Shayır hárbir shuwmaqtaǵı «joq» sózi arqalı qosıqtaǵı ishki keshirmeni, kútiw motivin ashıp beriwge háreket etken.

Shayırdın dóretpelerin dıqqat penen oqıp atırǵan oqıwshı qosıqlar arasında izbe-izlikti, shınjırlıq baylanıstı kóre aladı. Bunday shayırdın jeke stiline tán bolǵan qásiyetler oqıwshını qızıqtırıp kitap oqıwǵa iytermeleydi. Yarın kútiwden, izlewden sharshaǵan lirikalıq qaharmannın obrazı shayırdın «Kórinbes» atlı qosıǵı menen dawam etedi. Qosıqta qaharman úmitsizlikke túsken halında súwretlenedi:

Janım janıǵadı hijran daǵında,
Ǵunshalar gúl ashpas kewil baǵında,
Jaslıǵım-altın jaz áyne waǵında,
Boz duman artınan aylar kórinbes.
Tuttay tógilermen usap gúzlerge,
Mın párshe kewilim seni izlewde,
Láyli bolıp shıǵar bolsam dúzlerge,
Meni kútip alar Májnun kórinbes [3, 16].

Shayır lirikasında yardı kútiw motivi lirikalıq qaharmannın obrazı qalıplesken áhmiyetli faktor esaplanadı. Joqarıda tallawǵa alınǵan qosıqlardıń izbe-iz orın alıwı, máwsimlerdiń insannın jas ózgesheligi menen salıstırılıwı – bulardıń bári sheberlik penen quralǵan. Shayırdın qosıqlarında yar kútiw motivi bir shuwmaq yáki ayırım qosıq qatarlarında emes, lirikalıq toplam boyınsha dawam etiwshi tiykarǵı sıızıq (liniya) bolıp xızmet qıladı hám bul shayırdın aytıw ótiwge ılayıq qosıq jazıw sheberligi esaplanadı.

Ádebiyattanıw iliminde «motiv» termini menen birge «leytmotiv» termini de jiyyı qollanıladı.

Leytmotiv (nemisshe «leitmotiv» – jetekshi degendi bildiredi) Muzikadan ózlestirilgen termin bolıp, avtor tárepinen ilgeri súrilgen hám pútkil dóretpе boylap qayta-qayta uqtırılǵan tiykarǵı pikir, jetekshi ideya. Lirikalıq hám liro-epikalıq shıǵarmalarda leytmotiv epikalıq dóretpelerge qaraǵanda ashıq hám anıq bolıp, hámme waqıt ayqın, anıq kózge taslanıp turadı [4, 87].

Leytmotiv shıǵarmanı túsiniwde tiykarǵı rol atqaratuǵın tayanış sóz, sóz dizbegi, gáp, obraz yamasa syujet bólegi bolıp tabıladı, yaǵnıy shıǵarmanın ideyalogiyalıq emocianal júgin eń kóp kóteretuǵın hám dóretpе tiykarında qayta-qayta tilge alınatuǵın element [5].

G.Dáwletovannın muhabbat lirikasına tán bolǵan qosıqlarında qanday da bir sırlılıq seziledi. Bunın tiykarǵı sebebi – leytmotiv elementleri tek ǵana bir qosıq ishinde emes, bir neshe qosıqlarında qaytalanadı. Basqasha aytqanda, bul qosıqlardı bir-biri menen baylanıstırıp turıwshı element bar. Mısalı, «Izlemeske tózim joq» qosıǵın «Ayılmay bir sóziń lábińde qaldı, Sır bolıp qalǵannan aqlım laldı», «Muhabbat» qosıǵın «Kewlim sırın bildirmege batpadım», «Kútermen janım» qosıǵın «Qálbimniń kózi bar bir sırdı ańlar» hám «Sezbediń be sen?» qosıǵın bolsa «Sırǵa tolı názerińnen

jalınlı» degen qosıq qatarları menen baslaydı. Bul qosıq qatarlarındagı «sır» sóziniń úzliksiz tárizde tákirarlanǵanlıǵı dıqqatımızdı tartadı.

Shayır bul qosıqlarda jasırın bolǵan sırlı sezimlerdi, keshirmelerdi ashıwǵa háreket etken. Jáne de «sır» sóziniń tákirarlanıwı bolsa, bul qosıqlarda poetikalıq baylanıslılıqtı payda etedi. Bunnan tısqari, bul qosıqlarda jaqın insanın kútiw, oǵan óz sezimlerin ashıq ayta almaslıq, jasırın sezimler menen jasaw sıyaqlı keshirmeler bar.

Joqarıda keltirilgen mısallardan kelip shıǵıp, leytmotiv tek ǵana sır saqlaw menen sheklenip qalmay, yardı kútiw ideyası menen baylanıslı ekenligi kórinip turıptı. Shayır shıǵarmalarında kózge taslanǵan bul ishki baylanıslılıq, sırlı keshirmeler oqıwshını ele de shuqır máni izlewge iytermeleydı.

Professor Q.Orazımbetov óziniń miynetinde lirikalıq qaharmanıń birden kózge taslanatuǵın eń birinshi oqshaw belgisi shayırdıń ishki keshirmeleriniń birinshi betten, yaǵnıy, lirikalıq «men» arqalı beriliwi, biraq bul men tek ǵana shayırga tiyisli bolǵan sezimlerdi sáwlelendiredi degendi ańlatpaydı. Sebebi, geypara shıǵarmalarda biziń kóz aldımızda lirikalıq qaharman turadı da avtor onıń «sayasında» qalıp qoyadı. Yaǵnıy, biz lirikalıq qaharman menen birge qıynalamız, birge quwanamız, ózimizdi shıǵarmanıń ishinde sezemiz. Ózimizde emcionallıq tásirde kúshlirek bayqaymız – dep jazadı[6, 24].

Álbette, G.Dáwletovanıń ashıqlıq qosıqlarındaǵı lirikalıq qaharmanı muhabbat temasında áwmeti júrispegen súygen yar obrazında súwretlenedi. Sebebi olardıń ashıqlıǵında bir táreplilik bar. Súyilgen yar obrazı joq. Shayırdıń qosıqların oqıǵan kitap oqıwshı lirikalıq qaharman menen birge qıynaladı, sonıń menen birge onıń muhabbatına sadıq ekenligin de seze aladı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, G.Dáwletovanıń muhabbat lirikasında yar kútiw motivi jetekshi orın iyeleydi. Shayırdıń qosıqlar toplamındaǵı lirikalıq qaharman obrazı insan qálbiniń eń názik sezimlerin súwretley alǵan. Qosıqlarda yar kútiw, sezimlerin ayta almaslıq, kútilmegen juwapsız muhabbat sıyaqlı ishki keshirmeler poetikalıq qurallar arqalı sheberlik penen dóretilgen.

Shayır lirikasında leytmotivler tek ǵana bir qosıq átirapında emes, bir neshe qosıqlarında tákirarlanıp, óz ara baylanıslılıqtı payda etedi. Bul kitap oqıwshını ele de tereńirek oylanıwǵa, qosıqlar arasındagı logikalıq hám poetikalıq baylanıstı seziwge iytermeleydi. Lirikalıq qaharman bolsa oqıwshını ruwxıy tárepten tásirlendiredi.

Juwmaqlap aytqanda, shayırdıń ózine tán ádebiy stili menen hayal-qızlar lirikasında yar kútiw motivi názik hám tásirsheń tárizde jaratılǵan. Onıń qosıqları insan qálbiniń keshirmelerin túsindiriwı, poetikalıq ózgesheligi hám obrazlılıǵı menen ajralıp turadı.

Ádebiyatlar:

1. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Монография. – Нөкис: 2004.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994.
3. Дәўлетова. Г. Сениң дәртиң менен жасайман хаял! – Нөкис: 2001.
4. O'rayeva D., Quvvatova D. Jahon adabiyoti terminlarining qisqasha izohli lug'ati. – Toshkent: Navro'z, 2019.
5. Vikipediya, Azərbaycan ədəbiyyatı.
6. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем изленислер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.

QARAQALPAQ TILINDE JOQARI BILIMLENDIRIW SISTEMASINDAGI QOSPA TERMINLER

Qalbayeva Z.P.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710678>

Til biliminiń sóz jasalıw tarawında sózlerdiń qosılıwı, yaǵnıy sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan sózler qospa sózler delinedi. Al, terminlerdiń jasalıwın, úyrengenimizde, eki yamasa birneshe terminlerdiń yaqı ápiwayı sózlerdiń qosılıwı nátiyjesinde qospa terminler qalıplesedi. Tilimizde joqarı bilimlendiriwge tán bolǵan qospa terminler sanı qansha, olar tilimizde az ya kópigi, qollanıw órisiniń kem yaqı jıyiligi haqqında sóz etiwdi maqset ettik. Álbette, ilim anıqlılıqtı súyedi, sonlıqtan hárqanday anıqlamaǵa mısallar menen ele de anıqlıq kirgiziwdi maqul kóremiz.

Tómendegi sóz dizbekleri túrinde qospa atamalar eki yamasa onnan da kóp sózlerdiń dizbeklesiwı (geyde juplasıwı) arqalı sáykes bir uǵımdı anıqlawı sebepli qosarlı terminler qatarına kiredi: sabaq kestesi, pedagogikalıq sheberlik, jıllıq is-reje, aqlıy hújim, ámeliy sabaq, ámeliy shınıǵıw, dástúriy sabaq, aralas tálim, tálim metodları, tálim-tárbiya, bazalı oqıw reje, balıq skeleti, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, monitoring jumısı, studentlik gúwalıq, sabaq strukturası, óz betinshe jumıs, kurs jumısı, pitkeriw qanıgelik jumısı, ilimiy jumıs, ilimiy xatker, ilimiy sapar, ilimiy izlenis, ilimiy ádebiyat, doktorlıq dissertaciya, oqıw metodikalıq qollanba, oqıw qollanba, jazba jumıs, ustaz-oqıtıwshı, professor-oqıtıwshı, aǵa oqıtıwshı, kredit-modul sisteması, tálim kredit, hám t.b.

Qospa terminler ádettegi erkin sóz dizbeklerinen pútkilley ayrılıp turadı. Sebebi erkin sóz dizbekleri menen qospa terminlerdiń dizbeklesip keliwi uqsas bolǵanı menen, olardıń mánilik ózgesheliginde keń pariқ bar. Erkin sóz dizbekleriniń quramındaǵı sózlerdi basqası menen awıstırıp qollanıw múmkin, biraq qospa sózlerdiń quramın ózgartip qollanıw múmkin emes. Jáne qospa terminler neshe sózden ibarat bolsa da pútin bir mánini, ulıwma túsinikti ańlatadı. Máselen, ziyrek student, belsendi student, tájiriybeli muǵallım sıyaqlı sóz dizbekleriniń quramındaǵı hárbir sóz óz aldına túsinikke iye hám olardıń ornın almasırap qollanıw múmkin. Al, sabaq kestesi, oqıw rejesi, oqıw qollanba, aralıq qadaǵalaw jumısı, studentlik gúwalıq sıyaqlı qospa terminler dizbeklesip kelgeni menen, olardıń barlıǵı qosılıp pútin bir mánini ańlatadı. Olar turaqlı terminlik sóz dizbekleri sıpatında til biliminde qollanılganı maqul.

Ádette sóz dizbegi túrindegi terminler quramındaǵı aǵzalarınń baǵınıńqılı baylanısqa túsiwi arqalı jasaladı. Sonlıqtan til biliminde terminniń ózine tán ózgeshelikleriniń biri retinde qosarlı terminlerdiń jeke aǵzaları arasındaǵı baǵınıńqılı

baylanis ta atap kórsetiledi. Haqıyqatında da sóz dizbekleri túrindegi terminler arnawlı uğımdı definitivlik jaqtan anlatıwshı qospa atama retinde aǵzalarınıń óz ara baǵına baylanısıwı menen sıpatlanadı. Bunda kóbinese baǵınıńqılı baylanıstın basqarıw, jupkerlesiw hám izafetlik usılları jedel xızmet atqaradı [2.128]. Demek, erkin sóz dizbekleri sıyaqlı dizbeklesken qospa terminler de baǵınıńqı baylanis arqalı jasaladı. Shınında da, sabaq kestesi, oqıw qollanba, aralıq qadaǵalaw jumısı qospa terminlerinde sózler bir-birine baǵınıw jolı menen dizbeklesken hám qospa termin sıpatında qalıplesken. Demek, joqarı bilimlendiriw terminleriniń de baǵınıńqı baylanıstın basqarıw, jupkerlesiw, úylesiw (yamasa izafet) usılı arqalı baylanisqanın mısallarda kóriwimiz múmkin.

Basqarıw usılı barıs, tabıs, shıǵıs seplikleriniń qosımtaların qabıl etip basqarıwshı aǵza basqarılıwshı aǵzanı ózine ǵárezli wtwtuǵın bolsa, usı qurallar arqalı dizbeklesken qospa terminlerge toqtap ótemiz. Degen menen, basqarıw usılı menen jasalǵan joqarı bilimlendiriwdegi qospa terminler shamalı. Mısalı: sabaqtan tıs jumıs, birgelikte islesiw, tájiriybe almasıw (tájiriybeni almasıw), pedagogikalıq tásir kórsetiw, aralıqtan oqıtıw, sırttan oqıw, tárbiya beriw (tárbiyanı beriw, tárbiyalaw), bilim beriw (bilimdi beriw, bilimlendiriw). Basqarıw usılındaǵı ayırım qospa terminler tabıs sepligi arqalı bir-birine baylanısıp, bunda tabıs sepligi kóbinese jasırın formada keledi. Basqarıw usılı termin jasawda jiyi qollanıлмағанı menen, az sanda bolsa da ushırasıwı bul usıldıń terminologiyada bar ekenligin bildiredi. Úyreniwler nátiyjesinde terminlerdiń derlik kópshiligi atawısh sózlerden, ásirese atlıqlardan jasalǵanın kóriwge boladı. Ásirese dara terminlerdiń kópshiligi atlıqlardan yaki atawısh feyillerden bolǵan. Al, qospa terminlerdiń quramında ǵana kelbetliklerdi, feyillerdi ushıratıw múmkin. Biraq feyillerdi terminlerdiń quramında ushıratıw qıyın. Kóbinese basqarıw usılında baylanisqan qospa terminlerde ǵana feyillerdi ushıratıw múmkin. Bunı qospa terminlerdiń quram bóleklerin analizlew arqalı anıqlaw múmkin. Bunda qospa terminler atawısh sóz + feyil formasında keledi.

Qospa terminlerdiń kópshiligi dizbeklesip kelgende baǵınıńqılı baylanıstın jupkerlesiw usılı menen jasaladı. Jupkerlesiw usılı heshqanday qosımtalarsız, kómekshilersiz eki sózdiń dizbeklese baylanısıwı bolsa, bunday halatta kóbinese baǵınıńqı sóz kelbetlikten boladı. Mısalı: pedagogikalıq sheberlik, pedagogikalıq iskerlik, ilimiy izlenis, ilimiy sapar, ilimiy xatker, studentlik dáwir, studentlik gúwalıq, shegaralıq qadaǵalaw, aralıq qadaǵalaw, juwmaqlawshı qadaǵalaw, ilimiy basshı, ilimiy másláhátshi, doktorlıq dissertaciya, teoriyalıq bilim, ilimiy maqala, ilimiy izleniwshı, pitkeriw qanıgelik jumıs, óz betinshe jumıs, metodikalıq qollanba, jazba jumıs, oqıw qollanba, ilimiy bólim, tárbiyalıq saat hám t.b.

Jupkerlesiw usılı arqalı baylanısqa qospa terminlerdin derlik kópshiliginiń baǵınıńqı sınarı kelbetlikten boladı. Yaǵnıy kelbetlik+atlıq hám kelbetlik+atlıq+atlıq formasında da kele beriwi múmkin.

Kelbetlik+atlıq: ilimiy izlenis, ilimiy sapar, ilimiy xatker, studentlik dáwir, studentlik gúwalıq, shegaralıq qadaǵalaw, aralıq qadaǵalaw, juwmaqlawshı qadaǵalaw, ilimiy basshı, ilimiy másláhátshi, doktorlıq dissertaciya, teoriyalıq bilim hám t.b.

Kelbetlik+atlıq (atawısh feyil)+atlıq: ilimiy basshılıq jumıs, aralıq qadaǵalaw jumıs, shegaralıq qadaǵalaw jumıs, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumıs, doktorlıq dissertaciya jumıs hám t.b.

Bunday jupkerlesiw usılı arqalı baylanısqa aǵzalarǵa iye qospa terminlerde birinshi aǵza ekinshi aǵanın anıqlawshısı xızmetin atqarıp keledi. Bunı joqarıdaǵı joqarı bilimlendiriw terminlerinen keltirilgen mısallardan kórsek boladı.

Sóz dizbekleri kórinisindegi terminlerdin quramındaǵı aǵzaların bir-biri menen baylanısıwında izafetlik usıl oǵada áhmiyetli hám jiıy ushırasadı. Bunda olar arasındaǵı grammatikalıq baylanıs iyelik sepligi hám tartım qosımtası arqalı iske asadı. Máselen: oqıw rejesi, sabaq kestesi, fakultet aynası, fakultet múyeshi, filologiya ilimleri doktorı, joqarı oqıw ornı, ilim doktorı, oqıw dástúri, tákirarlaw sabaǵı, kurs jumısı, referat jumısı, til bilimi bólimi, sabaq ótiw metodikası, oqıtıwdın usılları, studenttin minnetlemesi, kurs jumısınıń maqseti, monitoring jumısı, qadaǵalaw jumısı, pitkeriw qanıgelik jumısı, topar sárdarı hám t.b qospa terminlerdin baǵınıńqı sınarı iyelik sepliginde, al baǵındırıwshı sınarı tartım jalǵawı menen keliwi izafetlik baylanıstın bar ekenligin dálilleydi. Bunda terminler arasında izafetlik baylanısta kóbinese iyelik sepligi jasırın formada kelgen biraq onıń bar ekenligin tartım jalǵawı arqalı bilip alsaq boladı.

Kóp aǵzalı qospa terminlerdin quramındaǵı aǵzaların baylanısıwında bir qospa terminde baǵınıńqı baylanıstın ayırım túrleriniń birgelikte qollanılǵanın kórsek boladı. Máselen, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, filologiya ilimleriniń doktorı, kredit modul sisteması, instituttın jámiyetlik jumısları, joqarı oqıw ornı qospa terminlerinde hám jupkerlesiw usılın, hám izafetlik baylanıstın túrlerin birge qosarlasıp qollanılǵanın kórsek boladı.

Qaraqalpaq terminologiyası sistemasında solay etip, arawlı uǵım jeke sóz túrindegi atama arqalı da, sóz dizbegi túrindegi atamalar arqalı da anlatıladı. Sóz dizbegi túrindegi bunday terminologiyalıq birliklerdi qurawshı aǵzalar baǵınıńqılı usıl menen grammatikalıq baylanısqa túsedı. Olardıń ayırım túrleri, aytayıq, jupkerlesiw hám izafetlik usıllar qospa terminlerdin jeke aǵzaların bir atamaǵa biriktiriwde jedel xızmet atqaradı [2.129]. Demek, qospa terminler dizbeklesip keler eken, olardıń óz ara baylanısıp bir termindi anlatıwında grammatikalıq baylanıslardıń xızmeti úlken. Olay

bolsa, grammatikalıq baylanıstın túrleri terminologiyada da óziniń atqaratuǵın wazıypalarına iye degen juwmaqqa keliwge boladı.

Qospa terminlerdiń dizbeklesip keliwi hám olardıń qanday usıllar menen dizbeklesiwin sóz etken bolsaq ta, ayırım qospa terminlerdiń juplasıp keliwin de itibardan shette qaldırmaw tiyis. Sońǵı zamanagóy pedagogikanıń kirip keliwi menen tilimizge túrlishe terminler de kirip kele basladı. Bular arasında defis (-) arqalı bólinip jazılatuǵın, biraq bir uǵımdı, bir túsinikti ańlatatuǵın terminlerdiń bar ekenligine kózimiz túsedi. Mısalı: ustaz-shákirt sisteması, tálim-tárbiya, ádep-ikramlılıq, jıllıq is-reje, kredit-modul sisteması, ádep-ikramlılıq qaǵıydaları, izbe-izlilik principini, ilimiy-teoriyalıq konferenciya, ilimiy-ámeliy konferenciya, ilimiy-teoriyalıq kóz qarası, oqıw-metodikalıq kompleks, oqıw-materiallıq baza, professor-oqıtıwshı, ustaz-oqıtıwshı, student-jaslar, ilimiy-texnikalıq process, ilimiy is-reje, ilim-izertlew jumısları, ilim-izertlew metodları, ilim-izertlew metodı hám t.b. Bul mısallarda juplasqan sózlerdiń barlıǵı da bir-birine mánisi boyınsha jaqın sózler emes, yaki sinonim sózler emes. Al joqarı bilimlendiriw orınlarında birgelikte qollanılıp júrgen terminler. Juplasqan sózlerdiń ayırımları túpkilikli sózlerimiz bolsa, ayırımları sırttan kirgen terminler. Olardıń juplasıp qollanıluwı ulıwma bir pútin terminniń payda bolıwına tiykar bolǵan. Mısalı: *Elektronlı bilimlendiriw ásiri oqıw orınlarınıń, **professor-oqıtıwshılardıń** hám studentlerdiń aldına qoyılatuǵın wazıypalarına qatar jańalıqlar kirgizdi.* [1. 4]. *Pedagogikalıq ilimler sisteması óziniń maqseti, tarawı hám **ilim-izertlew metodları** arqalı birlesken ayırım pedagogikalıq ilimler jıyındısınan quraladı.* [1. 33]. *Kópshilik oqıtıwshılarda bilimge qumarlılıq turaqlasadı, olar kóbinshe tábiyiy pánlerge qızıǵadı, **ilimiy-texnikalıq jańalıqlardıń** áhmiyetin tereń túsinedi.* [1. 72]. *Didaktika maǵlıwmat beriw hám oqıtıw teoriiyası sıpatında, óz ishine adamlardı maǵlıwmatlı etiw, sonday-aq, onıń minez-qulqın, **ádep-ikramlılıq** sıpatların qalıplestiriwshi – tárbiya haqqındaǵı ilim, pedagogikanıń sostav bólimi sanaladı. Sebebi, didaktikada **tálim-tárbiya** teoriiyasınıń maqsetleri, wazıypaları, mazmunı, nızamlılıqları, principleri islep shıǵıladı* [1. 106]. *Oqıtıwda **izbe-izlik principini** bolsa keyingi bólimlerdiń aldınǵı bólimlerden keyin úyreniliwiniń logikalıq tiykarlanganlıǵın, keyingi bilimlerdiń aldınǵı bilimlerden kelip shıǵıwın, oǵan negizleniwiniń kózde tutadı* [1. 127]. *Sonday-aq, oqıwdıń alıp barılatuǵın tili, oqıw ornınıń **tálim-tárbiyalıq, ilimiy-metodikalıq** hám **ilimiy-izertlew** jumıslarında kórsetiledi.* [1. 457]. Bunday mısallar tilimizge kóplegen terminlerdiń joqarı bilimlendiriwde jiyi qollanılıp atırǵanın kórsetedi. Sonday-aq juplasıp qollanılgan qospa terminler arasında aldınnan bar bolǵan terminler hám jańadan kirip kelgen terminlerdiń bar ekenligin de ushıratıw múmkin. Sózlerdiń bul tárizde juplasıp qollanıluwı, óz gezeginde tilimizdegi terminlerdiń, ásirese joqarı bilimlendiriw terminleriniń kún sayın bayıp atırǵanına derek beredi.

Qaraqalpaq tilindegi qospa terminlerge misallar jıynap otırıp, olardıń strukturasındaǵı ózgesheliklerge de ayrıqsha dıqqat bóliw orınlı. Yaǵnıy, qospa terminlerdi quramındaǵı aǵzalardıń qatnasına qaray eki aǵzalı qospa terminler hám kóp aǵzalı qospa terminler dep bólip úyreniw orınlı. Atınan belgili bolıp turǵanınday eki aǵzalı qospa terminlerdiń quramı eki sózden ibarat bolıp keledi. Degen menen olar ulıwmalıq pútin bir múnige iye. Mısalı: pedagogikalıq sheberlik, pedagogikalıq iskerlik, ilimiy izlenis, ilimiy sapar, ilimiy xatker, kurs jumısı, doktorlıq dissertaciya, diplom jumısı hám t.b. Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi eki aǵzalı juplasqan terminler de ushırasadı: tálim-tárbiya, ustaz-oqıtıwshı, professor-oqıtıwshı, ádep-ikramlılıq, aǵa-oqıtıwshı, is-reje, kredit-modul hám t.b. Bunday misallar, degen menen tilimizde júdá kóp emes. Solay bolsa da, joqarı bilimlendiriwde qollanılıp júrgen juplasqan eki aǵzalı terminler qatarına kiredi.

Al, qospa terminlerdiń ekinshi túri – bul kóp aǵzalı qospa terminler. Bunday terminlerdiń quramı úsh yaki onnan da kóp aǵzadan ibarat bolıwı múmkin. Mısalı: jıllıq is-reje, kredit-modul sisteması, ádep-ikramlılıq qaǵıydaları, izbe-izlilik principi, ilimiy-teoriyalıq konferenciya, ilimiy-ámeliy konferenciya, ilimiy-teoriyalıq kóz qaras, oqıw-metodikalıq kompleks, oqıw-materiallıq baza, ilimiy-texnikalıq process, ilimiy is-reje, ilim-izertlew jumısları, ilim-izertlew metodları hám t.b. Kóp aǵzalı qospa terminler arasında dizbeklesip te, juplasıp ta keletuǵın qospa terminler ushırasadı. Ayrıqsha ózgesheligi kóp aǵzalı qospa termin hám dizbeklesip, hám juplasıp kelgen quram bóleklerden ibarat bolıwı múmkin. Joqarıdaǵı misallar da juplasıw hám dizbeklesiwden soń payda bolǵan qospa terminler.

Al, ayırım terminler tek dizbeklesiw arqalı da kóp aǵzalı qospa termindi payda etiwı múmkin: filologiya ilimleri doktorı, joqarı oqıw ornı, til bilimi bólimi, sabaq ótiw metodikası, pitkeriw qánigelik jumısı, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, filologiya ilimleriniń doktorı, óz betinshe jumıs hám t.b.

Qaraqalpaq terminologiyası sistemasında arnawlı uǵım jeke sóz túrindegi atama arqalı da, sóz dizbegi túrindegi atamalar arqalı da ańlatıladı. Sóz dizbegi túrindegi bunday terminologiyalıq birliklerdi qurawshı aǵzalar baǵınıńqılı usıl menen grammatikalıq baylanısqa túsedı. Olardıń ayırım túrleri, aytayıq, jupkerlesiw hám izafetlik usıllar qospa terminlerdiń jeke aǵzaların bir atamaǵa biriktiriwde jedel xızmet atqaradı. Joqarıda keltirilgen birqansha misallar usı pikirlerdiń dálili bola aladı. Joqarıda qospa terminlerdiń óz ara baylanısıw jolları hám olardıń túrleri, sonday-aq, quramı haqqında da sóz ettik.

Ádebiyatlar:

1. Pazılov A.K., Seytmuratov Q.S., Kurbanıyazova Z.K. Úzlıksız tálim pedagogıkası / Sabaqlıq / – Tashkent: «Yosh avlod matbaa», 2023.
2. Berdimuratov E.. Qaraqalpaq tili terminleri. Nókis, “Bilim” – 1999.
3. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилинің сөз жасалыу системасы. – Нөкис: «Илим», 2019.

QARAQALPAQ FILOLOGIYASININ MASELELERI
RESPUBLIKALIQ ILIMIY-AMELIY KONFERENCIYA

Mundarija		
1.	ЖАРҚ ЕТИП ЖАНҒАН ЖУЛДЫЗДАЙ... (Әбдираман Өтеповтың өмири хәм дөретиўшилиги ҳаққында) Бекбергенова З.У.	4-8
2.	MEN SIZDI KÖRMEGENMEN, BIRAQ... Abdiramanova D.	9-12
3.	ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ДӘЎИР ШЫНЛЫҒЫНЫҢ СҮЎРЕТЛЕНИЎИ Зарипова З. С	13-17
4.	ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ Утемурадова Х.	18-21
5.	ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ СОЦИАЛЛЫҚ-ПОЭТИКАЛЫҚ ТАЛҚЫНЫ Тлеуниязова Г.Б.	22-25
6.	ӨТЕГЕН АЙЖАНОВТЫҢ ДӨРЕТИЎШИЛИК МИЙРАСЫ Утамбетова А.Ж.	26-28
7.	ӨТЕГЕН АЙЖАНОВТЫҢ ГҮРРИҢЛЕРИНДЕГИ КӨРКЕМ ШЕБЕРЛИК Жәримбетова Т.Қ.	29-31
8.	ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТҮР ҚОСЫҒЫ СЫҢСЫЎ ХӘМ ОНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ МАЗМУНЫ Палымбетов К.С.	32-36
9.	2002–2012-ҖИЛЛАДАРҒИ QARAQALPAQ POVESTLERININ RAWAJLANIW BAĞDARLARINA QISQASHA SİPATLAMA Bekbergenova Z.U.	37-40
10.	«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ БАҚСЫ-ЖЫРАЎЛАРДАН ЖАЗЫП АЛЫНЫЎЫ ХӘМ БАСПАДА БАСЫП ШЫҒАРЫЛЫЎЫ Есебаев М.М.	41-45
11.	ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫЎЫНДАҒЫ ДӘСЛЕПКИ ИЗЕРТЛЕЎЛЕРДЕ ҚОЛЛАНЫЛҒАН ИЛИМИЙ МЕТОДЛАР (Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri» атлы илимий излениси мысалында) Байниязова Т.Қ.	46-52
12.	ӘБДИМУРАТ АТАЖАНОВТЫҢ ГҮРРИҢЛЕРИНИҢ СЮЖЕТЛИК, КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗИНШЕЛИКЛЕРИ Утамбетова А.Ж.	53-56
13.	РОМАНЛАРДЫҢ РАЎАЖЛАНЫЎ БАҒДАРЛАРЫ Утемурадова Х.	57-60
14.	BETASHARLARDA DIDAKTIKA HАM YUMOR-SATIRA Allambergenova P.J.	61-65
15.	ҚОРАҚАЛПОҚ ШЕЪРИЯТИ ЖАНРЛАРИНИНГ 2002-2012 ЙИЛЛАДАРҒИ РИВОЖЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ ТАВСИФИ Тлеуниязова Г.Б.	66-69
16.	ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА БАЛЛАДА ЖАНРЫНЫҢ РАЎАЖЛАНЫЎЫ Палымов П.Н.	70-76
17.	ҚАРАҚАЛПАҚ ПОРТРЕТЛИК ОЧЕРКЛЕР (2002–2006-жыллар) Бекбергенова А.У.	77-80
18.	QARAQALPAQ TILINDE TERMIN JASAWDIN TIYKARGI ÖZGESHELIKLERI Rzamuratova Z.	81-83
19.	ӘБДИМУРАТ АТАЖАНОВТЫҢ «ЖАТ ЖУРТТА ЖАПА ШЕККЕН АДАМ» ШЫҒАРМАСЫНДА ФАКТЛЕРДИҢ КӨРКЕМЛЕНИЎИ Жәримбетова Т.Қ.	84-86

QARAQALPAQ FILOLOGIYASININ MASELELERI
RESPUBLIKALIY ILIMIY-AMELIY KONFERENCIYA

20.	БЕРДАҚТЫҢ ТАРИЙХЫЙ-ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫН ИЗЕРТЛЕУ ДӘРЕЖЕСИ (1960–1980-жыллар мысалында) Пирназарова Д.А	87-90
21.	ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ САБАҚЛЫҚЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ӘМЕЛИЙ ӘХМИЙЕТИ Сарсенбаева А.К.	91-94
22.	KÓRKEM SHĠĠARMALARDĠ TALLAW Yusupov I.	95-98
23.	SAYLAWBAY JUMAĠULOV TĠN “BALALĠĠMNAN BIR ELES” POVESTINĠ SYUJETLIK ÓZGESHELİKLERI R.Qudiyarova	99-104
24.	TIL BILIMINDE TOPONIMIKANĠN TEORIYALIQ SIPATLAMASI Baltaniyazova N.T.	105-108
25.	JÚREK KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLERDĠN STRUKTURALĠQ TIPLERI Qayıpnazarova U.U.	109-112
26.	NÓKIS QALASĠ ODONIMLERINĠN GRAMMATIKALĠQ QURĠLĠSĠNA QARAY TÚRLERI (KÓShE ATAMALARĠ MĠSALĠNDA) Jarekeev M.B.	113-117
27.	ЎРТА ОСИЁГА АМУДАРБЁ ЭКСПЕДИЦИЯСИНИНГ ТАШКИЛЛАШТИРИЛИШИНING ТАРИХИЙ САБАБЛАРИ Тасполатова Г.Е.	118-123
28.	IBRAYIM YUSUPOV LIRIKASĠNDA TÁRIYP JANRĠ Djangabaeva Húrliman Shingısbaevna	124-128
29.	“BAS” KONCEPTINĠN DÚNYANĠN TILLIK KARTINASĠNDA SÁWLELENIWI Mámбеталиева Q.	129-135
30.	QARAQALPAQ LIRIKASINDA ORFEY OBRAZI Jienbaev M.A.	136-139
31.	QARAQALPAQ XALĠQ JAŇILTPASHLARĠ TILINDE ÓLSHEM HÁM PUL BIRLIKLERINĠN QOLLANĠLĠWĠ Allamuratova D. X.	140-142
32.	“JÁHÁNSHA” DÁSTANĠ TILINDE FRAZEOLOGIZMLERDĠN QOLLANĠLĠWĠ Yusupova B., Sadatdinov T.O.	143-146
33.	QARAQALPAQ XALĠQ JAŇILTPASHLARĠ TILINDE KÓRKEM ÓNER, MUZIKA MÁDENIYATĠNA BAYLANISLĠ ATAMALARDĠN QOLLANĠLĠWĠ Allamuratova D. X.	147-149
34.	OĠUZ-QYPPIAQ DÁYIRI ÉPOCYNDA SHEHENLIK ÖNERI Оразов А.О.	150-152
35.	QARAQALPAQ BALALAR ÁDEBIYATĠNDA YUMOR HÁM SATIRANĠN PAYDA BOLĠW DEREKLERI Esbosinova D.J.	153-156
36.	MURAT BEGIMOV TĠN “SHAPAN ÁPSANASI” DRAMASINĠN POETIKASII Ataniyazova G.S.	157-159
37.	QARAQALPAQ BALALAR DRAMATURGIYASINĠN JANRLĠQ ÓZGESHELIGI Ataniyazova G.S.	160-162
38.	KÓP KOMPONENTLI ARALAS QOSPA GÁPLERDĠN STRUKTURA- SEMANTIKALĠQ TÚRLERI Mangitbaeva Z.U.	163-166
39.	KÓRKEM SHĠĠARMALARDA DIALEKTLIK OMONIMLERDĠN QOLLANĠLĠWĠ Xalmuratova D.Ya.	167-170
40.	ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЖЫРАҰЫ ҚҰРБАНБАЙ ТӘЖИБАЕВ АТҚАРҒАН	171-176

QARAQALPAQ FILOLOGIYASININ MASELELERI
RESPUBLIKALIQ ILIMIY-AMELIY KONFERENCIYA

	ДӘСТАНЛАРДЫҢ СЮЖЕТ СИСТЕМАСЫ Оразымбетова А.М.	
41.	QORAQALPOQ XALQ DOSTONLARIDA TUSH MOTIVINING SYUJET RIVOJLANISHIDAGI ROLI Kulimbetova Aysholpan Kuatbayevna	177-181
42.	ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СҮТТЕҢ ТАЯРЛАНАТУҒЫН СУЙЫҚ ТАҒАМ АТАМАЛАРЫ Есбергенова Р.Б.	182-187
43.	QIYAS JIRAW QAYRATDINOV REPERTUARINDAGI DASTANLARDIN BASPADA JARIYALANIWI Yaxiyayeva Sh.E.	188-192
44.	HAYAL-QIZLAR LIRIKASINDA YAR KUTIW MOTIVI (G.Dawletovani «Senin dartin menen jasayman hayal» qosıqlar toplamı misalında) Mnajatdinova M.J.	193-197
45.	QARAQALPAQ TILINDE JOQARI BILIMLENDIRIW SISTEMASINDAGI QOSPA TERMINLER Qalbayeva Z.P.	198-203